

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : XLII

Sa.: 165

Ocak 1978

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 7 8

Sahibi : TÜRK TARİH KURUMU

Yazı işlerini yöneten sorumlu yönetmen : ULUĞ İÇDEMİR

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
AKARCA, PROF. DR. AŞKIDİL: Troas'ta Aşağı Kara Menderes Ovası Çevresindeki Şehirler (31 levha ile birlikte)	1
YETKİN, PROF. DR. Ş.: Divriği Ulu Camiinde Bulunan Osmanlı Saray Sanatı Üslubundaki Kilimler (27 resimle birlikte)	53
———— : İngilizce özeti	64
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İSMAİL HAKKI : Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi	67
BAYUR, HİLMİ: Balkan Savaşında Türk Filosunun Durumu (3 sayfa fotokopi ile birlikte)	95
SONYEL, DR. SALÂHİ R.: İngiliz Gizli Belgelerine Göre İşgal Gücünün Türkiye'de Son Günleri ve Cumhuriyetin Kuruluşu (24 sayfa fotokopi ile birlikte)	105
Bibliyografya :	
SİNANOĞLU, PROF. DR. SUAT: Claude Brixhe; <i>Le Dialecte Grec de Pamphylie. Documents et Grammaire</i>	147
ŞAKIROĞLU, MAHMUT H.: L. Lockhart. R. Morozzo Della Rocca, M. F. Tiepolo; <i>Venedik Elçileri Barharo ve Contari'nin İran'a Seyahatleri</i>	151
Haberler :	
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: Silifke Dolaylarında Yapılan Araştırmalar	169

Kapakdaki resim : Kaniş - Kültepe'de bulunmuş. M.Ö. XVIII. yüzyıla ait tanrı tasvirli taş kalıp.

BELLE TEN

Cilt : XLII

OCAK 1978

Sayı : 165

TROAS'TA AŞAĞI KARA MENDERES OVASI ÇEVRESİNDEKİ ŞEHİRLER

Prof. Dr. AŞKIDİL AKARCA

Çanakkale yarımadası eski çağların Troas'ını kapsar. Bu yarım-
adaya Osmanlı çağındaki adı ile Biga yarımadası da denir; Biga o
çağda sancak merkezi idi. Bu, kuzeyde Gönen çayı – eski çağlarda
adı Aisopos – ağızından güneyde Edremit körfezi içine çekilecek
bir çizginin batısında kalan yarımada. Güneyden kuzeye, doğudan
batıya doğru alçalan bir dağ kitlesi ve eteklerindeki kıyı ovaları ile
vadilerden oluşur. Dağın eski çağlarda adı İda dağı idi. Bugün hem
dağ kitlesine, hem de dağın en yüksek doruğuna Kazdağı deniyor:
Yüksekliği 1700 m.dir. Vadilerle parçalanmış şekinden dolayı bu
yarımada'yı M. Ö. 1 inci yüzyılda coğrafyacı Strabon (XIII, 1,5)
kırkayağa benzetmiştir. Gerçekten bu benzetiş dağın genel şeklini
çok güzel yansıtıyor.

Yarımadanın batı kesiminde Kara Menderes – eski çağlarda
adı Skamandros – Kazdağı'ndan çıktıktan sonra önce batı yönünde,
sonra kuzeye doğru akıp Çanakkale boğazı ağızında denize dökülür¹.
Orta Menderes ve aşağı Menderes vadileri Troas'ın iki büyük ova-
sıdır. Kuzeyde Marmara kıyılarında Sinekçi ve Gönen ovaları vardır.
Güneyde Kazdağı Edremit körfezi boyunca dik bir duvar gibi yükselir
ve eteklerinde Küçükkuyu'dan Edremit'e kadar bir riviera meydana
getirir. Küçükkuyu'dan Bababurnu'na ve oradan Marmara'ya kadar

¹ Bu çay yayınlara yanlışlıkla 'Küçük Menderes' olarak geçmiştir. Yersel
adı Kara Menderes'tir.

kıyı, yer yer vadi ve derelerle kesilmiş, girintisi çıkıntısı az, yüksek kıyılar halindedir.

Troas Marmara ile Ege arasında bir geçit durumundadır; kuzeyi tamamıyla Marmara karakterindedir; güneyi ise Ege'yi andırır. Bu coğrafya farklılığa uygun olarak M. Ö. 1 inci bin yılında Troas lehçe bakımından ikiye ayrılıyordu. Çanakkale şehrinin güneyinden Edremit körfezi içine çekilecek bir çizginin altında kalan kesim genellikle Aiol lehçesi, kuzeydeki kesim İon lehçesi konuşuyordu.

Troia kazılarının ve münferit buluntuların ışığı altında, Aiol yerleşmeleri M. Ö. 8 inci yüzyıla, İon yerleşmeleri 7 nci yüzyıla tarihlenebiliyor. Aioller Midilli'den, İonlar daha çok Miletos'dan gelmiştir. Çanakkale boğazının güneyindeki iki küçük şehir – Aianteion ile Rhoiteion – güney Ege'li Dorlar tarafından kurulmuştur. Dağlık iç bölge yerli halkların elinde idi. Fakat bu halklara dair açık seçik bilgiye sahip değiliz. Asya ile Avrupa arasında köprü durumunda olan yarımada tarih boyunca her iki yönden istilâ görmüştür. 2 nci bin yılında Balkanlar'dan Frig ve Trak kabilelerinin zaman zaman buraya girdiklerini kesin olarak biliyoruz. Strabon'a göre (XIII, 8) Frigler Marmara kıyılarında, Traklar boğaz ve Kara Menderes çevresine yayılmışlardı. Marmara kıyılarına bu yüzden Küçük Frigia da denir. Homeros destanları Troas'ta yaşayan halklar olarak Likia'lıları, Dardania'lıları ve Leleg'leri gösteriyor; Likia'lılar Gönen çayı kıyılarında, Leleg'ler güney Troas'ta oturuyorlardı. Dardania'lılar Eflatun'un (*Yasalar* III, 680 ve Strabon XIII, 1, 25) sözlerinden de anlaşılacağı gibi, Troia'nın doğusundaki dağlık arazide yaşarlarken, sonradan ovaya inmişlerdir.

Çanakkale ile Edremit arasında, fakat daha kesin, Sarıçay –bazen Kocaçay da deniyor; eski çağda adı Rhodios'tu– ile Akçay arasında kalan Aiol yerleşme bölgesi son 10-15 yıl içinde iki önemli araştırmaya konu olmuştur. İstanbul Üniversitesinden Prof. Turgut Bilgin yeryapı şekillerini incelemiş, aydınlatıcı pek çok kesit ve çizim vermiştir. Batı Anadolu arkeolojisi üzerindeki çalışmaları ile tanınan, Bristol Üniversitesi profesörlerinden J. M. Cook eski kaynakları ve seyahatnameleri tarayarak ve sikke istatistikleri yaparak, çok kere köy köy dolaşarak arkeolojisini ve eski yerleşmeleri incelemiştir².

² T. Bilgin, *Biga Yarımadası Güneybatı Kısmının Jeomorfolojisi* (İstanbul Üniversitesi Yayınları 1433) İstanbul 1969; J. M. Cook, *The Troad. An Archaeological and Topographical Study*, Oxford 1973.

Son eser yayımlanmadan iki yıl önce, bu çalışmadan habersiz, ben de aynı bölgeyi dolaşmağa başlamıştım. Çeşitli ve dağınık bilgileri bir araya getiren ve on yıllık bir emek ürünü olan bu eseri okurken bazı farklı yorum ve görüşlerim olduğunu ve yazarım farketmediği bir kaç yer ya da kalıntı da saptamış olduğumu gördüm. Kendi düşünce ve gözlemlerimi, bir coğrafya ve tarih bütünlüğü içinde kaleme aldım. Benim gezilerim aşağı Kara Menderes ve orta Menderes ovası ile güneybatı kıyılarında olmuştur³.

KARA MENDERES'İN YATAKLARI VE KIYI ÇİZGİSİ

Troas'ın en büyük akarsuyu Kara Menderes'tir. Kazdağı'ndan çıktıktan sonra gittikçe genişliyen vadisi yukarı, orta ve aşağı olmak üzere üç parçaya bölünür. Orta ve aşağı Menderes vadilerini 8 km. uzunluğunda, 500 m. genişliğinde bir boğaz ayırır. Adına Araplar boğazı denir; yer yer küçük derelerle yarılmıştır; Pınarbaşı köyünün güneyinde bu derelerin biri içinde vaktiyle, boğaza adını veren Araplar köyü vardı. Bu köy kesinlikle bilmediğimiz bir tarihte dağılmış, bugüne sadece mezarlığı kalmıştır. Bu bölgenin bütün köy mezarlıklarında olduğu gibi, burada da mezar taşı olarak eski çağa ait hayli mimarlık parçaları kullanılmıştır. Çoğu yazısız olan Türk mezar taşları arasında, yivli sütun gövdeleri, dişli saçaklık parçaları yerde yatmaktadır.

³ Bu gezileri ayrı ayrı zamanlarda İstanbul Üniversitesi arkeoloji öğrencilerinden Mehmet Burçak Evren, Adnan Sarıoğlu, Şehrazat Karagöz, Semra Sarıbekiroğlu ve Rabia Özsan ile birlikte yaptım. Resimlerden bazıları öğrenciler tarafından çekildi. Haritalar ve çizimler Ercan Sanus'un elinden çıktı. Şehrazat Karagöz bazı haritaların müsveddeleri üzerinde çalıştı ve harita 3 ü yaptı. Kemerdere üzerindeki Roma çağı su kemerinin resmini İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi öğrencilerinden Adnan Yalçınlar çizdi. Çanak çömlek çizimlerini Prehistorya kürsüsünden Bayan Ayşe Özkan yaptı.

Çanakale Orman İşletme Müdürlüğü'nün, Devlet Su İşlerinin ve İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Jeoloji Enstitüsü'nün haritalarından yararlandık. Kumkale Veteriner ve Zootekni Araştırma İstasyonu müdür ve mensupları çevrelerindeki kalıntıları gösterdiler ve bizi bir gün misafir ettiler. Edebiyat Fakültesi yol giderlerimizi karşılamak üzere malî katkıda bulundu. Her bir kuruluşa ayrı ayrı teşekkürlerimizi bildirmek isteriz.

Köyün dağılması belki boğazın üst tarafından geçirilen Çanak-kale-Ezine şosesinin inşasına bağlanabilir. Daha önceleri yol Pınarbaşından Araplar köyüne, oradan da boğaza iniyordu.

Aşağı Menderes vadisi 15.50 km. uzunluğunda, ortalama 4 km. genişliğinde zengin bir ovadır. Şimdi ovanın tam ortasından akan Menderes tarihi boyunca yatak değiştirmiştir. 1956-1965 yılları arasında Devlet Su İşlerince ova ve çevresinin akarsularının ıslahı yapılmıştır. Kara Menderes iki sedde içine alınmış, böylece hem taşması hem de yatak değiştirmesi önlenmiştir. Doğuda Kemerdere dar ve dik kenarlı bir vadi içinden geçerek Pınarbaşı köyünün kuzeydoğusunda Menderes'e karışır. Daha kuzeyde, oldukça geniş bir vadi içinde, doğudan batıya doğru akan Dümrek çayı ıslah çalışmaları ile, Menderes'in en doğu ağzı olan İntepe azmağna verilmiştir. Ovanın batısı da bataklıklar halinde idi. Bu bataklıklara sebep olan Pınarbaşı köyü yakınında Naldöken tepesi eteklerinden çıkan Kırkgöz suyu idi; bu su da kanal içine alınıp Menderes'in en batı yatağına akıtılmıştır.

Ovanın batı kenarı 'Sarmatien' evresine ait, kuzey-güney doğrultusundaki yassı tepelerle sınırlıdır. Doğuda ise İda dağ kitlesinden batıya doğru uzanan parmak şekilli sırtlar ve bunlar arasındaki dar ya da geniş vadilerden meydana gelir. Ovanın güneyini, üzerinde Mahmudiye ve Üvecik köylerinin bulunduğu alçak plato kapatır⁴.

Aşağı Menderes ovası özellikle 17 inci yüzyıldan bu yana Homeros destanları ve Troia savaşları dolayısıyla Avrupalıların pek çok ilgisini çekmiştir. Merakları bu destanların doğru olup olmadığı idi. Pek çoğunun ilgisi *İliada*'da geçen yerleri ovanın topografyası ile bağdaştırabilmektir. Başlıca sorun Troia'nın nerede olduğu idi. Herodotos (II, 10) ve Strabon (XIII, 1, 36) gibi eski yazarların Troia ovasının vaktiyle körfez olduğunu yazmaları Troia savaşları zamanındaki kıyı çizgisinin bilinmesini zorunlu kılıyordu. Strabon kendi zamanındaki İlion şehri ile kıyı arasındaki mesafeyi 12 stadion olarak vermiştir. Çözülmesi istenen diğer sorun da Akhai'ların üssünün nerede olduğu idi. Strabon 'stomalimne', Plinius 'nausthatmos'dan söz ediyordu. Başka bir sorun Homeros'un Troia önlerinde Skamandros ile Simois çaylarının birleştiğini yazması idi. Skamandros'un Menderes olduğu oldukça kolay bulunmuştur. Fakat

⁴ Coğrafyası için bk. T. Bilgin, adı geçen eser.

Simois'in teşhisi çok güçlük doğurmuştur. Çünkü Menderes o tarihlerde, Troia olduğu ileri sürülen Hisarlık önünden akmıyordu. Hisarlığın kuzeyinden geçen zayıf Dümrek çayı da *İliada*'daki coşkun Simois'e hiç uymuyordu. Bu sorun aşağı Menderes ovasının yapısının incelenmesine sebep olmuştur. En sonunda Menderes'in zaman içinde yatak değiştirdiği anlaşılmıştır. Eğer Hisarlık Troia idi ise, Troia önlerinde birleşen Skamandros ile Simois ovanın doğusundaki Kalafatlı azmağı ile Dümrek çayı olabilir. Şu halde Troia savaşları zamanında Menderes Kalafatlı azmağından akıyordu; 19 uncu yüzyılda olduğu gibi ovanın batısından değil.

Bu yüzyıl içinde Forchhammer, Burnouf ve Virchow gibi bilginlerin ovanın yapısını ve akarsu sistemini inceleme sonuçları şöyle özetlenebilir. Eski yazarların yazdığı gibi aşağı Menderes ovası vaktiyle bir haliçti; ova çayın getirdiği alivyonlarla oluşmuştur. Çay tarihi boyunca yatak değiştirmiştir. Troia savaşları zamanında Menderes büyük bir çay yatağı olan Kalafatlı azmağından akıyor ve Hisarlık önünde Kumköy yakınlarında Dümrek çayı ile birleşiyordu.

Kara Menderes'in yatakları ve kıyı çizgisi son yıllarda İstanbul Üniversitesinden Prof. Turgut Bilgin ile Ankara Üniversitesinden Prof. Oğuz Erol tarafından da incelenmiştir⁵. T. Bilgin arazi üzerinde çalışarak, 18 inci ve 19 uncu yüzyıllarda ovayı inceleyen batılı bilginlerin kitaplarına da başvurarak Menderes'in yataklarını zaman çerçevesi içinde bir sıraya koymuştur (adı geçen eserde şek. 30 da I-IX). Strabon'un verdiği ölçülere dayanarak Troia savaşları zamanındaki kıyının 5 m. yükselti eğrisini izlediği sonucuna varmış ve bunu bir kroki ile göstermiştir (aynı eserde şek. 37). O. Erol hava fotoğraflarından çalışarak ovanın oluşumunu evre evre saptamıştır. Harita üzerinde oluşum dönemlerini ince ve büyük rakkamlarla 1 den 9 a kadar işaretlemiştir.

Homeros Destanları Ne Kadar Gerçek

Geçen yüzyıllarda ovanın oluşumu konusunda, Homeros destanlarından yararlanılmak istenmiştir. Fakat şimdi genel eğilim bu

⁵ T. Bilgin adı verilen eser; Oğuz Erol, Truva Çevresinin Foto-jeomorfolojik Haritası, *Jeomorfoloji Dergisi* 4, 1972, 9 vd. Prof. Oğuz Erol bu çalışmasından bana söz ederek bir ayrı basım göndermek lütfunda bulundu. Bu vesile ile, Prof. Turgut Bilgin'in eserinden Troas'ın coğrafyasını anlamakta pek çok yararlandığımı da belirtmek isterim.

destanların tarih değil, bir şairin ya da adsız pek çok şairin elinden çıkma epos'lar olduğudur. Bu tür edebiyatta yer tarifleri gerçeğe kuşkusuz uyamaz. Anlatılanı daha etkili kılmak için tahrifler yapılabilir; şairlerin hayal gücü ile hikâyeler renklendirilmiş olabilir. Fakat eski çağın insanları Homeros'un anlattığı Troia savaşlarını, genellikle gerçek olarak kabul etmişler ve bu savaşı yaklaşık M. Ö. 1200 yıllarına tarihlemişlerdir. Fakat zamanımızda, özellikle son yıllarda Ege'nin ve Anadolu'nun tarih öncesi üzerinde çalışan bilimlerin bir çoğu, kendileri büyük bir istila geçirmiş olan Yunanistan'da oturan insanların 1200 yıllarında kuzey Ege'ye bir askeri sefer yapmalarının mümkün olamayacağı kanısındadırlar. Cincinnati Üniversitesi adına 1932-1938 yılları arasında yapılan kazılarda varılan sonuç, Yunanistan kalelerinin tahribinden aşağı yukarı yarım yüzyıl önce, 1250 civarında Troia VIIa şehrinin insan eli ile yıkılıp yıkıldığıdır.

Diğer taraftan Homeros destanları orta çağlarda meydana gelen Fransızların *Chanson de Roland*'ı, Almanların *Nibelungenlied*'i, Sırpın Kosova savaşı destanları ile karşılaştırılıyor, tarihî gerçekleri ancak onlar kadar, ya da onların yansıtılabildikleri gibi yansıttıkları ileri sürülüyor. *İliada*'daki topografik tarifler, 1250 ya da 1200 yıllardan çok, epos'ların meydana geldiği M. Ö. 9 uncu, 8 inci ve 7 nci yüzyıllardaki aşağı Kara Menderes ovasının durumunu yansıtabilir.

Eski Yazarlarda Kara Menderes

Aşağı Menderes ovasının güney kesiminde ırmağın iki yatağı vardır: ovanın doğusundaki Kalafatlı azmağı ve ovanın ortasından akan bugünkü yatağı. Orta kesimlerde batı sırtlarının önünde, orta yatağın batıya sapması ile üçüncü bir yatak belirir (bk. T. Bilgin, harita 30). Doğu yatağı olan Kalafatlı azmağı Hisarlık sırtının kuzeyinde iki kola ayrılır. Bir kol İntepe sırtları önünden kuzey doğrultusunda Çanakkale boğazına ulaşır; bu kola sırtın üzerindeki Roma çağına ait 'İntepe' adı ile bilinen tumulustan dolayı İntepe azmağı denir; şimdi Sivaz azmağı da deniyor. İkinci kol ovayı çapraz olarak kuzeybatı doğrultusunda keser; bu kolun adı Sakar azmağıdır; bugün 'Pestilce azmağı' da deniyor⁶.

⁶ T. Bilgin'de batı kaynaklarındaki, özellikle 1839 İngiliz deniz haritasındaki bir yazı hatası yüzünden 'Sakale' azmağı olarak geçiyor.

Menderes hangi tarihte hangi yataktan akmıştır? Bu soruna Homeros dahil, Troas'a değinmiş eski yazarların verdiği bilgilerin ışığı altında, hiç değilse belirli bazı tarihlerde, aydınlığa çıkarmak mümkündür. 9-8-7 nci yüzyıllar için kaynağımız Homeros'dur. O tarihlerde yukarıda da söylendiği gibi Skamandros (Menderes) ile Simois (Dümrek çayı) Troia önlerinde birleşip denize dökülüyordu. Şu halde o tarihlerde Menderes en doğu yatağı olan Kalafatlı azmağından akıyor, Hisarlık önünde Dümrek çayını alıyordu. Eski yazarlardaki bilgileri, T. Bilgin ile O. Erol'un jeomorfoloji yönünden saptadıkları verilerle bağdaştırarak çizdiğimiz haritaya bakınız (harita 2). Homeros iki yerde (*Iliada* XXIV, V, 349 ve 693) Menderes'ten 'Ksanthos', yani 'Sarı' çay olarak söz etmiştir. 'Ksanthos' bu tarihte çayın bir sıfatı mı, yoksa delta kollarından biri mi idi?

M. Ö. 2 nci ve 1 inci yüzyıllarda Menderes'e dair bilgimiz Strabon'a ve kitabından Strabon'un yararlandığı Skepsis'li tarihçi ve gramerci Demetrios'a dayanır. Bu yüzyıllarda Skamandros Simois ile birleştikten sonra Sakar azmağından akıp Sigeion yakınlarında denize dökülüyordu (Strabon XIII, 1, 36; bk. T. Bilgin'deki harita II ve bizim harita 2); denize döküldüğü yerde 'Stomalimne', bir 'bataklık ağzı', yani lagün yapıyordu. Strabon çayın döküldüğü yerle İlion arasındaki mesafeyi 20 stadion olarak veriyor ve Skamandros'un ağzından daha doğuda ve İlion'a 12 stadion mesafede 'Akhaiların limanı' denen bir yer olduğunu söylüyor.

'Akhaiların limanı' bugün bu kıyılarda 'Akliman', 'İnliman', 'Karanlık liman' gibi adlar alan koylar gibi bir koy olsa gerekti. Strabon'a göre Troia savaşlarındaki Akhai üssü ile ilgili değildi. Çünkü ovanın dolma olduğu düşünülürse, Troia savaşlarındaki ovanın kendi zamanındakinden en az yarısı kadar içte olması gerekirdi. Bu yüzden onun zamanında 'Akhaiların limanı' denen yerin Troia savaşlarındaki Akhaiların üssü olması mümkün değildi.

Strabon'dan bir yüzyıl sonra, Plinius (*Naturalis Historia* V, 33) zamanında Menderes'in ağzı hâlâ Sigeion yakınlarında, fakat daha batıda idi (T. Bilgin'in haritasında III); bu çağda deltanın üç kolu vardı: Skamandros, Ksanthos ve Palai-Skamandros; Skamandros'un içine gemiler sokulabiliyordu. 'Sarı' anlamına gelen Ksanthos, Simois ile birleşen koldu ve 'Akhaiların limanı'na dökülüyordu. 'Eski Menderes' demek olan Palai-Skamandros denize dökülmeden önce bataklıklar yapıyordu.

Strabon ile karşılaştırılınca Plinius'un verdiği bilgi çok aydınlatıcı oluyor. Şunları saptayabiliyoruz: 1) Menderes'in ağızı bir yüzyıl içinde batıya kaymıştı ve hayli geniş ve derindi; içine gemiler girebiliyordu. 2) Bu çağda üç kollu bir delta oluşmuştu. Batıdan doğuya doğru bu kollar Skamandros, Palai-Skamandros ve Ksanthos'du. 3) Palai-Skamandros (Eski Menderes) denize dökülmeden önce bataklıklar yapıyordu; bu su Strabon zamanının Menderes'i idi. 4) Ksanthos Simois ile birleşen koldu ve 'Akhaiların limanı'na dökülüyordu; dolayısıyla bugünkü İntepe azmağı olmalı idi.

Bu belgelerin ışık tutamadığı bir kol Ege'ye dökülen Terazi azmağıdır. Menderes hangi tarihlerde bu azmaktan akmıştır? 1839 tarihli İngiliz deniz haritası, Plinius'tan sonra, elimizdeki tek kesin belgedir. Bu tarihte Menderes ovanın batısından akıyor, Kumkale'nin doğusunda boğaza dökülüyordu. Plinius zamanından İngiliz deniz haritası arasında 1600 yıllık bir zaman vardır. Orta çağa ait belgeler bu uzun zamana ışık tutabilir. Menderes 1839 dan 1940 a kadar hâlâ batı yatağından akıyordu. 1940 dan sonra orta yatağa girerek Tuzlu akmaktan boğaza dökülmeğe başlamıştır.

Bu dört belgenin gösterdiği ve T. Bilgin'in de saptadığı gibi Menderes saat tokmağı gibi, önce doğudan batıya, sonra batıdan doğuya doğru yatak değiştirmiştir.

Ova ve Kıyı Çizgisi

Homeros, Strabon ve Plinius'taki bilgilerin değerlendirilmesinden sonra, onların yaşadığı tarihlerde kıymın nerelerde olabileceği ortaya çıkmış sayılabilir (bk. harita 2). Şöyle: 1) M. Ö. 9-7 nci yüzyıllarda ova kesinlikle yeni Kumkale köyünün kuzeyinde idi; fakat ne kadar kuzeyinde idi bilemiyoruz. 2) Skepsis'li Demetrios'un yaşadığı M. Ö. 2 nci yüzyılda ve Strabon'un yaşadığı M. Ö. 1 inci yüzyılda Kara Menderes Kalafatlı ve Sakar azmaklarından akıp Sigeion yakınlarında bir lagüne döküldüğüne göre, kıyı en aşağı Yenişehir tepesinin kuzey ucuna kadar gelmiş bulunuyordu. 3) M. S. 1 inci yüzyılda deltada üç kol olduğuna ve kollardan 'Sarı azmak' ile 'Eski Menderes' bataklıklara döküldüğüne göre, bu yüzyılda kıyı 1839 daki kıyıya benzer bir hal almış ve ona aşağı yukarı 500 m. yaklaşmış olsa gerekti.

Ovanın dolma temposu 1839 ile 1940 ve 1940 ile 1956 yılları arasındaki oluşumuna dayanarak T. Bilgin tarafından hesaplanmış ve

ortalama yılda 1 m. kadar olduğu sonucuna varılmıştır⁷. T. Bilgin'in bir gözlemi dolusun önce hızlı, sonradan yavaş bir süreç olduğudur. O. Erol'un verdiği fotojeolojik harita ovanın, haliçin gittikçe daralması ve küçülmesi şeklinde oluştuğunu gösteriyor.

Strabon'un ve Plinius'un sözünü ettiği bataklıklar ve lagünler bugün dolmuş, kara içinde kaybolmuştur.

Tumulusların Yeri

Ovanın etrafındaki sırtlar üzerine kurulmuş olan Yunan şehirleri çevresindeki tumuluslardan T. Bilgin ovanın dolma tarihini açığa çıkarmak için yararlanmak istemiştir; fakat bu mümkün değildir. Çünkü bunlar ovanın en aşağı Sigeion hizasında bulunduğu Yunan ve Roma çağlarına aittir. Bir zamanlar sanıldığı gibi, Troia savaşlarında ölen kahramanların ya da Troia'luların atalarının mezarları değildir. Tarihî çağlarda o şehirlerde yaşamış olan zenginlerin, ya da ünlü kişilerin mezar anıtlarıdır. Sivri biçimleri ile, kerpiç inşaattı yerleşme yıkıntılarının yüzlerce yıllık birikimi olan höyüklerden ayrılırlar. Şehir mezarlıklarında, ya da çevredeki sırtlar ve tepeler üzerine kurulmuşlardır. Yerleri doğrudan doğruya şehirlerin hemen dışında gelişen mezarlık alanları ile tayin edilmiştir. Şehir yakınındaki yüksek yerlere kurulmuş olanlar ölüleri yüceltme ve tanrılaştırma fikri ile ilgili olabilir.

Ova içine şehir kurulmamasının bir kaç sebebi vardır. Ova her şeyden önce tarım yapılan alandır. Şehir kurmağa en elverişli yerler kolay savunulabilen tepelerdir. Üçüncü bir sebep de Menderes'in zaman zaman taşmasıdır. Osmanlı çağında aşağı Kara Menderes ovasında sadece iki köy vardı; doğudaki sırtların önünde Kumköy ile Kalafatlı; şimdi ikisi de terkedilmiştir. Ovada şehir olmayınca, kuşkusuz mezarlıklar da, tumuluslar da olmayacaktır. Bununla beraber 18 inci ve 19 uncu yüzyıllarda Kumköy'de, İlion'a ait, çok alçak bir tumulus olduğunu o çağ gezginlerinden biliyoruz. Schliemann etrafını çeviren bir sıra taş görmüştür. Bugün çok yayılmış bir yükselti şeklindedir.

⁷ T. Bilgin, aynı yer, s. 153 - 156. 19 uncu yüzyıl başında James Rennell Menderes yaz kış sürekli akmadığı için, yılda bir metrelik birikim yapamayacağını ileri sürmüştür; bk. *Observations on the Topography of the Plain of Troy* (London 1814). 72 - 75.

TARİH ÖNCESİ YERLEŞMELER

Troia ve Hanaytepe

Tarihöncesi çağlarda aşağı Kara Menderes ovası çevresinde bugünkü bilgimize göre en az yedi yerleşme vardı. Bunlardan üçü ovanın kenarında, dördü kıyıda idi. Ova kenarındaki yerleşmelerden ikisi, Troia ile Hanay tepe, doğudan batıya doğru ova içine uzanan sırtların ucunda idi. Troia kuzeyde Dümrek vadisinin, Hanay tepe güneyde Kemerdere vadisinin Menderes ovasına açıldığı yerde, sırtın tam ucunda yer alıyordu. İkisinde de ilk yerleşme İlk Tunç çağına aittir. Troia kuzey-güney karayolunun Dümrek vadisine girdiği yerde bulunuyordu. Hem bu vadiye, hem de Menderes ovasına hâkimdi. Güneyde Araplar boğazı ve Araplar deresinden ovaya çıkan yol doğu sırtları önünden Troia'ya ulaşıyor, sonra Dümrek vadisinden Erenköy (şimdi adı İntepe) sırtlarına yöneliyordu. Troia önemini bu coğrafya durumundan alıyordu.

Hanay tepe yoldan içte kalıyordu. Bu tepenin Troia kadar gelişmemesinin başka bir sebebi de, yanında bataklıklar meydana getiren düden olabiliirdi. Bu tepe 1857 ve 1878-1879 da Frank Calvert tarafından kazılmıştır⁸. 1879 da kazıya Schliemann'ın katılmasından sonra üç ana kat saptanmıştır: tarih sırası ile B, C, A katları. B katı İlk Tunç çağına, C Son Tunç çağına aittir; A katı Yunandı. En üstte de Bizans çağı mezarları bulunmuştur. Buradaki yerleşme Troia'nın tersine süreklilik göstermiyordu. Troia'da nice yangın ve yıkıntılara rağmen, kesintisiz İlk Tunç çağından Bizans çağına kadar oturulmuştur; kültür tabakalarının kalınlığı 15 m.dir.

Troia'nın önemi kuşkusuz karayoluna hâkim oluşundan geliyordu. Bazen Troia'nın boğaza hâkim olduğu da ileri sürülmüştür. Fakat Troia denize hâkim olabilecek bir yerde değildi. Boğaza hâkim olmak için en elverişli iki yer boğazın hemen ağzında, sonraları üzerine Sigeion şehrinin kurulduğu Yenişehir tepesi ile boğazın en dar noktası olan Nara burnudur. Tarihî çağlarda Nara burnunda Abidos şehri vardı. Boğaz üzerinden karşıya tarih boyunca buradan geçilmiştir. Asya ile Avrupa kıt'alarını bağlayan bu yoldu. Nara

⁸ F. Calvert, *Archaeological Journal* (1859) 1-16 ve Schliemann, *Ilios* (Fransızca baskısı 1885) 947-962.

burnu aynı zamanda Ege ile Karadeniz arasındaki deniz trafiğini de kontrolü altında tutabilecek bir kilit noktası idi. Boğaz ağzındaki Yenişehir tepesi de aynı yöndeki gidiş geliş hâkimdi.

Troia ancak aşağı Kara Menderes vadisinin tüm alt kesimine hâkim bir devlet merkezi olduğu takdirde deniz trafiğini elinde bulundurabilirdi. Gerçi Troia aşağı Menderes vadisindeki en büyük ve tahkimatlı yerleşme idi. Ancak, bu yüzden tüm aşağı Menderes vadisinin alt kesimine hâkim olduğu sonucu çıkabilir mi? Yunan arkaik ve klasik çağlarında bu kesim üç, hatta dört şehir arasında paylaşılmıştı; Hisarlık'ta İlion, Karanlık limanda Tektop burnunda Aianteion, Yenişehir tepesinde Sigeion, Beşige burnunda Ahkilleion vardı. Hellenistik çağda ise tüm bölge İlion'un elinde idi. Fakat bu doğal bir gelişim sonucu değil, hükümdarların ihsanı ile gerçekleşmişti.

Troia, diğer taraftan Çanakkale yarımadasının Anadolu ile Avrupa arasında bir köprü durumunda olduğunu gösteren somut bir örnektir. Üzerinden nice istilâlar gelip geçmiştir. Fakat İlk Tunç çağı boyunca (Troia I-V) kültürde değişiklik olmamıştır. İstilâlar geçtikten sonra, halk yakılıp yıkılan beldesini yeniden kurmuştur. İlk değişiklik Troia VI da olmuştur; istilâcılar Troia'ya yerleşmişlerdir. Beraberlerinde atı ve üstün teknikli, madenî kapları taklit eden, kurşun renkli bir keramik getirmişler, tepenin etrafına büyük ve muhteşem bir surla çevirerek sur içine kendilerinden öncekinden daha düzenli evler yapmışlardır. Fakat nereden geldikleri bilinmemektedir. 13 üncü yüzyıl sonunda, Troia VIIb2 ile, Troia kalıcı ikinci bir istilâ daha görmüştür. Fakat bu defaki istilânın Balkanlardan geldiği anlaşılıyor. Troia VIIb2 keramiği elde yapılmış, bezeme olarak üzerinde kabartılar, ya da boynuzcuklar olan bir keramiktir. Aynı tür keramik, bazı farklarla, Bulgaristan ve Macaristan'da da görülüyor.

Bugün Troia'ya ilişkin bir sorun İlk Tunç çağı mezarlığının nerede olduğudur. Alman ve Amerikan kazılarında bu çağa ait mezarlık bulunamamıştır. Amerikalıların yamaçlarda yaptıkları kazılar olumlu sonuç vermemiştir. Kanımca mezarlık Hisarlık tepesinin hemen önünde ova tabanında idi.

Hanay tepe 1956-1965 yıllarında Menderes seddeleri inşa edilirken, üzerinden toprak alınmış, bu yüzden hayli tahrip görmüştür.

Bu tepenin resimleri için bk. *Troy* I res. 39 ve bizim res. 19-20. Burada bulduğumuz Troia II çağına ait, kalın siyah astarlı kenarları kavisli bir kâse kenarı ile Troia VI ya ait, kenarı yatay yivli bir kâsenin profilini veriyoruz (lev. XIII).

Kumtepe

Aşağı Kara Menderes ovasının batı kenarındaki tek yerleşme Kumtepe'dir ve ovanın doğusundaki iki yerleşmeden daha eskidir. Bugün Yenişehir tepesi önlerinde, Menderes'in en batıdaki yatağı kıyısındadır (bk. harita 2-3). Fakat vaktiyle ova içine kadar giren haliçin kenarında olsa gerekti. 100×80m. ölçüsünde alçak bir tepedir (bk. res. 18). 1934 yılında, Troia'da çalışan Amerikan heyetince keşfedilmiş ve kazılmıştır⁹. Yersel bir adı yoktur, fakat hâfirlerce 'Kumtepe' olarak adlandırılmıştır. İlk iki katı (Kumtepe Ia ve Ib) Uç Neolithik ya da Son Kalkolithik çağa çıkar; üçüncü katı (Kumtepe Ic) Troia'daki ilk yerleşme ile çağdaştır. Kumtepe'nin önemi Troia'dan daha eski ve Troia kültürünün öncüsü oluşudur.

Kazıda tepenin çeşitli yerlerinde beş hendek açılmış, ana kayaya 4.00-4.75 m. de ulaşılmıştır. Tepenin en yüksek yeri kuzeydoğu ucudur; en çok burada oturulmuştur. Kumtepe Ia'da dik kenarlı dibi düz, siyah, boz ve külrenkli, iyi fırınlanmamış, bazıları perdah bezemeli, kâseler kullanılıyordu. Kumtepe Ib'de başlıca şekil ağız kenarı içe doğru kalınlaştırılmış, boru şekilli yatay kulakları olan çanaklar ve kâselerdi. Troia keramiğinin öncüsü olan Kumtepe Ib keramiğinin kuzeybatı Anadolu'da hayli yaygın olduğu anlaşılıyor. Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Enstitüsü müdürü David French Balıkesir ve Akhisar-Manisa ovalarında yaptığı tarama gezisinde çeşitli yerlerde bu keramikten bulmuştur¹⁰. Yine D. French aynı tip keramiğin Troas önündeki adalara, Çandarlı körfezine, Sakız'a ve seyrek olarak Yunanistan'a ve Kiklad adalarına da yayıldığını gözlemiştir.

Kumtepe Troia I çağından sonra terkedilmiş, Troia IV-V çağında yeniden oturulmuştur; bu Kumtepe II dir. Bu iki çağ arasındaki 600-700 yıl içinde tepe belki bataklıklar arasında kalmıştı. Troia I çağının sonunda terkedilmesinin sebebi önünde oluşan bu bataklıklar olabilirdi.

⁹ C. Blegen, *American Journal of Archaeology* 39 (1935) 33-34 ve res. 27; H. Z. Koşay ve J. Sperling, *Troad'da Dört Yerleşme Yeri* (İstanbul 1936).

¹⁰ *Anatolian Studies* 11 (1961) 112 vd.

Kumtepe Yenişehir tepesinin güneydoğu ucundan 1.5 km. kadar uzaklıktadır ve bu tepe ile poyrazdan ve karayelden korunmuştur. Hemen güneyinde, üzerinde dizi halinde büyük kayaların sıralandığı alçak Babafingo tepesi vardır. Bu tepe, Menderes taşıdığı zamanlar su üstünde kalan belki tek nokta olduğu için bu adı taşımaktadır. Bababingo üstündeki kayalara bugün 'dev taşları' deniyor; bunlar çevrede başka kayalar bulunmadığı için dikkati çekiyor.

Kumtepe'nin Troia'dan uzaklığı 5, boğazdan 4 km. kadardır¹¹. Arazi üzerinde yerini bulmak için belirli bir nokta, geçen yüzyıllardan kalma azmak üzerindeki yıkık köprüdür. Bu köprü ova ıslah çalışmalarında azmak yatağı temizlenirken meydana çıkmıştır; Kumtepe bu köprünün hemen kuzeyine düşer.

Beşige Tepe

Kumtepe kadar eski bir yerleşme ova içinde değil, ovaya yakın Beşige burnu gerisindeki yamaçta bulunmuştur¹². Bu yerleşme hiç umulmadık bir şekilde keşfedilmiştir. Schliemann 1879, 1882, 1883 yıllarında o zamanlar Troia savaşları kahramanlarının mezarları sanılan tumulusları araştırırken, Beşige limanı kuzeyindeki tek yığma tepeyi de kazmıştır¹³. Tepenin içine 2×2 m. ölçüsünde bir kuyu ile inilmiş, 8.50 m.de tarihöncesi keramikle karşılaşmıştır. Bunun üzerine kuyuyu haç şeklinde kesen, 5.50 m. uzunluğunda tüneller açılmış ve keramiğin buralarda da devam ettiği görülmüştür. Ana kayaya 13.20 m.de ulaşılmıştır. Bulunan keramik Berlin'e götürülmüş, 1932 de Miss W. Lamb tarafından incelenmiştir¹⁴. Ne İstanbul Müzesinde, ne de Çanakkale Müzesinde Beşige tepeden keramik yoktur. Beşige keramiğinin özelliği perdah bezemeli oluşudur. Çömlekler öyle perdahlanmıştır ki yüzeyde dikey, yatay, ya da balık kılıcı şekilli bezemeler meydana getirirler. Aynı tarz bezeme Yunanistan'da doğu Attika'da ve yakınlarındaki adalarda Uç Neolithik'te, Girit'te Uç Neolithik ya da İlk Tunç çağ başlarına ait Pargos keramiğinde de görülür. Kumtepe'nin perdahlı keramiğinden örnekler henüz yayın-

¹¹ Prof. J. M. Cook belki isim benzerliğinden yanlış olarak Kumtepe'yi Kumkale yakınına koymuştur; *The Troad* 152.

¹² Bu tepe bir çok yayına 'Beşik tepe' olarak geçmiştir. Oysa yersel adı 19 uncu yüzyılda olduğu gibi bugün de Beşige'dir.

¹³ *Ilion* (Fransızca baskısı) 873-875.

¹⁴ *Praehistorische Zeitschrift* XXIII (1932) 124 vd.

lanmamıştır. Bu tür bezemeli keramik Sisam adasında Tigani'de de bulunmuştur. Fakat aralarında şimdiki halde bir bağ kurmak mümkün değildir.

Beşige'de tumulusun tarihöncesi bir yerleşme üzerine kurulduğu anlaşılıyor. Tumulus içinde, Schliemann kazısında mezar bulunmuş değildir. Tumulus için toprağın büyük bir kısmı hemen yakından alınmış gibi görünüyor; doğu tarafında insan eli ile düzleştirilmiş bir alan vardır (bk. res. 22). Bu düzlük Schliemann'ın da dikkatini çekmiştir. Fakat Schliemann tarihöncesi yerleşmenin bu düzlük üzerinde olduğunu ve tumulus için toprağın buradan alındığını düşünüyordu.

Yığma tepenin altındaki yerleşmenin kalınlığı 4.70 m. idi. Bu da Kumtepe'ye eş bir kalınlıktır. Yerleşme poyraza karşı iyi korunmuş durumda idi. Önünde Beşige limanı ve ovası uzanıyordu. Yamaçtan inince denizde balık tutulabilir, ovada da ekin ekilebilirdi. Beşige burnundan topladığımız bir kaç çanak çömlek kırığı yamaçta oturmuş olan tarihöncesi insanların burun üzerinde de yaşamış olduklarını kanıtıyor. Burun yazın tercih edilen bir yer olsa gerekti. Burada daha çok çanak çömlek parçası bulunmaması tarihî çağlarda üzerinde bir şehir olmasındandır.

Boğazdaki Üç Yerleşme

Çanakale boğazının güney kesiminde, Menderes deltasından pek uzak olmayan Tektop burnu ile bu burnun doğusunda Işıldak tepe ile Harapkale'de birer yerleşme vardır (bk. harita 1 ve 5; res. 23-28). İlk ikisi yüksek bir burun üzerindedir; ikisinin de yanında ekilebilir küçük bir vadi bulunmaktadır. Tektop burnu üzerinde tarihî çağlarda da bir şehir vardı; bugüne kadar yalnız mezarlığı ile bilinen bu şehrin Rodos'luların kurduğu Aianteion olduğu kanımsındayım (aş. bk.)^{14a}.

Tektop burnundaki tarihöncesi yerleşme burnun tam ucunda bir tümsek meydana getirir. Keramik birinci dünya savaşında burada kazılmış olan siperlerden atılan toprakta ve siper içlerinde bulunmaktadır. Bu yerleşme ilk defa 1932 de Troia'daki Amerikan kazı

^{14a} Daha kuzeyde Dardanos'ta da bir tarihöncesi yerleşme olduğunu, buradan topladığımız çanak çömlek parçaları arasındaki Troia VI tipi çömlek ve testi kırıkları gösteriyor.

heyetince görülmüş¹⁵, daha sonra Prof. Cook ve ailesi tarafından ziyaret edilmiştir. Amerikan kazı raporunda adı 'Çoban tepe'dir. Bugün bu çevrede böyle bir ad bilinmemektedir. Keramikler yerleşmenin Troia I ile çağdaş olduğunu gösteriyor.

Işıldak tepedeki yerleşmeyi ise ben bir raslantı sonucu buldum. Üzerinde tarihî çağlara ait bir şehir bulunan Harapkale'nin batıdan resmini çekmek için üzerine çıktığımda, kazılan siperlerden çıkmış olan keramiği gördüm. Harapkale'de de bir tarihöncesi yerleşme olduğunu buradan topladığımız çanak çömlek parçalarını incelerken farkettim. Bunlar İlk ve Orta Tunç çağa ait bir kaç parçadan ibarettir. Bu tepe üzerinde daha önce de Troia II, Troia VI ve VII tipi çanak çömlek bulunmuştur^{15a}.

Işıldak tepe ile Harapkale 'Çiftlik' denen bir vadinin iki ucundadır. Işıldak tepenin denizden yüksekliği 50 m., Harapkale'nin 160 m.dir. Bir burun olan Işıldak tepenin önünde, üzerinde tarım yapılan dar bir kıyı şeridi vardır. Harapkale denize paralel uzanan bir sırtın batı ucundadır; deniz ile arasında yassı ve uzun bir tepe ile kıyı şeridi bulunmaktadır. Karşılıklı bu iki tepe üzerinde oturan Tunç çağ insanları, tıpkı Tektop burnundakiler gibi, küçük bir kıyı ovası ile lodosa kapalı bir limana sahiptiler. Yalnız içme suyundan yana üstünlükleri vardı. 'Çiftlik' vadisinin başında İncirli derenin üst tarafında ve Harapkale'nin altında olmak üzere iki kaynak mevcuttur.

Troas'taki bu kıyı yerleşmeleri hep aynı coğrafya koşullarına göre kurulmuştur. Hepsi de denizden yüksek bir burun, ya da bir tepe üzerindedir; yakınlarında ekilebilir ve denize ulaşılabilir bir vadi vardır.

Çanak Çömlek Örnekleri

Topladığımız çanak çömlek parçalarından bazılarının çizimleri Lev. XIII'de verilmiştir. Tarifleri aşağıdadır. Dizilmeleri Cincinnati Üniversitesi Troia kazı raporlarına göre yapılmış ve benzer şekillere işaret edilmiştir.

Tektop Burnu

Troia I çağı :

No. 1. Saksı biçimli kâse (Troia A 5). Kil ve astar ağız kenarında devetüyü, gövdeye doğru kurşun rengi. Yatay perdahlı.

¹⁵ *Troy I* (Princeton 1950) 15, res. 28 ve 35.

^{15a} Cook, *The Troad* 80.

No. 2-3-4. Ağız kenarı kazıma bezemeli kâseler (Troia şekil A 6). Bezemelerin içini dolduran beyaz madde genellikle dökülmüş. Kil temiz, kül ve duman rengi arası. Astar siyah; çok iyi cilâlı.

No. 5. Büyük bir kâseye ait kaide. Kil ince, kurşun rengi, dışta kaide kenarında kahverengi.

No. 6-7-8. Ağız kenarı içe kıvrık kâseler (Troia A 12). No. 6 da kil kurşun rengi, astar siyah, ağız kenarında astar aşınmış. No. 7 de kil kurşun rengi, astar ten rengi, perdahlar yatay vurulmuş. No. 8 delik makara kulplu; kil taşlı, kurşun rengi, astar dışta ve ağız kenarı içinde uçuk kurşun rengi, içte siyah.

No. 9. Yarım küre şekilli kâse (Troia A 16). Kil kahverengimsi kırmızı, bir tarafta öz kurşun rengi. Kahverengi astarlı, perdahlı.

Işıldak Tepe

Troia I çağı:

No. 1-2. Ağız kenarı içe kıvrık kâseler (Troia A 12). No. 1 kül rengi, no. 2 devetüyü; çok güzel cilâlı.

No. 3. Dik kenarlı, üç ayaklı kaba bir çömleğe ait ağız kenarı parçası (Troia D 24). Ağız kenarında ilâve kille yapılmış kabartma; kil kirli siyah, astar duman rengi. Benzer çömlek resimleri için bk. Blegen-Caskey-Rawson-Sperling, *Troy I* (1950) res. 242, no. 2 ve 4.

Troia VI çağı:

No. 4. Yayvan kenarlı ve ağız kenarından kulplu kâse. Dış yüzünde, kap çarkta dönerken bir aletle yapılmış derin olmayan yatay yivler. Kil ve astar kül rengi, mikalı. Benzer kâseler için bk. Dörfeld, *Troja und Ilion* (1902) s. 291, res. 199; H. Schmidt, *Trojanischer Altertümer* (Berlin 1902) no. 3068; C. W. Blegen *Troy* (Ancient Peoples and Places) 1966, res. 30 da ortada.

Hanay Tepe

Troia II çağı:

1. Kenarı kavisli kâse (Troia A 2). Kil devetüyü, özü siyah, siyah astarlı, çok güzel perdahlı. Benzer şeklin resmi için bk. Blegen-Caskey-Rawson-Sperling, *Troy I*, res. 374, solda dipte.

Troia VI çağı:

No. 2. Yayvan kenarlı kâse (Troia A 67). Dış kenarda kap çarkta dönerken parmakla yapılmış, geniş yatay yiv. Kil kiremit kırmızısı,

mikalı; dışta astar kahverengi; içte ağız kenarında kahverengi, gövde de kirli siyah.

BATI SIRT LARI ÜZERİNDEKİ İKİ ŞEHİR: SİGEİON İLE AKHİLLEİON

Aşağı Menderes ovası, batıda Kumkale'nin güneyinden Beşige burnuna kadar, 50-60 m. yüksekliğinde, beyaz yumuşak kayalardan oluşan yassı tepelerle sınırlanmıştır. Eski çağlarda bu uzun sırtların bir ucunda Sigeion, öbür ucunda Akhilleion şehri vardı (bk. harita 1). Bu iki şehir Prof. Cook tarafından büyük bir vukuf ile incelenmiş ve sırt üzerine, doğru olarak yerleştirilmiştir. Daha önce Sigeion'u W. Leaf gibi Subaşı tepesi üzerine koyanlar, Akhilleion'u Schliemann gibi Kumkale'ye ya da W. Leaf gibi Yenişehir'de sanan bilginler olmuştur.

Sigeion

Sigeion kuzeydeki yassı tepe üzerinde kurulmuştu (res. 17). Bu tepe yazılı kaynaklara göre 16 ncı yüzyıl başlarından beri 'Yenişehir' olarak bilinmektedir; Piri Reis, *Kitabı Bâhriyye*'sinde Yenişehir burundan mesafe veriyor¹⁶. Batılı seyyahların tarifleri 16 ncı ve 17 nci yüzyılda üzerinde, tuğla ve mermerden yapılmış tonozlu muhteşem bir şehrin kalıntıları olduğunu ortaya koymuştur. Bu kalıntıların eski Sigeion'a değil, imparator Büyük Konstantin'in Konstantinopolis'ten önce inşasına başlattığı başkente aitti¹⁷. Bu tefsirle tepenin adı da aydınlanmış ve anlam kazanmış olmaktadır. Eski Roma'ya karşılık burası 'Neapolis', yani 'Yenişehir' oluyordu.

Yine batılı gezginlerden 16 ncı yüzyıl sonlarında tepe üzerinde bir Rum köyünün kurulmağa başlandığı da anlaşılmaktadır. 18 inci yüzyılda köyün pek fakir olduğundan söz ediliyor; fakat 19 uncu yüzyılda tepe yüzeyindeki kırıkların da açığa koyduğu gibi, Avrupa porseleni ve Avrupa cam eşyası kullanabilecek kadar kalkınmış, gezginlerin verdiği bilgilerin gösterdiği şekilde de toprak sahibi varlıklı kişiler ortaya çıkmıştır.

Yenişehir kıyı boyunca güneydoğudan kuzeybatıya doğru uzanan, uzun fakat dar bir tepedir. Uzunluğu 1 km. kadardır, genişliği

¹⁶ Bk. (*Tercüman* 1001 Temel Eser, 19) 115.

¹⁷ Bk. Cook, *The Troad* 184.

200-300 m.dir. Güneydoğu yarısı daha geniş, kuzeybatı yarısı dardır; iki kesim ortaya doğru hafif bir eğim yapar. Şehrin ana kapısı burada olmalı idi. Kıyı yar şeklinde denize iner. Kuzey tarafın önü zamanla dolmuş, kumsallık olmuştur. Doğal limanı yoktur; fakat kumsal kıyı gemilerin karaya çekilmesine elverişli idi; Kumkale burnu ile de kıyı poyraza karşı az çok korunmuştu. Cook'a göre, şimdi dolmuş, L-şekilli bir mendirek Rum köyü zamanına ait olmalıdır. Tepenin doğu etekleri sert kalkerlerden oluşmuştur¹⁸.

Sigcion Mitilene'liler tarafından belki M. Ö. 7 inci yüzyılda kurulmuştu (Strabon XIII, 1, 38). Fakat 6 ncı yüzyılın ilk yarısında Atina'lılar tarafından zaptedilmiştir. Bu olay Mitilene'li bilge kişi ve devlet adamı Pittakos zamanında (650-570) geçmiştir. Mitilene'liler Sigcion'u geri almak için savaşmışlar, fakat Atina'lıları buradan atmaya başaramamışlardır. Mitilene Akhilleion'da yığmak yapmış ve savaş Troas'ta Sigcion ile Akhilleion arasında geçmiştir. Sonunda iki taraf Korint tiranı Periandros'un hakemliğine baş vurmıştır. Periandros (625-585) her iki tarafın işgalleri altında bulundurdıkları toprakları ellerinde tutmalarına karar vermiştir.

Fakat Sigcion'da Atina hâkimiyeti ancak Peisistratos zamanında (560-527) perçinlenmiş gibi görünüyor; Herodotos (V, 94) Sigcion'u Peisistratos'un zaptettiğini yazmaktadır. Sigcion'un Atina için önemi büyüktü; çünkü Atina buğdayını Karadeniz'in kuzeyinden boğaz yolu ile sağlıyordu. Sigcion boğazın ağzında bu yola hâkim bir kilit noktası idi. Peisistratos ve oğulları boğaz ve yakınlardaki devlet ve şehirlerle iyi ilişkiler kurmak siyasetini gütmüşlerdir. Sigcion bu aileye yakın tiranlarla idare edilmiştir. İlk Atina'lı tiran Peisistratos'un Argos'lu bir kadından dünyaya gelen oğlu Hegesistratos idi. Hippias'ın kızı Lampsakos (Lapseki) tiranının oğlu ile evlendirilmişti. Peisistratos ve oğulları Khersonesos'ta (Gelibolu yarımadasında) bir kırallık kurmuş olan Miltiades'i ve ailesini de desteklemişlerdir. Hippias 510 da iktidardan düşünce Sigcion'a çekilmiş, sonra damadının yanına Lampsakos'a gitmiştir.

Sigcion 5 inci yüzyıl ortalarında Atina-Delos deniz birliğine vergi veriyordu; ödediği taletin altıda biri idi. Sigcion'da Atina hâkimiyeti İskender zamanına kadar sürmüştür. Granikos zaferinden sonra (M. Ö. 334) İlion'u ziyaret eden İskender'i kutlamak üzere

¹⁸ Bk. O. Erol, *Jeomorfoloji Dergisi* 4, (1972) 9 vd.

gelenler arasında Sigeion tiranı Atina'lı Khares vardı (Arrianos, *Anabasis* I, 12). Sigeion'un M. Ö. 4 üncü yüzyılda Atina sikkeleri tarzında ön yüzünde Athena başı, arka yüzünde baykuş, ΣΙΓΕ yazısı ile bastığı sikkeler Khares'in tiranlığı devrine (355-334) tarihleniyor.

Sigeion'un yapılarından bugüne hiç bir şey kalmamıştır. Yazılı kaynaklardan yapı olarak Athena tapınağı biliniyor. Őair Mitilene'li Alkaios'un savaştan kaçarken elinden bıraktığı kalkanı buraya asılmıştı. Geçen yüzyıllar içinde batılı gezginler köy kilisesinde yazıt ve kabartmalar görmüşlerdir. Bunlardan biri 575-550 yıllarına ait, İon ve Attika lehçelerinde bustrofedon şeklinde yazılmış, Sigeion halk meclisine ayaklı bir kap armağan eden Prokonessos'lu Fanodikos'un 2 m. uzunluğundaki mezar taşıdır. Dil yönünden taşıdığı önem yanında, şehrin adını vermesi Yenişehir'in Sigeion olarak teşhisine hizmet etmiştir. Şimdi bu yazıt British Museum'dadır¹⁹.

İngilere'de Cambridge'de muhafaza edilmekte olan bir kabartma Sigeion'un komşu şehirlerden biri ile 4 üncü yüzyılda yapmış olduğu bir andlaşmanın baş tarafına aittir. Bir yapı içinde Sigeion'u temsil eden tanrıça Athena ile zırlı iki adam tasvir edilmiştir; üstündeki yazıdan sağ taraftakinin Homeros kahramanlarından Protesilaos olduğu anlaşılıyor²⁰. Bu durumda andlaşma Protesilaos'un büyük ihtiram gördüğü ve yakınında mezarının da bulunduğu, Gelibolu yarımadasının ucundaki Elaios şehri ile yapılmış oluyor.

Şehrin etrafındaki tumulusların dağılışı mezarlığın Sigeion'un kuzey, doğu ve güneyine çepeçevre yayıldığını gösteriyor (bk. harita 3). Tepenin kuzeyinde üç, güneydoğusunda yine üç, güneyindeki Subaşı tepesi üzerinde bir tumulus vardır. Kuzeyde Orhaniye bataryasının önündeki tumulus 18 inci yüzyılda Lechevalier tarafından Akhilleus'a izafe edilen tumulustur. Yine Levhevalier'nin Patroklos'a izafe ettiği tumulus daha kuzeyde yamacın başladığı yerde idi. Menderes seddesi yapılırken toprağı tamamiyle alınmıştır; Şimdi yeri yarım daire şeklinde bir oyuktur. Üçüncü tumulus Akhilleus tumulusunun doğusunda yolun alt tarafındadır; bu Akhilleus ile Patroklos tumuluslarından çok daha küçüktür ve Nestor'un oğlu Antilokhos'a izafe edilmiştir.

¹⁹ Bk. G. M. Richter, *Archaic Gravestones of Attica* (London 1961) no. 53, res. 134 ve 136.

²⁰ L. Budde - R. V. Nichols, *Fitzwilliam Museum, Catalogue of Greek and Roman Sculpture* (1964) no. 27.

Şehrin güneydoğusundaki üç tumulusun da üzerinde Rum köyü zamanında birer yeldeğirmeni vardı. Bugün bu yeldeğirmenlerinden sadece yuvarlak temelleri kalmıştır. Bunlar da tarla sahipleri tarafından taşları için sökülmemektedir. En küçüğü yolun hemen kenarında ve alt tarafındadır. Diğer ikisi tarla içindedir. Şehire en uzak olanın güney tarafında bir koyun damı vardır.

Yedinci tumulus şehrin güneyindeki geniş Subaşı tepesinin Sigcion'a bakan tarafındadır. Meydana getirdiği küçük tümsek yoldan da farkedilebilir²¹. Bu tepenin güney tarafında toprak içinde büyük bir yapının temelleri vardır.

Denizden görülebilen ve Akhilleus'a izafe edilen tumulus 1787 de Bâbüâlî nezdindeki Fransız sefiri kont Choiseul-Gouffier tarafından gizlice kazdırılmıştır. Kazı köye su getirmek bahanesi ile Çanakale'deki Fransız konsolosunun oğlu Salamon Gormezano eliyle yapılmıştır. Tumulusda ancak geceleri çalışılabildiğinden kazının sağlıklı yapılması imkânsızdı. Tariflerden içinde etrafı taşla çevrili bir yakma defin bulunduğu anlaşılıyor. Bulunan eserler arasında M. Ö. 5 inci yüzyıl başlarına ait, peploslu bir kadın biçimde ayağı olan bir masa aynası ile tumulus tarihlenmektedir. Gormezano'nun mezara ulaşamadığı kanısına varan Schliemann 1882 de tumulusu yeniden kazmıştır. Bu defa 6 ncı ve 5 inci yüzyıllara ait, kurşun renkli çanak çömlek kırıkları ile 6 m. derinlikte yaparak şekilli bir ok ucu ele geçmiştir²².

Patroklos tumulusu 1855 de Frank Calvert, 1882 de Schliemann tarafından kazılmış, içinde birinci tumulustakine benzer kurşun renkli çanak çömlek parçaları bulunmuştur. 17 nci yüzyılda boğaz ağzında Kumkale inşa edildikten sonra burada bir köy gelişmiştir²³. 1794 de İngiliz gezgini J. Dallaway Akhilleus tumulusu üzerinde bir

²¹ Prof. Cook Subaşı tepesindeki, Orhaniye bataryası önündeki ve Menderes seddeleri için toprağı alınan tumulusu görmemiş, yol kenarındaki iki küçük tumulusu Akhilleus ve Patroklos tumulusları sanmıştır.

²² 18 inci ve 19 uncu yüzyıl bilginlerinin tumuluslara dair verdikleri bilgi ve Akhilleus tumulusu kazısına dair bk. Cook, *The Troad* 159-165.

²³ Her geçen gün tahribe uğramakta olan mezarlığında ilginç mezar taşları vardır. Yol kenarında güzel bir görünüşü olan bu mezarlığın en yakın bir tarihte tel örgü içine alınması iyi olurdu. Bergaz ve Kemalî gibi eski köylerde de, Anadolu'nun başka bölgelerinde ancak şehir mezarlıklarında görülen düzeyde, son yüzyıllara ait, güzel mezar taşları vardır. Bunların taranıp incelenmesi yersel tarih bakımından aydınlatıcı olabilir.

tekke olduğunu yazmışsa da, gerçekte bu tekke Akhilleus tumulusunda değil, sonradan mezarlık haline gelmiş olan Menderes kenarındaki k¼¼k tepe üzerinde idi. J. Dallaway bu tepeyi Akhilleus tumulusu sanmıştır. Birinci d¼nya savaşında her iki tumulusun üzerine top yerleştirilmişti. Bu tumulusların Homeros kahramanlarına izafe edilmesi Strabon'un (XIII, 1, 32) Sigeion yakınlarında Akhilleus'un, Patroklos'un ve Nestor'un oğlu Antilokhos'un anıtlarının olduğunu yazmasına dayanır.

Bug¼n Yenişehir tepesinin ¼zeri çalılık ve taşlıktır. Hayli çok Osmanlı çanak çömleği yanında az sayıda, eski çaa aıt keramik toplanabiliyor. Prof. Cook Attika keramiği oranının çok oluşuna dikkati çekiyor; buna karşılık kurşun renkli Aiol keramiğinin hiç bulunmadığını yazıyor. 19 uncu y¼zyıl başlarında Forchhammer tepe üzerinde, antik çaa aıt olması muhtemel, pek çok derin kuyu g¼rm¼řt¼r.

Sigeion arkaik ve klasik çağlarda aşağı Menderes ovasının en b¼y¼k şehri idi. Ovanın belki Menderes'e kadar olan kısmına sahipti. Dağlık arazisi yoktu. Bu y¼zden keresteden ve odundan yoksundu. Refahı Karadeniz ile Atina arasında, boğazım girişine hâkim olan yerine bağlı bulunuyordu. Geliri ovoidan kaldırdığı tahula, balıkçılığa ve deniz trafiğine ve Atina ile ilişkisine dayanıyordu.

İskender'den sonraki iktidar m¼cadelesinde, 302 yılında Lisimakhos tarafından kuşatılmış ve işgal edilmiştir. Bundan sonra İlion ile birleştirilmiş, fakat baş kaldırdığı içim İlion tarafından tahrip edilmiştir (Strabon XIII, 1, 31). Yenişehir tepesi üzerinde Hellenistik çağ keramiğine rastlanmıyor.

Akhilleion

Akhilleion Yenişehir'den g¼neye doğru uzayan sırtların en ucunda, Beşiğe burnunda idi. Yeri 1959 da Prof. Cook tarafından kesinlikle saptanmıştır. Daha önce Akhilleus'a ve Patroklos'a izafe edilen tumuluslardan dolayı, genellikle Sigeion'un kuzeyinde Kumkale'de aranıyordu. Çünkü Strabon (XIII, 1, 32 ve VIII, 1, 39) ve Plinius (V, 23) Akhilleion'un Akhilleus'un mezarı yanında kurulduğunu yazmışlardı. Fakat M. Ö. 4¼nc¼ y¼zyılda gemiciler için bir deniz rehberi yazmış olan Ps. Skilaks Akhilleion'u kuzeyden g¼neye doğru, Sigeion'dan – Sige olarak geçer – sonra saymıştır. şunu da s¼ylemek gerekir ki Kumkale'nin Sigeion'a uzaklığı sadece 2 km.dir

ve üzerinde eski çağlara ait yerleşme yoktur. 19 uncu yüzyılda gezginlerin burada gördükleri lâhit ve sütun gibi antik çağ kalıntıları, 17 inci yüzyılda Kumkale inşa edildikten ve burada bir köy oluştuktan sonra, herhangi bir şekilde kullanılmak üzere, başka harabelerden getirilmiş olmalıdır.

Beşige burnunda bir yerleşme olduğunu hem arazinin genel şekli hem de kum ve bodur dikenler içinde toplanabilen çanak çömlek parçaları gösteriyor. Prof. Cook'un ziyaretinden sonra, köylülerin açmış oldukları bir çukurda kesme taşlardan yapılmış bir duvar temeli ortaya çıkmıştır. Prof. Cook topladığı keramikleri 6 ncı yüzyıldan Hellenistik çağ başlarına kadar uzandığını yazıyor. Biz küçük kırıklar halinde Troia I keramiği de topladık. 1839 da İngiliz denizcisi Spratt'ın yapmış olduğu haritada Beşige burnundaki harabe 'Palaikastro' olarak işaretlenmiştir.

Şehir akropolis ve aşağı şehir olmak üzere iki parçadan meydana geliyordu (bk. res. 21). Üstü yassı ve aşağı yukarı dikdörtgen bir kaya olan Beşige burnu akropolisi yapıyordu. Aşağı şehir Beşige burnunun doğusundaki daha alçak, fakat daha geniş olan boyun üzerinde bulunuyordu. İkisinin de üstü tesviye edilmiştir; bugün her taraf kumluk ve bodur çalılıktır. Akropolisin yüksekliğini Prof. Cook aşağı yukarı 25 m., yüz ölçümünü de yine yaklaşık olarak 85×45 m. olarak veriyor.

Akhilleion'un Mitilene'liler tarafından kurulduğunu Herodotos (V, 94, 95), Strabon ve Plinius'tan biliyoruz. Kuruluşu Atina ile yapılan savaştan önce olmalı idi. Troas kıyıları boyunca şehirler kurmuş olan Mitilene'lileri Beşige burnu hem kolayca savunulabilir, hem de yanında ekilebilir ovası olması yüzünden çekmiştir.

Beşige burnunun gerisinde yamaçta, üzerine sonradan büyük bir tumulus yapılmış olan tarihöncesi bir yerleşme vardı (bk. yk.) Antik çağda Akhilleus'un mezarı denen tepe bu olmalı idi. Schliemann'ın tumulusta yaptığı kazıda mezar bulunmamış, yığma tepenin tarihi de aydınlığa kavuşmamıştır.

Yerleşmek üzere Beşige burnuna gelen Mitilene'lilerin dikkatini kuşkusuz yamaçtaki tarihöncesi yerleşmenin meydana getirdiği sun'î tümsek çekmiştir. Ana kayadan 4.70 m. yüksekliği olan bu tepeciği bu topraklarda savaşmış ve ölmüş olan Homeros'un kahramanı Akhilleus'un mezarı sanmış olmalıdırlar. Bu yüzden kurdukları şehre

onun adını vermiş ve mezarını şanına lâayık bir şekilde anıtlatırmak dileği ile üzerine yeni toprak atmış ve bugun gördüğümüz, ana kayadan 13 m. ykseklilđi olan sun'ı tepeyi meydana getirmiş olabirler. Yığma tepenin doğusunda insan eli ile düzleştirilmiş bir alan vardır (bk. res. 22). Burası Strabon'un (XIII, 1, 32) sözünü ettiği Akhilleus'un tapınağının yeri olsa gerektir. Yığma tepeni yapmak iēin buradan toprak alınmış, sonra da tapınak inşası iēin tesviye edilmiştir.

şehrin tarihine dair, Atinalılarla yapılan savaştan başka bir Şey bilinmemektedir. Peisistratos devrinden sonra Akhilleion Atina'nın ve Sigeion'un gölgesinde yaşamış gibi görünüyor. Atina tipli, A X monogramlı nadir sikkeler de bunu ima ediyor²⁴. Plinius (*NH* V, 33) zamanında, yani M. S. 1 inci yüzyılda Akhilleion artık Şehir olarak varlığını kaybetmişti. Hellenistik ēađ başlarında Sigeion ile birlikte İlion'a bağlanmış olabildi. Yüzey keramiklerine göre hükmedilirse Hellenistik ēađdan sonra Beşige burnunda oturulmamıştır. Fakat Bizans ēađında koyun öteki ucunda bykēe bir yerleşme vardı.

Akhilleion Şehir ya da köy olarak yaşadığı sürece Beşige koyuna ve gerisindeki araziye kuşkusuz sahip bulunuyordu. O tarihlerde koy bugünkü gibi yarıyariya kumla kaplı olmamalı idi. Kırkgöz suyunun gerisinde yaptığı bataklık da bir kanalla denize verilmiş olsa gerekti. Koyun kuzey ya da güney ucunda oturulabilmesi ancak, koyun ve gerisindeki arazinin ekime elverişli olması ile mümkün olabildi. Kanalı tıkanması ve koyun orta yerinde bir bataklığın oluşması koydaki yerleşmeyi ters ynden etkilemiş olmalıdır.

18 inci ve 19 uncu yüzyıllarda Beşige koyu gerisinde Yerkesiği ēiftliđi vardı. 1770 lerde ēiftliđin sahibi 'kaptanı derya' Cezayirli Hasan Paşa idi. 1785 de Lechevalier buradan geēerken kanal bir değirmeni ēevirmek amacı ile temizlenmişti. Bugün koyun kuzey tarafında bir değirmen harabesi vardır; adı 'Hanım değirmeni'dir; belki Hasan Paşa ile evli Sultan Abdulhamit I'in kızkardeşi tarafından yaptırılmıştır.

Beşige koyu aşağı Menderes ovasının dışında kalır; ova ile koy yksekeēe bir arazi ile ayrılmıştır.

²⁴ Prof. Cook bu sikkelerin hiē bir zaman zgr olmamış Akhaion'a ait olamayacağını işaret ediyor, *The Troad* 180-181.

İLİON

İlion'un yeri adını veren yazıtlar ve sikkelerle 19 uncu yüzyılda saptanmıştır. Kazı delillerine göre de M. Ö. 8 inci yüzyılda kurulmuştur. Kuranlar Aiollerdi. M. Ö. 4 üncü yüzyılda Ksenofon (*Hellenika* III, 1, 16) da İlion'u Aiol şehirleri arasında sayıyor. Troia kazısının VIII inci şehri arkaik ve klasik çağların İlion'u idi; IX uncu şehir Hellenistik ve Roma çağlarına aitti.

Arkaik ve klasik çağlarda İlion pek önemli bir yer değildi. Menderes önünden geçiyor, ovada pek fazla araziye sahip bulunmuyordu. Geride plato üzerinde pek elverişli toprakları da yoktu; daha çok kuru tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlıyor olmalı idi.

Arazisinin Genişlemesi

İlion'un önem kazanması ancak Hellenistik ve Roma çağlarında olmuştur. Bunu hazırlayan İlion ile kişisel yakınlıkları olan, zamanın kudretli hükümdarları olmuştur. Soyunu Akhilleus'a bağlayan, Homeros hayranı İskender, Protesilaos'un ve Akhilleus'un mezarlarını ziyaret etmiş, Athena İlias tapınağına değerli armağanlar sunmuştur. Şehri özgür ilân etmiş, vergiden de affetmiştir.

İskender'in ölümünden sonra, yeni bir dünyanın yapıcılarından olan Lisimakhos büyük bir İlion'un temellerini atmıştır. Etrafını geniş surlarla çevirmiş, çökme durumunda olan çevredeki küçük şehirleri İlion'a bağlamıştır. Eski kaynaklarda bu şehirlerin adları verilmemiştir. Fakat Menderes ovasının batısındaki ve güneydoğusundaki şehirler oldukları, İlion'un sonraki büyümesinin gidişinden anlaşılmaktadır. Batıdaki şehirler Sigeion ile Akhilleion idi. Sigeion'un isyan ettiğini ve bu yüzden İlion tarafından tahrip edildiğini Strabon'dan (XIII, 1, 39) öğreniyoruz. Sigeion'da bugün yıkıntılar arasında Hellenistik keramik bulunmaması bu olayın daha Hellenistik çağ başlarında geçtiğini gösteriyor denebilir.

Ovanın güneydoğusunda, Araplar boğazının iki başında, Ballık ve Asarlık ile Küçük Fığlı tepesi üzerinde birer şehir vardı. Bu üç şehirden Asarlık ile Küçük Fığlı'da nüfus herhalde pek azdı. Bugün yalnız arkaik çağ sur kalıntılarına sahip bu iki şehir Hellenistik çağ başlarında çökmüş durumda olmalı idiler. Fakat Ballık'ta 4 üncü yüzyılda, etrafı yeni bir surla çevrilmiş, küçük bir şehir varlığını sürdürmekte idi.

Bir yazıttan yine Hellenistik çağ başlarında, Gergis yakınlarındaki krala ait bir arazinin İlion'a bağlandığını biliyoruz²⁵. Yazıt Schliemann tarafından 1873 de İlion'da Athena tapınağında bulunmuştur. Üzerinde biri Hellespontus satrabı Meleagros tarafından, üçü kral Antiokhos tarafından – Antiokhos I olduğu kabul ediliyor – bu satraba yazılmış dört mektubun sureti vardır. Kral, kendisine iyi niyet ve şevkle hizmet etmiş olan Assos'lu Aristodikides'e, satrabın uygun bulacağı şekilde ya Gergis, ya da Skepsis sınırındaki kral arazisinden (basilike khore) ekilebilir bir araziye bağışlamakta ve bu arazinin, duruma göre İlion'a, ya da Skepsis'e bağlanmasını istemektedir. İkinci mektupta Petra ve arazisinin de verilmesini istemekte, fakat üçüncü mektupta burasının deniz üssü kumandanı Athenaios'a daha önce bağışlanmış olduğunun anlaşılması üzerine ondan vazgeçilmekte, ilk ayrılan yerin dönümü arttırılmaktadır. Bu arazinin İlion'a bağlanmasından Gergis sınırında olduğu anlaşılıyor. Gergis'in yeri Prof. Cook tarafından orta Menderes'e dökülen Kurşak çayı vadisinde Karıncalı köyü Asarlığı olarak teşhis edilmiştir²⁶. Böylece Hellenistik çağ başlarında İlion toprakları batıda Ege kıyılarından doğuda Gergis'e kadar aşağı Kara Menderes ovası ile İda dağı'nın batı eteklerine kadar uzanıyordu. Petra'nın yeri bilinmiyor; Gergis ya da Skepsis yakınlarında dağlık bölgede olsa gerekti²⁷.

Hellenistik çağ ortalarında İlion'un sınırı kuzeyde boğazın tüm güney kısmı kapsayacak kadar büyümüştü; doğuda dağları aşarak da Gergis'i de içine alıyordu. Romalılar Antiokhos III ü Magnesia'da yendikten sonra Gergis'i ve Rhoiteion'u İlion'a vermişlerdir (Titus Livius XXXVIII 39). Romalılar Aeneas dolayısıyla kökenlerini İlion'a bağlıyorlardı.

Gergis İlion'a bağlanınca, bu şehir ile İlion arasında kalan iki küçük dağ şehrinin kaderi ne olmuştur? Gergis ile İlion arasındaki Kazdağ kitlesi üzerinde Zerdallık ve Çamlıca yakınlarda iki küçük şehir vardır. Zerdallık köyünün kuzeyindeki şehri Prof. Cook görmüş, özellikle yakınındaki kızıl topraktan dolayı İda Sibil'in doğum yeri

²⁵ C. Bradford Welles, *Royal Correspondance in the Hellenistic Period* (1934) 60 vd. ve lev. III.

²⁶ Bk. *The Troad* 347-351.

²⁷ Prof. Cook Petra için Araplar boğazı Asarlığını uygun buluyor, *The Troad* 126-127. Daha önce Balık'm Petra olabileceği ileri sürülmüştü; bk. L. Robert, *Études de Numismatique Grecques* (1951) 78-79.

Marpessos olduğunu ileri sürmüştür^{27a}. Prof. Cook bu harabeyi Damkale olarak adlandırmıştır; bu güzel bir addır, fakat Zerdalli'da herkes bu kaleyi Asarlık diye biliyor. İkinci şehir Çamlıca'nın bir kaç kilometre güneyinde, 'Kaleyeri' denen, çevresinden az belirgin bir tepe üzerindedir. Hiç bir araştırmacı veya gezgin tarafından görülmemiştir.

Bu iki şehrin Gergis ile birlikte İlion'a bağlanmış olduklarını hem coğrafya durumları, hem de Çamlıca Kaleyeri'nin güneyinde, orta Kara Menderes vadisindeki Skamandreia'nın İlion'la bir simpoliteia andlaşması yapmış olması ihtimalinden çıkarıyoruz. 1815 de İlion yakınında Cıplak köyünde böyle bir andlaşma metninin bir parçası bulunmuştur. Skamandreia'nın bu devirde İlion sınırında bir şehir olduğu anlaşılıyor. Yeri Prof. Cook tarafından, Ezine'nin kuzeydoğusunda Akköy yakınlarında Adatepe olarak teşhis edilmiştir²⁸. Gergis'in ilhakından sonra, coğrafya durumu sebebi ile Skamandreia'nın İlion'la bir simpoliteia andlaşması yapması kaçınılmaz olmuştur. Bu tür andlaşmalarda küçük şehir arazisi ile birlikte büyük şehire bağlanır, fakat belde olarak varlığını korurdu.

Strabon zamanında İlion toprakları en geniş sınırlarına ulaşmıştı; İlion kuzeyde Dardanos'a kadar tüm kıyıya hâkimdi. Böylece Dardanos'un güneyindeki Ofrineion da ilhak edilmiş oluyordu. Bu son gelişmeler Augustus'un eseri idi. Strabon (XIII, 1, 27) Augustus'un İlion'a yeni toprak verdiğini, özgürlüğünü ve vergi bağışıklığını tanıdığını yazıyor.

Böylece İlion Hellenistik çağ içinde batı Troas'ta kudretli devlet adamları eli ile yaratılmış iki büyük şehir devletinden biri olmuştu. Öbürü daha büyük ve daha güçlü olan Aleksandreia idi. İkisi arasındaki sınır aşağı yukarı bellidir. Araplar boğazının tümü İlion'a aitmiş gibi görünüyor. Kıyıda sınır İnliman'dan kesilmiş olabilirdi. İki devleti birbiri ile karşılaştırırsak, Aleksandreia yeni bir arazide kurulmuştu; Lisimakhos zamanında toprakları ne idi ise, Hellenistik çağ sonuna kadar öyle kalmıştır. Limansız bir kıyıda Aleksandreia, sun'î limanı yüzünden, bir liman şehri ve ticaret merkezi olmuştur.

^{27a} Bk. *The Troad* 280-282. Burada Marpessos'a dair bilgiler de toplanmıştır.

²⁸ Yazıt ve Skamandreia'nın yeri için bk. L. Robert, *Monnaies Antiques en Troade* (Genève/Paris 1966) 100-103 ve J. M. Cook, *The Troad* 354-355.

İlion'a gelince Lisimakhos'tan Augustus'a kadar toprakları süreklili ve eklemeli olarak büyümüşür. Ününü de daha çok geçmişinden alıyordu. İlion Troia savaşlarının geçtiği yerd. Çevresi o savaşlardan kaldığı söylenen hatıralarla dolu idi. İlion bir çeşit 'turizm' merkezi haline gelmişti. Ünlü ünsüz kim olursa, yolu Troas'a düşen İlion'u ziyaret ederdi. Ziyaretçilere Akhaia'lı kahramanların ve Troia'lıların atalarının mezarları, Priamos'un üzerinde öldürüldüğü sunak gibi ilginç hatıralar gösterilirdi. İlion aynı zamanda her yıl kutlanan büyük bir bayramın ve koinon'un merkezi idi. Bu bayramlar M. Ö. 4 üncü yüzyıl sonunda Atina'daki Panathenai bayramları örneğince düzenlenmişti. Troas içinden ve dışından koinona üye şehirler temsilcilerini gönderirler, Athena İleia şerefine şiir, musiki ve spor müsabakaları yapılırdı²⁹.

İlion'a uğrayan ünlü hükümdarların başında Kserkses ile İskender gelir. Biri 480 de Yunanistan'a yaptığı seferde, öbürü o seferin öcünü almak için 334 de çıktığı Asya seferinde ziyaret etmiştir. Herodotos'un (VII, 43) yazdığına göre Kserkses akropolise çıkmış ve Athena'ya bin sığır kurban etmiştir. İskender Athena'ya adaklar sunduktan sonra, tapınakta asılı duran Troia savaşlarından kaldığı söylenen silâhlardan bir kalkanı almış, yerine kendi kalkanını asmıştı. Bu "Kutsal kalkan" girdiği her savaşta önünde taşınmışır (Arrianos, *Anabasis* I, 11; VI, 9).

Şehir ve Mezarlıkları

İlion bütün bu gelişmeğe rağmen, Hellenistik çağ ortalarında şehir olarak pek imarlı değildi. Tarihçi ve gramerci Skepsis'li Demetrios gençliğinde İlion'a gittiğinde evleri toprak damlı ve kiremitsiz bulmuştur (Strabon XIII, 1, 27). Hellenistik şehir M. Ö. 85 de Roma-Mithridates savaşı sırasında, Fimbria emrindeki Roma kuvvetlerince tahrip edilmiştir (Strabon XIII, 1, 27 ve Appianos XII, 53). Şehir 11 günlük bir kuşatmadan sonra düşmüştür. Kazılarda meydana çıkan yapıların hemen hemen hepsi bu tahripten sonraya aittir.

Amerikan kazılarında Hellenistik çağ surlarından kuzeyde bir parça meydana çıkarılmışır³⁰. Tarihöncesi yerleşmelerin meydana

²⁹ Koinon ve bayramlar için bk. J. Vanseveren, *Revue Philologique* (1936) 262-267 ve L. Robert, aynı eser, 18 vd.

³⁰ C. Blegen, *AJA* 36(1932) 446 vd.; 39 (1935) 26 ve 564; 41 (1937) 594.

getirdiği 15 m. yüksekliğindeki tepe Yunan çağı şehrinin akropolisi idi; Athena tapınağı burada bulunuyordu. Şehrin güneydoğu ucu, Hisarlık ile Kalafat sırtlarını birbirinden ayıran küçük vadinin başında, Hayıtlıbük'te bulunmuş olan Hellenistik ve Roma çağı mezarlıkları ile sınırlanmaktadır³¹. Daha güneyde, yeni Kalafat köyünün güneydoğusunda 'Paşa tepe' denen bir tumulus mezarlığın bu yönde geliştiğine tanıklık etmektedir (bk. res. 31). Bu, İlion'a ait, zamanımıza gelmiş tek büyük tumulustur. 1873 de Sophie Schliemann, 1890 da Schliemann'ın kendisi tarafından kazılmış ve daha önce soyulmuş olduğu görülmüştür. Schliemann bir iskelet ile kaba basamaklar bulmuştur³². 18 inci ve 19 uncu yüzyılda bazı bilginlerin sözünü ettikleri eski Kumköy yakınındaki çok yassı tumulus da kuşkusuz İlion'a aitti³³.

Hellenistik ve Roma çağı şehrinin batı ve güneybatı sınırları arazi üzerinde bellidir. Bugün, tepe eteğinden geçen toprak araba yolu sanki şehir sınırını çizmektedir. Şimdi üzeri ekilmekte olan tepe ile yol arasındaki arazide Hellenistik, Roma ve Bizans keramiği bulunuyor.

Tepenin batı eteğinde belki şehrin pis su boşaltım sistemi ile ilgili üç kollu, köylülerin in olarak bildikleri, bugüne kadar araştırmacılar tarafından görülmemiş, büyük bir tünel ağızı vardır. Genişliği aşağı yukarı iki metredir ve içi toprak doludur. Bu toprağın temizlenmesi tünelin niteliğini açığa çıkaracağı gibi, Troia'nın turizmine de hizmet edecektir.

Gözetleme Tepeleri

Hellenistik ve Roma çağlarında İlion'un sahip olduğu aşağı Kara Menderes ovası kabartması az bir arazidir. Güney ve güneybatı sınırlarını güvence altına alabilmek için buralarda sun'i iki

³¹ C. Blegen, *AJA* 39 (1935) 582, Burada Hayıtlıbük, çok defa olduğu gibi, yabancıların yer adlarını yanlış anlamalarından 'Ayetlibilik' olarak geçiyor. Yeri Tevfikiye köyünün 300 m. güneybatısında olarak verilmiştir.

³² *Ilios* (Fr. baskısı) 862-865; *Bericht über die Ausgrabungen in Troja* 1890 (Leipzig 1891).

³³ Choiseul-Gouffier, *Voyage Pittoresque dans l'Empire Ottoman* II (2 inci baskısı Paris 1842) 371; A. F. Mauduit, *Découvertes dans la Troade* (Paris/Londres 1840) 144; H. Schliemann, *Ilios* (Fr. baskısı) 852 ve 876.

gözetleme tepesi yapmak zorunda kalınılmıştır. Biri batı sırtlarında, öbürü güneydeki alçak plato üzerindedir. Batıdakine 'Kesik tepe' denir; vaktiyle Alacalı gölün sularını denize akıtmak için açılan V- şekilli kesiğin, yani hendeğin üst tarafındadır (bk. harita 1 ve 2). Yükseltmek için üzerine toprak atılmış doğal bir tepedir; bunun sonucu tumulus gibi koniye benzer bir biçim almıştır. Schliemann 1868 de tumulus diye kazmış ve doğal olduğunu görmüştür; üzerinde sadece 1.50 m. kadar toprak bulunmuştur. Tepeyi daha önce 1843 de incelemiş olan Ulbrichs de üst kısmının sun'i olarak yuvarlatılmış olduğunu farketmiştir (bk. res. 33).

İkinci tepe ovanın güneyinde ve tam ortasında, ovayı sınırlayan 30-60 m. yüksekliğindeki plato üzerindedir. Üvecik köyünün batısına düşer; bu yüzden 'Üvecik tepesi' olarak bilinir (bk. harita 1). Üzerinden görüntü bütün Menderes ovasını U- şeklinde kapsar. Tepe de ovanın her yerinden görünür, güzel sivri şekli her nereden bakılsa ufukta belirir. 1879 da Schliemann tarafından kazılmış ve içinde biri çokgen örgülü, öbürü dikdörtgen taşlardan yapılmış, kavisli iki duvar üzerine oturtulmuş, büyük bir kare kule bulunmuştur (bk. res. 10-11).

Kule 4.50×4.50 m. ölçüsünde, 11.50 m. yüksekliğinde idi; toprak harçla sırf taştan yapılmıştı. Yalnız kule içinde, zeminden 1.80 m. yükseklikte, genişliği 0.90×0.90 m., yüksekliği 1.50 m. olan, dikdörtgen bir boşluk bulunmuştur; içinde zamanla üstten sızıp biriken ince kilden başka bir şey çıkmamıştır; Zemininde açılan bir deliğin altında Roma çağına ait keramik kırıkları ele geçmiştir. Salt taştan yapılmış bir kule içindeki bu boşluğun neye yaradığı anlaşılamamıştır.

Tepe çeşitli renk ve cinsten topraktan yapılmıştı. Toprağı pekiştirmek için her 1.50 m., ya da 1.20 m. de bir, bir sıra kaba taş yerleştirilmişti. Tabanda taşla karışık sarı ve çok sert bir kil çıkmıştır. Schliemann tepenin yüksekliğini 25 m., çapını 130 m. olarak veriyor.

Kule bir sıra küçük, bir sıra büyük kırma taşlardan yapılmıştı. Kavisli kaide duvarları arazinin eğimli güney tarafında olmalı idi. Bu duvarlar 1.20 m. kalmıkta, 1.50 m. yükseklikte idiler. Çokgen örgülü duvarın çapı 10 m. kadardı; öbürü daha genişti. Sırtın eğimli tarafını beslemek amacı ile çekilmiş olmalı idiler. Çift duvar oluşu

³⁴ Schliemann, *Ilios* (Fr. baskısı) 865-871.

statik sebeplerle de izah edilebilir. Önce çokgen duvar örülmüş, sonra daha fazla destek gerektiği anlaşılaraq öbür duvarın yapılmasına karar verilmiştir. Böylece kule güvenilir bir zemin üzerine oturtulmuş oluyordu. Schliemann ile Burnouf kavimli duvarların kuleden önceye ait, kutsal bir yapının kalıntıları olabileceğini düşünmüşlerdir.

Bugüne kadar bu yığma tepe bir mezar anıtı olarak görülmüştür. Schliemann imparator Karakalla'nın İlion'u ziyaretinde ölen azatlısı ve aziz dostu Festus için diktirdiği bir anıt olarak izah etmek istemiştir. Prof. Cook bu izahı kabul edilebilir buluyor³⁵. W. Dörpfeld ve M. Schede tepeyi 1924 de tekrar yoklamışlardır. Onların merakı tepenin Akhilleus ile Patroklos'un küllerinin muhafaza edildiği anıt olup olmadığını anlamaktı³⁶. Bu kazıda Schliemann'ın bulduğu gibi arkaik ve Roma çağı keramik kırıkları bulunmuştur. Roma keramikleri bize kulenin ve yığma tepenin tarihini veriyor.

Şimdi gözetleme için, niçin sadece bir kule ile yetinilmediği sorulabilir. O çağın imkânları ile 25 m. yüksekliğinde ahşap olmayan bir kule inşa etmek her halde kolay değildi. 25 m. yüksekliğinde salt taştan yapılma bir kule hem dikkat çekici olacak, hem de çok miktarda büyük kesme taş gerektirecekti. 11.50 m. yüksekliğindeki bir taş iskeletin üzerine toprak yığmak daha sağlam ve daha basitti.

Limanları

Ps. Skilaks'ın *Periplus*'una göre İlion, limanından 25 stadion uzakta idi. Bu liman hiç kuşkusuz boğazda İntepe azmağının doğusundaki İskele idi. Hisarlık ile İskele arası 4 km.dir, bu yaklaşık 25 stadiondur. Bugün İskele'de görünürde hiç bir yapı kalıntısı yoktur, fakat köylüler toprak altından zaman zaman kesme taş çıkarmışlardır. Keramiğin yayılmış olduğu alan oldukça küçüktür. Azmak ile yerleşme arasında, Schliemann'ın da görüp tumulus sandığı, küçük ve çok yayılmış bir tümsek vardır³⁷. Topladığımız keramikler arasında siyah sırlı Yunan keramiği ile antik çağ sonuna ait kırmızı Roma tabak parçaları ve yine aynı çağa ait yatay yivli testi gövdeleri bulunmaktadır.

³⁵ *The Troad* 172-173.

³⁶ M. Schede, *Antiquity* 6 (1932) 19.

³⁷ *Ilios* (Fr. baskısı) 133 ve 848.

İskele geçen yüzyıllarda da kullanılmakta idi. O zamanlardaki resmî adı 'Paşa İskelesi' idi. Bu ad Gelibolu sancağı da emrinde bulunan 'Kaptanı derya' ile ilişkilidir. 1795 de İngiliz elçiliği hekimi J. Dallaway de İstanbul'dan Troas'ı ziyaret ettiğinde karaya buradan çıkmıştır³⁸. Eski çağlarda özel bir adı olmasa gerekti; bir çok liman şehri gibi adsız olmalı idi; sadece 'İlion'un limanı' olarak biliniyordu³⁹.

Gerisindeki sırtlar üzerindeki Roma çağı tumulusları bu liman şehrine aitti. Bunların en büyüğü Lechevalier'nin Aias'ın tumulusu sandığı 'İntepe' tumulusudur (bk. res. 32). Bu tepe burada dikkati en çok çeken yükselti olduğu için, boğazın güneyindeki sırta da, önündeki azmağa da adını vermiştir. Gerçi azmağın ikinci bir adı da vardır; Sivat azmağı da denir. Birinci dünya savaşından sonra hiç bir gereği yokken 15 km. kuzey doğudaki Erenköy'e de İntepe adı verilmiştir.

İntepe tumulusunun üzerinde şimdi bir bağ vardır. Güney tarafında açılmış bir çukurdan harçlı yapısı gözükmektedir. Roma çağına ait bir mezar olduğu daha 19 uncu yüzyıl başlarında fark edilmişti. O tarihlerde güneydoğusunda üç küçük tumulus daha vardı; bunlar bugün dağılmışlardır. Fakat yakınlarında köylülerin taşlarını almak için söktüğü bazı mezar kalıntıları görülüyor.

İskele İlion'un doğal limanıdır. Hellenistik çağda İlion bütün aşağı Kara Menderes ovasını kapsayan bir devlet haline gelince, liman olarak kuşkusuz Beşiğe koyu da kullanılmağa başlanmıştır. Böylece İlion Hellenistik ve Roma çağlarında biri boğazda, biri de Ege'de, iki limana sahip bulunuyordu. M. Ö. 189 da Rhoiteion'un ilhakından sonra kuşkusuz bu şehre bağlı olan Aianteion'un limanından da yararlanmıştı. Aianteion'un limanı, bugün Tektop burnu altındaki Karanlık Liman denen koydur. Karanlık Liman aynı zamanda, İskele'ye kadar, boğazın bütün güney kıyısına verilen addır.

Plato Üzerindeki Yerleşmeler

Karatepe. Hisarlık sırtının doğusundaki plato üzerinde dikkati kendine çeken, üstü düz, yanları dik, güzel biçimli ormanlık bir tepe

³⁸ *Constantinople Ancient and Modern*, London 1797.

³⁹ Prof. Cook İskele'nin Aianteion adını taşıdığını ileri sürüyor. Schliemann da aynı kanıda idi; bk. *Ilios* 133 ve harita. Bize göre Aianteion daha doğuda, yüksek Tektop burnu üzerinde idi, bk. aş.

vardır⁴⁰. Denizden yüksekliği 207 m., ovadan aşağı yukarı 100 m.dir. 19 uncu yüzyıldan beri bu tepenin Homeros destanlarında Troia'lılar tarafını tutan tanrıların savaşı izledikleri 'Kallikolone' olabileceği ileri sürülmüştür. 'Güzel tepe' anlamına gelen bu ad şimdi Kara tepe, Karayiv tepe, ya da Karahöyük tepe denen bu tepeye çok uyuyor. Troia savaşlarının şairi bu tepeyi görmüş ve güzelliğinin etkisinde kalmış olmalıdır. Hisarlık'tan 8-8.5 km. uzaktadır. Kabaca doğu-batı doğrultusunda uzanır; üstte uzunluğu 175 m., genişliği 10-40 m. kadardır. 1906 da V. Seyk tarafından, 1934 de Troia'daki Amerikan heyeti tarafından kazılmıştır⁴¹. Son kazı ile üzerinde bir köy tapınağı ile M. Ö. 4 üncü yüzyıla ve Hellenistik çağa ait, zayıf bir yerleşme meydana çıkarılmıştır. Tapınağın çatısını iki sıra ahşap direk destekliyordu; düzenli biçimi olmayan taş kaidelerinden bir kaç yerinde bulunmuştur.

'*İlionluların Köyü*'. Strabon (XIII, 1, 35) M. Ö. 2 nci yüzyılda yaşamış olan Skepsis'li Demetrios'a dayanarak Homeros destanları Troia'sının, tarihi çağlardaki İlion'un yerinde olmadığını, daha doğuda 'İleion kome', yani 'İlionluların köyü' denen yerde olduğunu iddia etmiştir. Strabon'un yazdığına göre bu köyün İlion'dan uzaklığı 30 stadion (6 km.), Kallikolone'den 10 stadion (2 km.) idi. Kallikolone ise İlion'dan 40 stadion, Simois'ten 5 stadion idi. Köyün etrafı Erineos denen engebeli bir arazi ile çevrilmişti.

1839 da İngiliz denizcisi Spratt Dümrek vadisine bakan bir tepeyi bu köy ile bağdaştırmak istemiş, haritasında 'Pagus Iliensium', yani 'İlionluların tepesi' diye işaretlemiştir. Prof. Cook da aynı kamıdadır; ancak bugünkü adını vermemiştir⁴². Plato üzerinde bu mesafe ölçüleri içinde, Dümrek vadisine bakan ve üzerinde eski bir yerleşme olan iki alçak tepe vardır: Koca tarla ile Taşlı tarla (bk. harita 1 ve 4). Taşlı tarla iki tarafı derin derelerle kesilmiş, Dümrek vadisine uzanan bir burun üzerindedir. Çevresinden derelerle ayrıldığı için güçlü bir savunmaya sahiptir. Strabon'un Erineos dediği belki bu derelerdi. Spratt'ın 'Pagus Iliensium'u da bu burun olmalıdır. Yerde bugün sadece küp parçaları ve şeklini kaybetmiş taşlar görülüyor.

⁴⁰ Resmî için bk. Blegen ve arkadaşları, *Troy I*, res. 40.

⁴¹ Blegen, *AJA* 39, 1935, 33 ve res. 26; H. Z. Koşay - J. Sperling, *Troad'da Dört Yerleşme Yeri* 22-24, 2 res.

⁴² *The Troad* 111-112.

Polisma. Strabon 'İlionluların köyü' vesilesi ile Rhoiteion'u kuran Astipaleia'luların Simois vadisinde savunması zayıf bir yerde Polion adında bir yere yerleştiklerini, oraya kendi zamanında Polisma dendiğini yazıyor. Polisma'nın yukarıda sözünü ettiğimiz doğal savunmadan yoksun 'Koca tarla' olabileceğine ihtimal veriyorum (bk. harita 4).

Mersin Çeşme'de Harman Göğsü. Platonun doğusunda eskiden Mersinoba denen bir Türkmen köyü vardı. Bu köyde son yıllarda bir anlaşmazlık yüzünden bir cenk çıkmış, bunun sonucu köy terk edilmiştir. Şimdi buraya çeşmesinden dolayı Mersin Çeşme deniyor (bk. harita 1). Köyün ve çeşmenin batısında, üstü düz bir tepe vardır. Kuzeydoğu köşesi harman yeri olarak kullanıldığı için adına 'Harman Göğsü' deniyor. Burası eski bir şehir yeri idi. Bugün etrafını çeviren çift surun toprak içinde, ancak izlenebilen kalıntıları görülmektedir. Şehrin eski adı bilinmiyor; Prof. Cook sikkelerine İlion çevresinde oldukça çok rastlandığını söylediği Biritis olabileceğini ileri sürmüştür⁴³. Burada Bizans çağında da oturulduğunu gösteren bazı mimarlık kalıntıları da vardır. Çeşmede bir yanı noksan bir haç ile geometrik süslemeler kullanılmıştır. Tepe üzerinde sırlı Bizans çanak çömleğine de rastlanıyor.

Bu şehrin, Mersin çeşmeden başka, kullandığı iki kaynak daha vardır. Mersin çeşme şehrin kuzeydoğusunda idi; bugün Softa çeşmesi ve Pöklek çeşme adlarını taşıyan iki kaynak kuzeybatısındadır. Mersin çeşmenin suyu Roma çağında Çamlıca çevresindeki kaynaklardan İlion'a gelen su yoluna verilmiştir. Tarlalarda çalışırken bu yöne giden künkler meydana çıkmaktadır. Bu künklerin boyu 34 cm., çapı 10 cm.dir; Kireç harçla bağlanmışlardır. İçlerindeki ince küfeki tabakası Mersin çeşmenin suyun pek fazla kireçli olmadığını da gösteriyor.

Su Yolları

Hellenistik çağda İlion içine su getirilip getirilmediğini bilmiyoruz. Fakat Roma çağında plato gerisindeki kaynaklardan şehire su getirilmişti. Suyun kaynakları Çamlıca yakınlarındadır (bk. harita 1). Başlıca kaynağın 'Su çıktı' olduğu anlaşılıyor. Bugün İlion platosu üzerindeki köylere su veren Tanrıpınar ile daha doğudaki

⁴³ *The Troad* 114 ve 357.

Çakır Büyet kaynaklarının da alınmış olması muhtemeldir. Başka bir kaynak da Çamurca'dır. Su Kemerdere'den bir kaç gözlü bir kemer üzerinden geçirilmişti. Bu kemerli su yolu daha sonra yapılan tamirli şekli ile bugün ayakta durmaktadır⁴⁴. Hem üzerinden geçtiği dereye, hem de yanındaki köye adını vermiştir.

Kemerdere çam ormanları ile kaplı dar ve derin bir vadiden akar. Bu vadi şimdiki Veteriner ve Zootečni Araştırma İstasyonu yakınlarında, Hanay tepede genişliyerek aşağı Kara Menderes ovasına açılır; su da ovada Menderes'e karışır. Kemer köyü Civler'in bir mahallesidir. Kemer köyün altına ve güneydoğusuna düşer.

Kemer vadi içinde kuzey-güney doğrultusunda uzanır (bk. res. 12, 35-40). Ortada iki büyük mermer kayaya oturan ve onlarla birlikte yüksekliği 20 m.yi bulan büyük bir kemer, yanlarda daha küçük kemerler (güneyde üç, kuzeyde iki) vardır. Kuzey tarafında ikinci kemerden sonraki kısmı yıkılıp yok olmuştur; fakat ikinci katın araziye bağlanan iki gözlü son ucu yerinde durmaktadır. İkinci kattan bugün 6 kemerle yedinci kemerin yarısı kalmıştır; kuzeydeki vadinin yamacında iki gözlü bitiş kısmı ile sağlam kısım arasında yaklaşık 20 m.lik bir mesafe vardır.

Su kemeri iki büyük yapı devri geçirmiştir. Büyük orta kemerin batı yüzünde kilit taşında çok aşınmış bir insan başı vardır. Bu başı Prof. Cook bir olasılıkla İliuslar - Kladiuslar çağına tarihliyor⁴⁵. Eğer bu tarihleme isabetli ise, kemer M. S. 1 inci yüzyılda inşa edilmiş oluyor. Bu ilk çağa ait inşaat büyük kesme taşlardan yapılmıştır. Taş sarı renkli, fakat hava etkisi ile yüzeyi kurşun rengine dönüşmüş, çok fosilli, 'Sarmatien' çağa ait bir kireç taşıdır.

Kemer Roma çağı sonlarında büyük bir depremde hayli zarar görmüştür. Orta kemer ile yan duvarlarından başka üst kısmı tamamıyla yıkılmıştır. Depremden sonra kurşun renkli küçük taşlardan yeniden yapılmıştır. Bu devirde güney kesimi akıntı doğrultusuna doğru hafif bir dirsek yapacak şekilde doğuya doğru kırılmıştır. Böylece yapıya daha fazla sağlamlık kazandırmak ve kemeri suyun geliş

⁴⁴ Şu eserlerde fotoğrafı var: Dörpfeld, *Troja und Ilion* (1902) s. 241 karşısında orta kemerin resmi; Blegen, *Troy I*, res. 43 kemerin tüm görünümünü veriyor; henüz 1930 larda Kemerdere'nin o kadar ağaçlık olmadığı anlaşılıyor. Ayrıntılı resimleri Cook, *The Troad* lev. 10-11. Bizim verdiğimiz resimler lev. XXIII-XXV.

⁴⁵ *The Troad* 115-116.

doğrultusuna çevirmek istenmiştir. Büyük kemerin iki yanına, İlk Roma çağı duvarları üzerine, ölçüleri eşit olmıyan bir sıra kemer örölmüş, bunun üzerine düz duvar çekilmiş, bu duvar üzerine büyük yassı taşlar konduktan sonra, küçük kemerli ikinci kat inşa edilmiştir. Bugün ikinci katın kemer taşları düşmüş, ya da sökülmüştür. Amerikalıların verdiği resimde iki uçlardaki kemerlerin dolgulu olduğu görülüyor (bk. not 44). Bütün ikinci kat duvarı bir tarafa doğru belli bir şekilde eğilmiştir. Üzerindeki su gerizinin korkuluk duvarlarının bazı yerleri yıkılmıştır. Geriz, içinde rahatlıkla yürünebilecek genişliktedir.

Depremden sonra inşa edilmiş olan kemerlerin, yeterince sağlam olmadığı görülerek, bir süre sonra, içleri aynı teknikte bir duvarla doldurulmuştur.

Kemerdere'ye kadar su, köylülerin söylediğine göre, toprak içinde gömölü taş gerizlerle getiriliyordu. Büyük su kemerine henüz ulaşmadan suyun, vadinin güneyindeki bir dereден geçirilmesi gerekmiştir. Buraya kabaca yontulmuş taşlardan tek gözlü bir kemer yapılmıştır (res. 36). Üzerindeki gerizin duvarları tamamiyle kopmuş, ya da yıkılmıştır. Kemerdere'den geçtikten sonra su künk içine alınmıştır.

Dere iki büyük kayanın üzerine oturtulmuş olan orta kemerin altından akıyordu. İkinci inşa devrinde orta kemer ile yamaçlar arasına sadece düz bir duvar çekilmişti. Orta kemerin genişliği 16 m. dir.

BOĞAZIN GÜNEYİNDEKİ ŞEHİRLER

Ofrineion

Boğazın güneyinde üç küçük şehir vardı – Aianteion, Rhoiteion ve Ofrineion (bk. harita 1 ve 5). Bunlardan Ofrineion'un yeri sikkelerle kesinlikle saptanmıştır. 1850 lerde Frank Calvert'in ve C. T. Newton'un burada ayrı ayrı satın aldıkları sikkelerin çoğu Ofrineion sikkesi idi. Tepenin denize doğru eğimli şekli de adına uygundur; batı yüzü 'alın' (*orphus*) gibi denize bakmaktadır. Erenköy'ün (şimdi İntepe) 1.5-2 km. kuzeyinde, Çanakkale-Ezine yolu üzerinde, yol kenarı parkının üstündeki çamlık tepedir. Gerisindeki yüksek sırt üzerindeki bağlara 'Muhacir bağları' deniyor. Yeryapısı

yumuşak beyaz kayaçlardan oluşmuştur. Denizden aşağı yukarı 200 m. yüksekliği vardır. Doğusu ile arkasındaki araziye bağlıdır. Diğer üç tarafı açık ve diktir. Güneyde uzun ve sarp bir dere, tepeyi kesin olarak çevresinden ayırır; derenin şimdiki adı Derindere'dir. 19 uncu yüzyılda dereye 'İlkgelmez deresi', tepeye de 'İlkgelmez tepesi' deniyordu. Frank Calvert, H. Schliemann ve batılı gezginler bu adı, yanlış anladıkları için 'İtgelmez' olarak vermişlerdir.

Çanakkale - Ezine yolu şehrin alt kısmını yarıp geçer ve Derindere'nin üst tarafını burgaç yaparak dolaşır. Park Derindere'nin üstünde ve kuzeyinde kalır. Yol yapılırken yolun üst tarafında bir kesit açılmıştır; kültür tabakası kuzeyden güneye doğru 20-50 cm. kalınlığında uzanmaktadır; içinde doğu-batı doğrultusunda duvar temelleri ve keramik kırıkları görülüyor. Çekip aldığımız bir parça siyah sırlı idi. Üzerindeki 1.00-1.20 m. kalınlığındaki boş toprak tabakası şehir terk edildikten sonra oluşmuştur.

Çanak çömlek kırıklarına parkta da rastlanıyor. Park tanzim edilirken bir miktar toprak traş edilmiştir. Tepe parktan aşağıya doğru dik bir şekilde iner. Surlar park içindeki ikinci setten geçmiş olabildi; burada bir dizi büyük taş görülüyor. Ya da daha olasılıkla bu kesim şehir dışında kalıyor ve şehrin mezarlığını yapıyordu. Frank Calvert şehrin bu yüzünde mezarlar görmüştür.

Şehrin esas mezarlığı güneyde, Derindere ile Erenköy-İntepe arasında kalıyordu. Frank Calvert burada kazı yapmış, küp mezarlar ve taş lâhitler bulmuştur. Mezarlardan çıkan eserleri Prof. Cook sayıyor⁴⁶. Mezarlığın uç tarafına doğru, Erenköy-İntepe'nin arkasındaki sırtta büyükçe bir tumulus vardır. Bu tumulus 1885 yılında Frederik Calvert tarafından kazılmış, fakat içinde mezar bulunmamıştır⁴⁷. Tumulus köyün harman yerinin kuzeyindedir ve doruğunda rakım 245 m.dir. Burasının Strabon'da (XIII, 1, 29) sözü edilen Hektor'un kutsal koruluğu olabileceğini tahmin ediyorum. Tumulus da belki Hektor'un anısına dikilmiş sembolik bir anıttı.

Şehire su kuzeydoğudan, Kusköy üstündeki bir pınardan künklerle getiriliyor, 'Üçkünkler'de üç kolla şehir içine veriliyordu. Bugün Erenköy-İntepe de suyunun bir kısmını aynı kaynaktan alır. Bu ana

⁴⁶ *The Troad* 76.

⁴⁷ Schliemann, *Ilios* 859-860; Cook, *The Troad* 64.

sudan başka, biri şehrin kuzeyinde, öbürü güneyinde iki pınar daha vardır; kuzeydekine 'Kirazpınar', güneydekine 'Dokuzaharlı' denir.

Mezarlardan çıkan eserler ve Frank Calvert'in tarif ettiği yapılar bu tepede 600 yıllarımdan Roma çağına kadar oturulduğunu gösteriyor. Roma çağında kıyıda da oturulmuştur. Tusan Oteli yakınlığında, kesit içinde tuğla inşaatlı, kemerli yapı kalıntıları ve seyrek kiremit ve çanak çömlek parçaları görülüyor. Bu tabakanın üzerinde 1.20 m. kalınlığında, birikmiş salt toprak vardır.

Aianteion

Aianteion ile Rhoiteion'un yeri belgelerle kesinlik kazanmış değildir. Fakat eski yazarların tariflerini bugünkü şehir kalıntıları ile bağdaştırmak mümkün oluyor. Bu kıyılarda Ofrineion olduğu kesinlikle saptanan Karayolları parkının üstündeki İlgelmez tepesinden başka üç şehir kalıntısı vardır: doğudan batıya doğru sayılırsa Harapkale, Tektop burnu ve İskele.

İskele Menderes deltasının doğusundaki düzlükte, Ps. Skilaks'ta ve Plinius'ta adı geçen 'İlion'un limanı' idi (bk. yk.). Bu harabe böylece yerini bulunca, teşhisi gerekli iki şehir ve iki harabe kalıyor. Aianteion'un yerini Plinius (*HN* V, 33) tarif etmiştir. Troas şehirlerini Ege kıyılarından kuzeye doğru sayarken, 'vaktiyle öbür uçta Rodosluların kurduğu ve Aias'm mezarının bulunduğu Aianteion vardı' diyor. Öbür uç, eğer İskele'deki alçak Toptaşı burnu sayılmazsa, bu kıyılarının en belirgin ilk burnu olan Tektop burnudur ve İskele'den bu yana, üzerinde eski çağ döküntüleri olan ilk yerdir. Plinius (*NH* V, 33) Aianteion'un Sigeion'dan uzaklığını 30 stadion olarak veriyor.

Tektop burnu adını, kuzey tarafındaki birinci dünya savaşından kalma bir toptan alır. Daha önceki adını bilmiyoruz. Herhalde Toptaşı olmasa gerekti; çünkü bu ad İskele'deki buruna ve gerisindeki araziye verilmektedir. Cincinnati Üniversitesi yayınlarımda geçen 'Çoban tepe' buruna değil, sadece burundaki tarihöncesi yerleşmeye verilmiş bir ad olabilir. Fakat bugün bu ad unutulmuştur.

Tektop burnu dik kenarlı, üçgen biçimli, kuzeydoğuya yönelik yüksek bir burundur (bk. res. 23, 25-26). Şehir bu üçgenin üzerine kurulmuştur. Arazi burundan karaya doğru hafif bir eğimle alçalır, sonra genişliyerek yükselmeğe başlar. Mezarlık sürekli olarak yükselen bu geniş alan üzerindedir. Surlar üçgenin eğiminden geçirilmiş olmalı

idi. Bugün üzerinde hiç bir duvar kalıntısı yoktur, fakat sürülüp ekildiği için, hem şehir alanında, hem de mezarlıkta hayli keramik bulunuyor. Tam burunda Amerikalıların keşfettiği tarihöncesi yerleşme vardır⁴⁸. Bu yerleşmenin meydana getirdiği küçük tepe Yunan çağı şehrinin akropolisi olmuştur.

Doğuda burnun lodostan koruduğu bir koy ve koyun gerisinde bir vadi vardır. Bu koya Karanlık liman denir, fakat bu ad aynı zamanda İskele'den Tektop burnu koyuna kadar, boğazın kuzeye bakan tüm güney kesimine de veriliyor. Vadi içinde, keramik delillerine bakılırsa, daha çok Roma çağında oturulmuştur. Burnu üzerinde ise yüzey keramikleri, tarihöncesi yerleşmede bulunanları saymazsak, M. Ö. 8 inci yüzyıldan M. S. 2 inci yüzyıla kadar uzanıyor. Şehir alanında kuşlu bir geometrik kâse kenarı (res. 29) ile şaşmaz sarı kili ile bir Bergama tabağı kenarı bulduk. Hem şehirde, hem de mezarlık alanında bol miktarda siyah sırlı Yunan keramiği ve ilk Hellenistik çağ keramiği görülüyor. Topladığımız parçalar arasında siyah sırlı, içi stampalı ve stampasız tabaklar, ortaları çukur balık tabakları, tuz tabakları ve pelike parçaları bulunmaktadır. Yivli kahverengi sırlı bir kantharos, kulplu tencere parçaları, kapaklar ve sivri dipli amforalar da vardır.

Frank Calvert mezarlık alanında kazılar yapmış, M. Ö. 6 ncı yüzyıldan Roma çağına kadar çeşitli devirlere ait mezarlar bulmuştur⁴⁹. Tip olarak bu mezarlar kireç taşıdan yapılmış lâhitler, etrafı taşla çevrili dikdörtgen çukurlar, küpler ve kiremitten yapılmış dikdörtgen hendeklerdi. Vadinin doğusunda yeni Kumkale köyüne giden yolun üst tarafında küçük bir tumulus da vardır.

Şehrin batısında mezarlık alanının altında, poyrazın vurmadığı küçük bir limanın mendirekleri su altında seçilebiliyor. Bu küçük limana bugün – antik çağ şehrinin mezarlığı önüne düştüğü için olsa gerek – ‘Mezarönü’ deniyor.

Tektop burnundaki bu küçük şehrin topografyası Karadeniz’de Amisos’a benzemektedir. Amisos da yüksek bir burun üzerindedir ve gerisinde yükselen bir arazi ve bu arazi üzerine yayılmış olan mezarlar vardır. Liman tıpkı burada olduğu gibi, burnun hemen altında

⁴⁸ *Troy* I res. 28 ve 35.

⁴⁹ Bk. Cook, *The Troad* 85.

ve doğusundadır. Şu farkla ki Amisos Tektop burnu ile kıyaslanamayacak kadar büyüktür.

Bu küçük şehrin siyasi tarihine bakacak olursak, Plinius'un sözünden anlaşıldığı gibi M. S. 1 inci yüzyılda artık şehir niteliğini kaybetmişti. En geç Strabon zamanında komşusu Rhoiteion ile simpoliteia andlaşması yaparak birleşmiş olmalı idi. Çünkü hem Strabon (XIII, 1, 30), hem de Pausanias (I, 35) şehire adını veren Aias'ın mezarının Rhoiteion'da olduğunu yazmaktadırlar. Birbirlerine çok yakın ve çok küçük olan bu iki şehir, belki sürekli büyüyen İlion karşısında birleşmek zorunluğunu duymuşlardı. Aianteion'un Rhoiteion'a bağlanması pek doğaldı. Çünkü Rhoiteion'un topografyası daha güçlü, dolayısıyla savunmağa daha elverişli idi. Aianteion ise İlion'a ve limanına çok yakındı. İki şehrin birleşmesini kolaylaştıran bir başka etken ikisinin de Dor asıllı oluşu idi. Biri Rodos'lular, öbürü İstanköy'de Astipalaia'lılar tarafından kurulmuştu. İki şehrin birleşmesi M. Ö. 188 den öncelere çıkıyordu; çünkü bu tarihte Rhoiteion da özgürlüğünü yitirmiş, İlion'a bağlanmıştı. Fakat keramik delillerine bakarsak iki yerde de hayat sürüp gitmiştir. Bundan sonraki yüzyıllarda Aianteion adının unutulmadığını Prof. Cook'un değindiği iki yazılı belge gösteriyor⁵⁰. Fakat Prof. Cook Aianteion olarak İskele'yi kabul etmektedir; Tektop burnunda bir şehir olduğunu farketmemiştir.

Bu belgelerden biri M. S. 3 üncü yüzyıla aittir. M. Ö. 1 inci yüzyılda yaşamış Tiana'lı bilge kişi Apollonios'un hayatını (M. S. 3 üncü yüzyılda) yazmış olan Filostratos Apollonios'un gezilerinden birinde Aianteion'da pek çok gemi bulduğunu ve bunlardan birisine bindiğini kaydetmiştir. Öbürü M. S. 4 üncü yüzyıla aittir. Bu yüzyılda iktidar için mücadele eden Roma generallerinden Likinius 324 de Krispus'la karşılaşmasından önceki geceyi donanması ile Aianteion'da yani Karanlık limanda geçirmiştir.

Şehire adını veren Akhaia kahramanlarından Aias'a dair bilgimiz Strabon, Plinius ve Pausanias'a dayanır. Strabon (XIII, 1, 30) Rhoiteion'da alçak kıyıda Aias'ın mezarı, tapınağı ve heykeli olduğunu bildiriyor. Heykeli Markus Antonius'un Mısır'a götürdüğünü, fakat Augustus iktidara geçince heykelin iade edildiğini yazıyor. Plinius (NH V, 33) sadece Aianteion'da Aias'ın mezarı olduğunu söylüyor.

⁵⁰ Bk. Cook, *The Troad* 87.

Pausanias (I, 35) ise Aias'ın mezarına dair bir Mısya'lıdan duyduklarını naklediyor. Şöyle, dalgalar mezar tepesini yalayıp aşındırmıştı; bu yüzden mezarın içine girilebilir ve dev cüsseli kahramanın kemikleri görülebilirdi; diz kapağı bir çocuk penthatlon diski büyüklüğünde idi. Pausanias bundan başka, Odiseus'un gemisi fırtınada batınca, Aias'ın oylamada kazanamadığı Akhilleus'un silâhlarını dalgaların sürükleyip mezarına getirdiğini, Troia'ya yerleşmiş olan Aiol'lerden yani İlion'lulardan, duyduğunu yazıyor.

Rhoiteion

Ofrineion'un İlkgelmez'e, Aianteion'un da Tektop burnuna yerleştirilmesinden sonra, Rhoiteion'un Harapkale olması gerekiyor. Herodotos (II, 10) M. Ö. 480 de Troia'dan Abidos'a doğru ilerleyen Pers ordusunun Rhoiteion, Ofrineion ve Dardanos şehirlerini solunda bırakarak geçtiğini yazıyor. Antik yol, Osmanlı devrinde olduğu gibi, Erenköy ile İlkgelmez tepesinin doğusundan geçiyordu. Bugünkü karayolu İlkgelmez tepesinin batı tarafından ve Erenköy - İntepe'nin içinden geçer. Strabon (XIII, 1, 30) kuzeyden güneye doğru şehirleri incelerken Ofrineion'dan sonra Rhoiteion'a değinir. Plinius (*NH* V, 30) ise ters yönden Rhoiteion'u Dardanos'la birarada ve ondan sonra sayıyor. Nitekim Harapkale'nin Rhoiteion olduğu 19 uncu yüzyıldan beri bilinmektedir. Ancak o zamanlar batı bilginlerince harabe 'Palakastro' adı ile tanınıyordu.

Harapkale Erenköy-İntepe'nin altında, kıyıda uzanan sırtın batı ucundadır; üstü düzdür ve yüksekliği denizden 160 m.dir (bk. res. 27-28). Yüz ölçümünü Cook aşağı yukarı 2501×135 m. olarak veriyor. Bugün iki tarla halindedir ve ekilmektedir. Bağlı olduğu sırttan doğal olarak ayrılmamış olduğu için, şehir kurulurken bu tarafa taş ve topraktan bir sedde yapılmıştır. Bugün doğusunda üzerinden toprak alınan hendeğimsi oyuntu bellidir.

Şehire az eğimli güney tarafından ulaşıyordu; burada şehrin giriş yeri açık ve seçiktir. Denize bakan batı tarafı çok sarpıtır; buradan inip çıkmak imkânsızdır. Schliemann 1880 lerde, bu sarp kısım dışında, üç tarafını surla çevrili bulmuştur. Kuzeydoğusunda sur sedde üzerinde oturuyordu. Bu tarihlerde surun iki kulesi de belli idi. Ancak Schliemann bu harabeyi Rhoiteion değil, Ofrineion olarak kabul etmiştir.

Bugün harabenin üzerinde bulunduğu tüm sırt çamlıktır. Güneyde dik yamaçlarda çamlar arasında duvar kalıntıları ve taş kümeleri görülüyor. 19 uncu yüzyılda Calvert ve Schliemann da bu yamaçlarda ev kalıntıları görmüşlerdir. Herhalde, Rhoiteion bir akropolis ile dik yamaçlar üzerine kurulmuş bir aşağı şehirden oluşuyordu. Ancak aşağı şehrin etrafı surla çevrili mi idi bilemiyoruz. 19 uncu yüzyıl bilginleri akropolis surlarından başka yamaçlarda sur kalıntısı görmemişlerdir. Şehir surları belki daha önce tahrip edilmişti.

Evlerin bulunduğu yamacın altında, tıpkı Tektop burnunda olduğu gibi, fakat ondan daha büyükçe, üzerinde ziraat yapılabilen ve şimdi 'Çiftlik' denen bir vadi vardır. Deniz kıyısındaki kesitte, yine Tektop burnu yanındaki Karanlık limanda olduğu gibi, Roma çağı keramiği görülmektedir. Her iki yerde de, yüksekteki şehir terkildikten sonra, etekte vadi içinde oturulmuştur.

Buraya bir şehir kurulmasında başlıca etkenin su olduğu anlaşılmaktadır. Kuzeyde kıyıda bir pınar vardır. Harapkale tam deniz üstünde değildir. Kumsal kıyı ile Harapkale arasında sarp kayalıkların altında kabaca kuzey-güney doğrultusunda, bir tepe uzanmaktadır. Kaynak bu tepenin altındadır. İkinci bir kaynak 'Çiftlik' içinde İncirli derededir.

Harabenin bugün yaygın adı Harapkale'dir. Rumeli göçmenlerinin ağızında bu ad - h-harfini söylemedikleri için - 'Arapkale' oluyor. Haritalarda 'Eski kale tepe' olarak işaretlidir. Son yıllarda, lâkabı Metka olan birisinin burada karısını öldürmesinden sonra 'Metka' denmeğe başlanmıştır. Cook'ta geçen 'Babakale' adı ise bilinmemektedir.

Strabon'dan (XIII, 1, 42) öğrendiğimize göre Rhoiteion Astipalaea'lılar, yani Kos'lular tarafından kurulmuştu. Kuruluş tarihi M. Ö. 8-7 nci yüzyıl olsa gerek. Akropolis üzerinde bulduğumuz 'yaban keçisi' üslubunda tek kulplu bir testinin omuzuna ait bir parça burada en geç 7 inci yüzyıl sonlarından beri oturulmuş olduğunu ispatlıyor (bk. res. 30). Bu tepe üzerinde İlk ve Orta Tunç çağında da oturulmuştur.

5 inci yüzyılda Rhoiteion Mitilene nüfuzu altında bulunuyordu. Mitilene'liler 6 nci yüzyılda boğazın ağızındaki Sigeion'u Atina'lılara kaptırdıktan sonra, boğaz içinde bir tutanak aramış oldukları

anlaşıyor. Fakat 427 de Rhoiteion'u da Atina'lılara bırakmak zorunda kalmışlardır. 425 yılında Rhoiteion'un adı Atina-Delos vergi listelerine girmiştir. 4 üncü yüzyılda özgürlüğe kavuşmuş gibi görünüyor. Bu yüzyıl içinde, belki bir defa olmak üzere gümüş sikke basmıştır. Pek nadir olan bu sikkelerin ön yüzünde çelenkli Apollon başı, arka yüzünde üç hilâl vardır. 189 Apameia andlaşmasından sonra Rhoiteion Romalılar tarafından İlion'a verilmiştir. Böylece özgürlüğünü, bir daha gelmeyecek şekilde kaybetmiştir. Fakat yaşantı burada da, simpoliteia anlaşması ile bağlı olduğunu sandığımız Tektop burnundaki Aianteion'da da sürmüş gitmiştir. Bunu Strabon ve Plinius'tan bildiğimiz gibi, yüzeyde kalan keramiklerden de anlıyoruz.

OVANIN GÜNEYDOĞUSUNDAKİ ARKAİK ŞEHİR: THİMBRA

Yalnız arkaik çağda oturulmuş bir şehir Araplar boğazının kuzeydoğusunda, Küçük Fığlı tepesi üzerindedir (bk. harita 1, 6, 7; res. 50). Bu tepe dağların başladığı yerde, önünde uzanan araziye hâkim, 234 m. yüksekliğinde, kubbe biçimli bir basalt kitledir. Çanakale-Ezine yolu doğusundan ve eteklerinden geçer. Bu yoldan surların meydana getirdiği çizgiyi görmek mümkündür. Şimdi üzerindeki alçak ormanlar temizlenip zeytinlik haline getirilmektedir. Tepeye, Çanakale yönünden gelirken sağa sapan toprak yoldan çıkılır.

Biri doruğun hemen altından, öbürü üst yamaçlardan geçirilmiş, içiçe iki suru vardır. Schliemann iç surun çapını 60 m., iki sur arasındaki mesafeyi de 50 m. olarak vermiştir⁵². Kuru duvar tekniğinde örülmüş olan sur duvarlarının dış taşları, sonraki çağlarda yapılarda kullanılmak üzere alınmıştır; bugüne kalan sadece iç dolgu taşlarının döküntüleridir. Surlar tepeyi meydana getiren basalttan yapılmıştı. Batı ve güney yamaçlarında ev kalıntılarında işaret eden setlemeler görülüyor. Schliemann'ın 1882 de yaptığı kazıda kırmızı ve külrengi kaba keramik bulunmuştur. Dorukta sur taşları ile, aşağı yukarı dikdörtgen biçimde, etrafı özenilmeden çevrilmiş iki yatır vardır; bu yüzden bazı haritalarda tepemiz 'Dedetepe' olarak işaretlenmiştir.

⁵² *Ilion* (Fr. baskısı) 944.

Bu tepe üzerindeki şehrin Thimbra olduğunu sanıyorum. Thimbra'ya dair bilgimiz Homeros'a ve Strabon'a dayanır. *İliada*'da (X, 430) Thimbra (ya da Thimbre) Troia'lıların müttefiklerinin bir kanadının dayandığı yerd; ordunun öbür kanadı denize uzanıyordu. Küçük Fıgılı tepesi Thimbra olduğu takdirde, müttefiklerin tuttuğu hat, batıda Ege denizinden doğuda dağlara ulaşıyordu. Böylece Troia'lıların müttefikleri aşağı Kara Menderes ovasının güneyini tamamiyle tutmuş oluyorlardı.

Strabon (XIII, 1, 35) Thimbra'ya, özellikle Thimbra ovası ile Thimbrios deresine, 'İlionluların köyü' dolayısıyla değinmiştir. Ondan öğrendiğimize göre Thimbrios deresi Thimbra ovasından akarak Apollon Thimbraios tapınağı yakınında Skamandros'a (Kalafatlı azmağma) dökülüyordu; Thimbra o zamanın İlion'undan 50 stadion (yaklaşık 10 km.) uzaklıkta idi.

19 uncu yüzyılda Simois'in Dümrek çayı olduğunun anlaşılması, Thimbrios deresinin Kemerdere ile eşitlenmesi sonucunu doğurmuştur. Bunun üzerine Thimbra, Kemerdere'nin sağ yakasındaki sırt üzerinde, o zamanlar Çanakkale'de İngiliz konsolosu ve palamut tüccarı olan Frederick Calvert'in elinde bulunan, şimdi Zootečni Araştırma İstasyonu olan çiftlikte aranmıştır⁵³. Bu sırtın üstündeki Akçaköy'de bir tapınak envanteri parçası bulununca Apollon Thimbraios tapınağının Hanay tepe üzerinde olduğu düşünülmüştür. Fakat sonradan yazıtın İlion'dan gelme ve oradaki Athena tapınağına ait olabileceği olasılığı ortaya atılmıştır^{53a}.

Fakat Akçaköy Kemerdere yakınlarındaki Apollon Thimbraios tapınağına, İlion'daki Athena tapınağından çok daha yakındı. Bu yüzden yazıtın Apollon Thimbraios tapınağına ait olduğunu sanıyorum. Akçaköy, çiftlik Calvert'lerin eline geçtikten sonra dağılmıştır.

Kemerdere vadisi ve çevresindeki arazi, antik çağda hiç kuşkusuz Küçük Fıgılı üzerindeki şehire aitti. Kemerdere'nin genişliyen aşağı kesimine de Thimbrios ovası denmiş olmalı idi. Bu ova yakın zamana kadar bataklık halinde idi; bu yüzden buraya 19 uncu yüzyılda 'Batakova' deniyordu⁵⁴. Son 20 yıl içinde burası Devlet Su

⁵³ Bk. Cook, *The Troad* 118 vd.

^{53a} Bu yazıt ve hakkındaki bibliyografyaya dair bk. Cook, *The Troad* 120 ve not 2.

⁵⁴ W. Leaf de bu ovayı Thimbra ovası olarak kabul etmiştir, bk. *Strabo on the Troad* (1923) 179.

İşlerince kurutulmuştur. Schliemann Calvert'ler zamanında 1885 de de kurutulduğundan söz ediyor. O zaman yapılan iş kalıcı olmıyan, bazı kanalların açılmasından ibaret olsa gerektir. Apollon Thimbraios tapınağı belki Kemerdere'nin Kalafatlı azmağına karıştığı yerde idi; bu durumda şimdi alivyonlar altında kalmış olmalıdır.

Frank Calvert 1853 de Hanay tepeyi kazarken, bu tepeden Harman tepeye kadar, yamaçta M. Ö. 6 ncı ve 5 inci yüzyıllara ait büyük bir mezarlık bulmuştur. Bu yüzden Thimbra'nın çiftliğin bulunduğu sırtta olduğunu sanmıştır. Hanay tepe ile Harman tepe arasındaki mezarlar kuşkusuz küçük Fığlı üzerindeki şehire aitti. Mezarlık derenin beri yüzünde, yani sol yakasında, şimdi Taştepe köyünün bulunduğu yamaçlarda da devam ediyordu. Son 20 yıl içinde Taştepe köyü inşa edilirken bu alanda hayli mezar bulunmuştur. Bunlar karşı yamaçtaki mezarlardan daha eski olmalıydılar. Küçük Fığlı tepesi ile Thimbra arasında bugüne kadar bir bağ kurulamamasının sebebi bu tepe üzerindeki kalıntıların bir şehire ve arkaik çağa ait olduğunun anlaşılmasındandır. Tepeyi son inceleyen Prof. Cook burasının ancak bir kale, ya da sığınak olabileceğini söylüyor⁵⁵.

Küçük Fığlı topografyası ile orta Kara Menderes vadisi kuzeyindeki Gergis'e (Karıncalı Asarlığı), yukarı Menderes vadisindeki Skepsis'e (Kurşunlu), güneyde Edremit körfezinde Antandros'a (Devren) benziyordu. Dördü de yuvarlak, kubbemsi bir tepedir. Derkillidas'ın 399 Troas çıkarmasında Gergis'in tıpkı Küçük Fığlı gibi çift surlu olduğu anlaşılıyor. İç sur akropolisi meydana getiriyor, dış sur şehri çeviriyordu. Skepsis de Antandros da aynı şekilde tahkim edilmiş olmalı idi.

Çok defa Thimbra'nın Lisimakhos tarafından İlion'la birleştirilen küçük şenirlerden biri olduğu ileri sürülmüştür. Arkaik çağdan sonra Thimbra'da nüfus çok azalmış olsa gerekti. Klasik ve Hellenistik çağlarda nüfusun bir bölümü Hanay tepeye inmiş olabilirdi. Hanay tepe ile Harman tepe arasındaki büyük mezarlık özellikle bu dağılma dönemine aitti. Bu çağda Küçük Fığlı üzerindeki yerleşme, sadece dağılık bir kaç evden ibaret olsa gerekti. Thimbra bu çağda sikke de basmış olamazdı⁵⁶.

⁵⁵ *The Troad* 124.

⁵⁶ Prof. Cook Thimbra'ya izafe edilen Θ Y yazılı sikkelerin Troas'taki bir şehire ait olamayacağını göstermiştir. Troas'tan kesin örnekleri bilinmeyen bu nadir sikkelerden üç tane Bergama kazısında bulunması bu sikkeleri basan şehrin o taraflarda aranmasını gerektiriyor; bk. *The Troad* 118.

Yakın zamana kadar tepenin güney tarafında hayvancılıkla geçinen Aykırı oba adında bir yörük obası vardı. Son yıllarda bu oba halkı tepenin kuzey eteğine taşınmış, başka obalardan gelenlerle birlikte Taştepe köyünü kurmuştur. Klasik çağda da böyle olmuş gibi görünüyor.

Bizans çağında Zootekni Araştırma İstasyonu içinde, inekhaneler yakınındaki bir tepede oturulduğunu sanıyorum. Bu tepe üzerinde vaktiyle bir yerleşme olduğunu yüzeyde şeklini kaybetmiş taşlar ve kazılınca meydana çıkan künkler gösteriyor. Hanay tepe üzerindeki Bizans mezarları bu köye ait olsa gerekti.

ARAPLAR BOĞAZINDAKİ ADSIZ ŞEHİRLER

Araplar boğazının kuzey çıkışı başında ve boğazın orta kesimlerinde, boğazın içine doğru çıkıntı yapan birer tepe üzerine kurulmuş, adları bilinmeyen üç şehir vardır (bk. harita 1, 6, 7). İkiisi Ballık ile Asarlık – karşılıklı boğazın kuzey başını tutarlar. Boğazın orta kesimlerinde ve doğu yakasındaki üçüncü şehir, bugüne kadar varlığı bilinmeyen ve yayınlara geçmemiş olan Kırdag üzerindeki Çevrim tepedir.

Ballık

Ballık 18 inci ve 19 uncu yüzyıllarda Ballıdağ olarak biliniyordu. Üç şehir içinde topografyası, kalıntıları ve Troia zannedilmesi yüzünden en çok ilgi çekmiş olandır. Araplar boğazı içine burun şeklinde sokulan 149 m. yüksekliğinde kalker bir tepenin üzerindedir (bk. res. 41-45). Menderes eteklerinde yarımdaire çizerek akar. Tepenin yüzeyi bugün çıplak ya da bodur çalılıktır. Şehir güneydoğuda tam uçtadır. Güney tarafı ulaşılması mümkün olmıyan dik kayalarla kesilmiştir. Bu kayalara, içine bal arıları yuva yaptığı için, 'Arılı taş', ya da 'Ballı kaya' deniyor. Kuzeybatı eteklerindeki Pınarbaşı köyünde söylendiği gibi, buraya 'ne yukarıdan inilir, ne de yerden erilir.' Köy ile Ballık arası 2 km. kadardır.

Şehir ve Surları. Şehir ancak 190 × 100 m. ölçüsünde bir alanı kapsıyordu. Ulaşılamayan güney tarafından başka, üç tarafı da surlarla çevrili idi. Batıda sur taş ve topraktan meydana gelen bir sedde üzerine oturuyordu. Güneydoğu ucunun planı 1811 de Fransız mi-

marı A. R. F. Maudit tarafından çizilmiştir⁵⁸. 1864 de Siros adasındaki Avusturya konsolosu Von Hahn surları temizliyerek tüm planını çıkarmıştır⁵⁹. 1881 de de Assos'ta kazı yapan Amerikan heyetinden mimar C. H. Walker hem şehrin, hem de çevresinin yeni bir planını yapmıştır⁶⁰.

19 uncu yüzyılda surların iki, üç, ya da dört sırası, yer yer ayakta idi. Uçurum kenarından geçiyor, Von Hahn ve Walker'ın planlarından anlaşıldığı kadarı ile kuzeybatıda ve batıda birer kule yapıyordu. Güneybatıda Von Hahn şehir kapısını meydana çıkarmıştır. Tariflerden dış yüzü kemerli, iç yüzü kirişli bir kapı olduğu anlaşılıyor. Assos'un batı kapılarında olduğu gibi kirişin altında, taşıyıcı değeri olmıyan küçük yuvarlak konsollar vardı. Kapı o günden bugüne yıkılmış, yok olmuştur; fakat şehre giriş yine aynı yerdendir. Şimdi güneybatıda köşe yapan çok şevli bir istinat duvarı vardır; batı tarafının uzunluğu 5 m.; güney tarafının 7 m.dir (res. 47-48). 19 uncu yüzyılda harabeyi inceleyen bilginler surlarda gördükleri iki ayrı örgüden söz ediyorlar; irili ufaklı düzensiz taşlardan yapılan parçalar ve yamuk, geçmeli taşlardan yapılan kısımlar. Maudit ve G. Perrot yamuk örgünün çizimlerini vermişlerdir⁶¹ (bk. res. 9). Sur kalınlığının bir noktada 1.75 m. olduğunu 1934 de burada araştırma yapmış olan H. Z. Koşay ile J. Sperl'ing'den öğreniyoruz⁶².

Bu iki çeşit örgü kuşkusuz iki ayrı devire işaret ediyordu. 1882 de harabenin çeşitli yerlerinde yoklama kazıları yapmış olan Schliemann, her kazdığı yerde iki kültür katı ve iki devir bulmuştur. Akropolis içinde 25 m. uzunluğunda açtığı yarmada, birinci kültür katının kalınlığını 0.70 m., ikincisini 1.80 m. olarak veriyor. İkinci kültür katında Yunan çanak çömlekleri ve küçük taşlardan yapılmış ev temellerine rastlanmıştır. Kaya üzerinde oturan birinci kültür katında kurşun renkli, iyi cilâlı, kalın bir keramik çıkmıştır. Birinci devir arkaik, ikincisi 4 üncü yüzyıl ve Hellenistik çağ olmalı idi. Yamuk örgülü surlar 4 üncü yüzyıla, irili ufaklı taşlardan yapılan

⁵⁸ *Découvertes dans la Troade* (Paris/Londres 1840) lev. I, res. 2.

⁵⁹ Bk. Cook, *The Troad* 135, res. 7.

⁶⁰ *Papers of the Archaeological Institute of America* (1882) 149.

⁶¹ Maudit, *Découvertes dans la Troade* lev. IV, res. 1 ve bizdeki res. 9; G. Perrot, *Excursion à Troie et aux Sources du Mendere, Annuaire de l'Association pour l'Encouragement des Études Grecques en France* 8 (1874) s. 68 de res.

⁶² *Troad'da Dört Yerleşme Yeri*.

surlar da arkaik çağa aitti diyebiliriz. Assos kapılarına benzeyen kemerli ve konsollu akropolis kapısı Hellenistik olmalıdır. 1.75 m. olan sur kalınlığı da Hellenistik çağ surları kalınlığına uygundur. 1882 de Schliemann, 1934 de H. Z. Koşay ile J. Sperling Hellenistik keramik bulmuşlardır. Çeşitli tarihlerde bulunan, çeşitli şehirlere ait sikkeler de burada Hellenistik çağda yaşantının sürdüğünü gösteriyor. Bu çağda Ballık İlion'un güneydoğudaki en önemli kalesi olmalı idi.

Schliemann'ın verdiği bilgiye göre şehir içinde toprak kalınlığı 1.50 m., dışta boyun üzerinde bundan daha azdı. Şehir ortasında açtığı 25 m. uzunluğundaki yarmada ise ana kayaya 2.50 m. de ulaşmıştı. Bugün şehir içinde hiç bir yapı seçilemiyor. Son yıllarda, antika bulmak ya da taş çıkarmak için, çok karıştırılmış ve deşilmiştir.

Şehir Dışı. Yaptığı kazılarda Schliemann şehir dışında ev kalıntılarına da rastlamıştır. Boyun üzerinde aşağı yukarı kuzey-güney doğrultusunda çekilmiş, fakat doğuya dönüp surlara kavuşmayan uzun bir duvar kalıntısı vardır (bk. harita 8). Gerek bu duvar, gerek ev temelleri Schliemann'a boyun üzerinde şehrin bir dış kesimi olduğu fikrini vermiştir. Gerçekten doruktaki akropolisin dar alanı bir şehir nüfusunu barındıramıyacak kadar küçüktür. Kuşkusuz şehir akropolis dışına taşmıştır. Duvar düz ve güneyde Araplar boğazına açılan dereye yöneliktir. Bu yüzden dereden gelebilecek bir tehlikeye karşı bir dış savunma hattı olarak inşa edilmiş olmalıydı. Boğazın karşı tarafındaki Asarlık'ta da benzer bir duvar vardır; burada duvar şehir girişinin aşağısına, girişi korumak amacı ile çekilmiştir.

Frank Calvert bu küçük şehrin mezarlığını da kazmış özellikle kayalar arasında, yan yatırılmış küp mezarlar bulmuştur⁶³.

Tumuluslar. Ballık ve çevresinde dikkati çeken tumuluslardır. Tepede yerinde duran üç tumulus ile üzerinden toprağı ve taşı alınmış, şehir önünde doğu-batı doğrultusunda, yanyana iki tumulus olmak üzere beş tumulus vardır (bk. harita 8). Dağılmadan zamanımıza gelmiş üç tumulus Lechevalier'den beri Troia kral hanedanı mezarları olma ihtimali ile pek çok ilgi çekmiştir. Şehire yakınlığına göre bunlara sayı verirsek, üçüncü ve en uzaktaki tumulusu Leche-

⁶³ Bk. Cook, *The Troad* 137.

valier Hektor'a, ikinci ve ortadaki en büyük olanı Priamos'a, şehire yakın ve diğerlerinden daha küçük olanı da Paris'e izafe etmiştir⁶⁴.

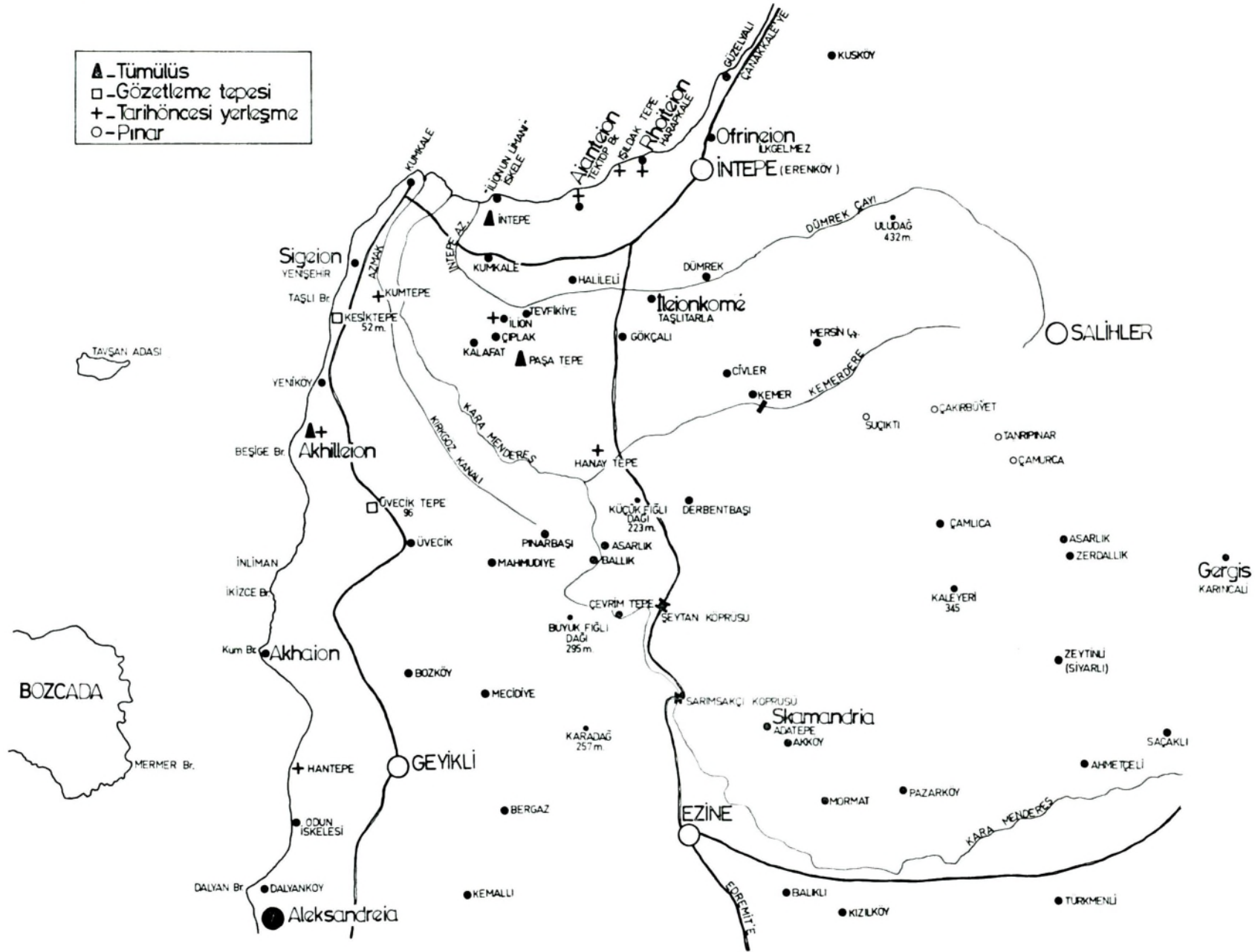
Tarih sırasına göre, önce ikinci tumulus 1860 da Frank Calvert, sonra üçüncü tumulus 1872 de John Lubboch, daha sonra birinci tumulus 1882 de H. Schliemann tarafından kazılmıştır. Calvert'in kazdığı ortadaki en büyük tumulus'un içinde 4.30×3.00 m. ölçüsünde, dış tarafı büyük, içi gevşek taşlardan örülmüş bir platform bulunmuştur. Bu, mezar odasının zemini olsa gerekti. Kuşkusuz hepsi çok eski zamanlarda soyulmuştur.

Mezarların üzerindeki yığma tepeyi meydana getiren taş ve topraktı. Bugün yığmaların yapısını, içlerinde açılmış çukurlarda incelemek mümkün oluyor. Mezarın üzerine önce toprak, sonra kırma taş dökülüyordu. En az toprak üçüncü tumulusda kullanılmıştır. Bu tumulus hemen hemen tamamiyle taştan yapılmış gibidir. Buna karşılık birinci tumulus, yalnız üst kısmı hariç, topraktandı. Bu tumuluslarda çok taş kullanılmasının sebebi tepede topraktan çok taşın bulunmasıdır. Yığmayı meydana getirmek için gerekli taş tumulusların hemen yakınlardan kazılmıştır; şimdi bu taş ocakları yerde derin çukurlar halindedir. Birinci ile ikinci tumulus arasında bir, ikinci ile üçüncü arasında da bir ocak vardır. Birbirine oldukça yakın ikinci ve üçüncü tumuluslara yersel olarak 'Çifte tepeler' deniyor. Köyden tepeye çıkarken ufukta ilk beliren bu iki tumulustur. Üçüncünün üzerinde kalın gövdeli bodur bir palamut ağacı vardır. Bu tumulus Ezine-Çanakkale yolundan Taştepe köyüne inerken de görülür. Schliemann'ın kazdığı birinci tumulus'un çapı 25 m., yüksekliği, 2.50 m. idi.

Şehrin hemen önünde, şehir ile dış siper duvarı arasında, hemen hemen birbirine teyetz, ortası hafifçe çukur iki duvar halkası vardır. Çapları yaklaşık 20 m.dir. 1864 de Von Hahn iki halkanın arasını 1.00 m. derinliğe kadar kazmış, üst kısımları gibi alt kısımlarının da küçük özensiz taşlardan yapılmış olduğunu görmüştür. Bugüne kadar bu halkaların ne olduğu pek anlaşılamamıştır⁶⁵. Fakat şimdi doğudaki halkanın ortasında belli belirsiz seçilebilen dikdörtgen şekilli

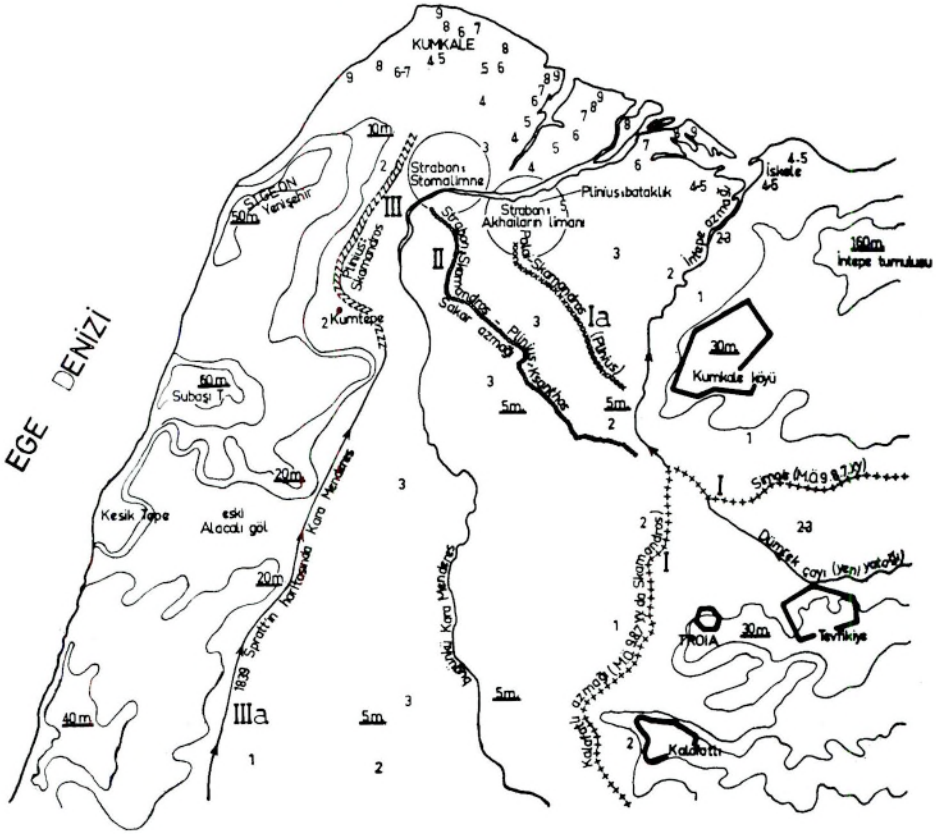
⁶⁴ *Description of the Plain of Troy* (Edinburg 1791).

⁶⁵ Prof. Cook herhalde güneybatı Anadolu'da Milâs ve Bodrum'da geçen yüzyıldan kalma, kubbeli yuvarlak sarnıçların etkisinde kalarak, bu halkaların sarnıç olabileceğini ortaya atmıştır, bk. *The Troad* 137. Prof. Cook diğer üç tumulusu da, garip bir yorumlama ile, karakol noktaları olarak kabul ediyor.

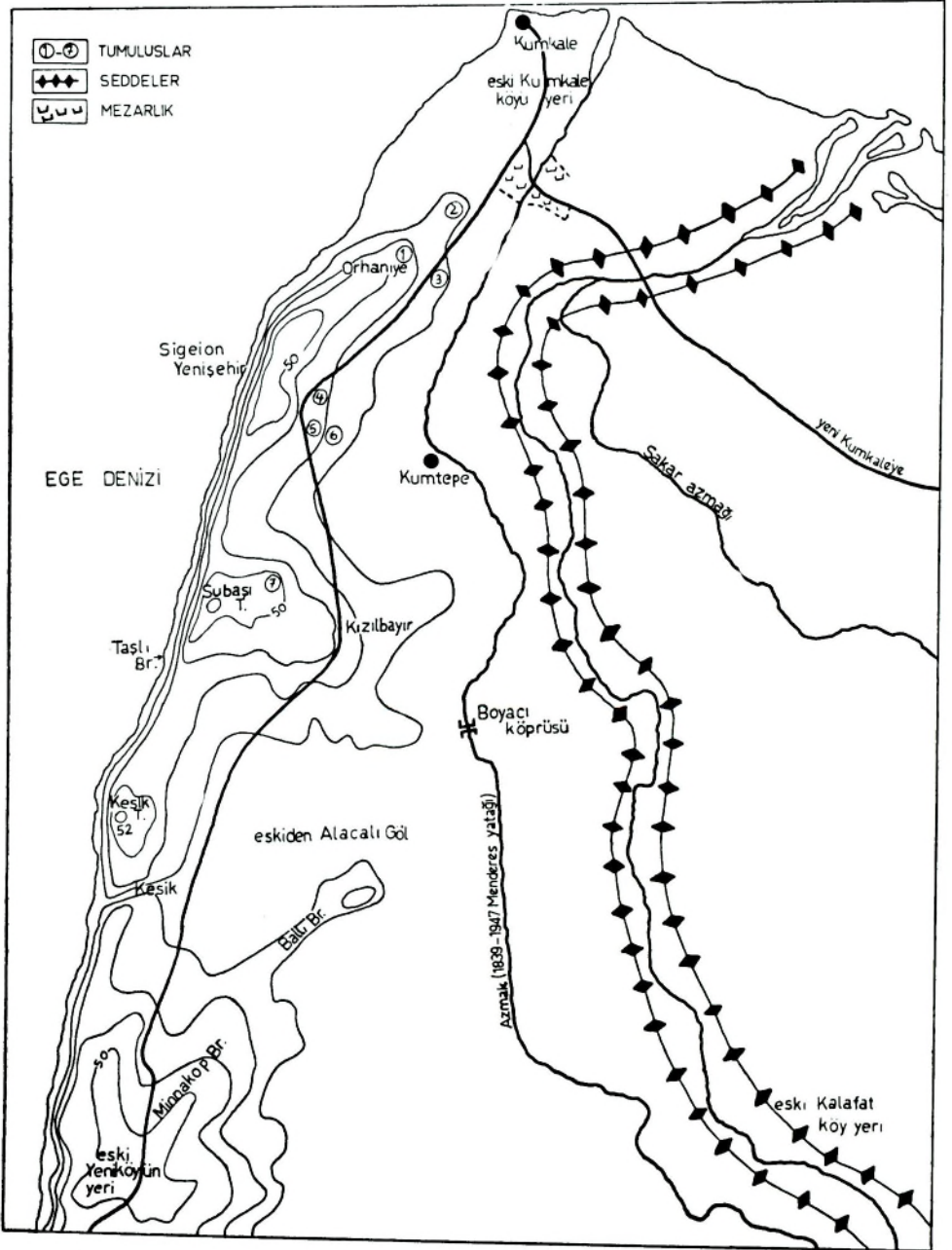

1 — Aşağı Kara Menderes ovası ve çevresi

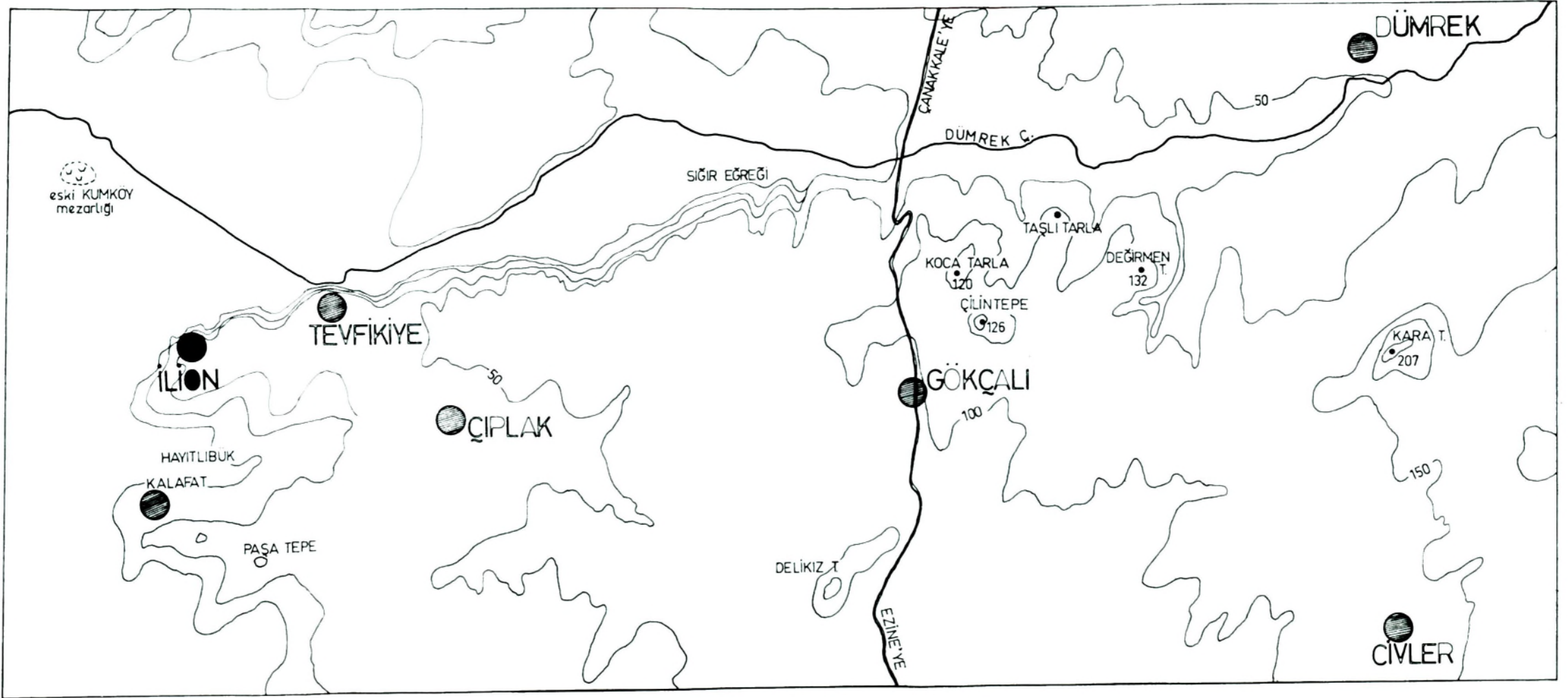
KARA MENDERES'İN YATAKLARI

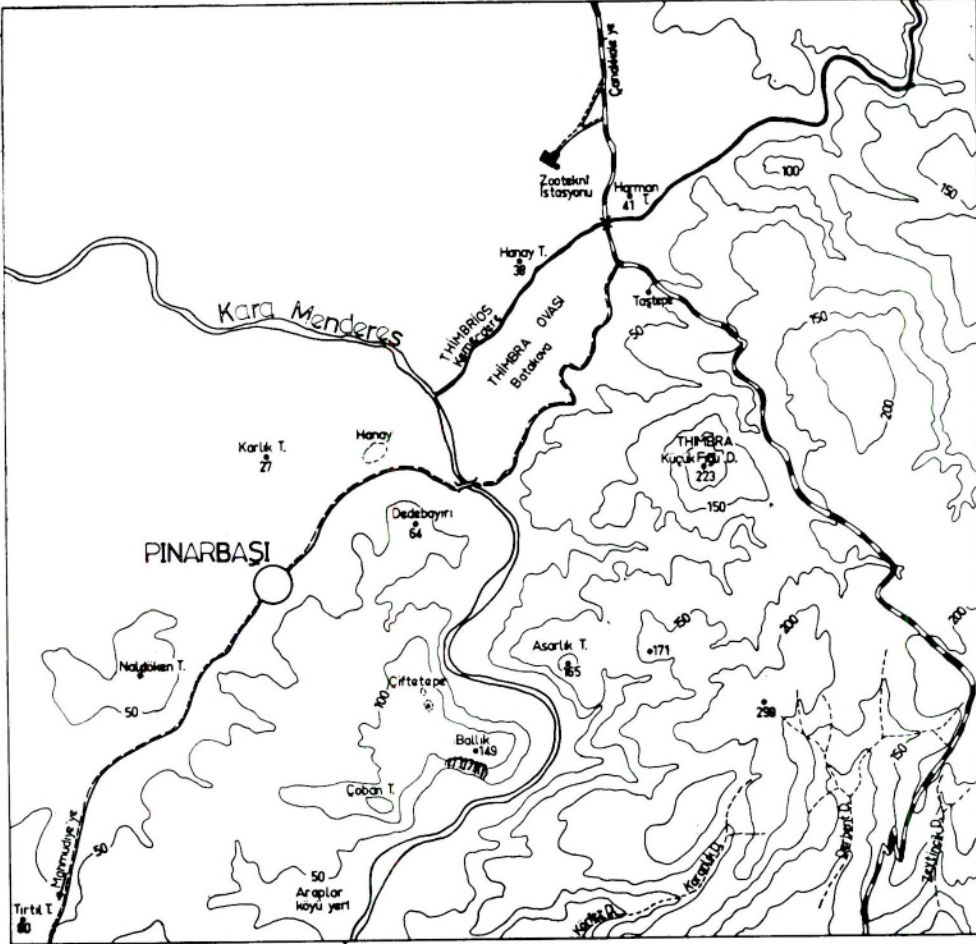
2 — Kara Menderes'in yatakları ve ovanın oluşum evreleri

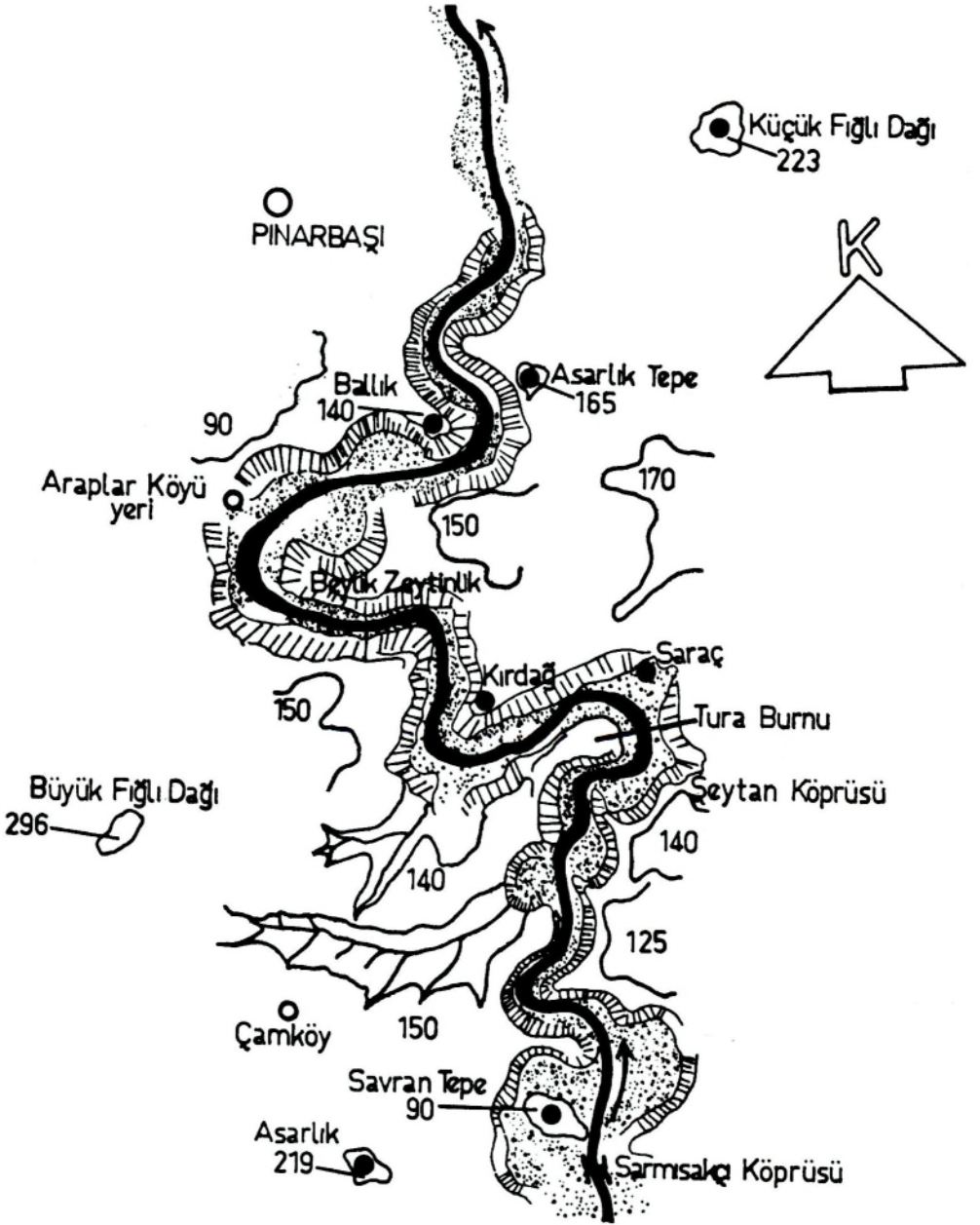
3 — Sigeion ve çevresi

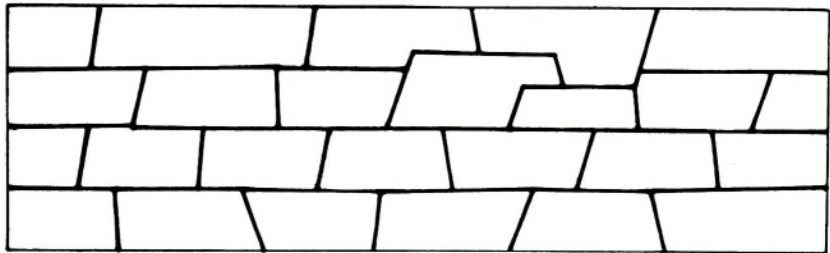
4 — İlion ve gerisindeki plato

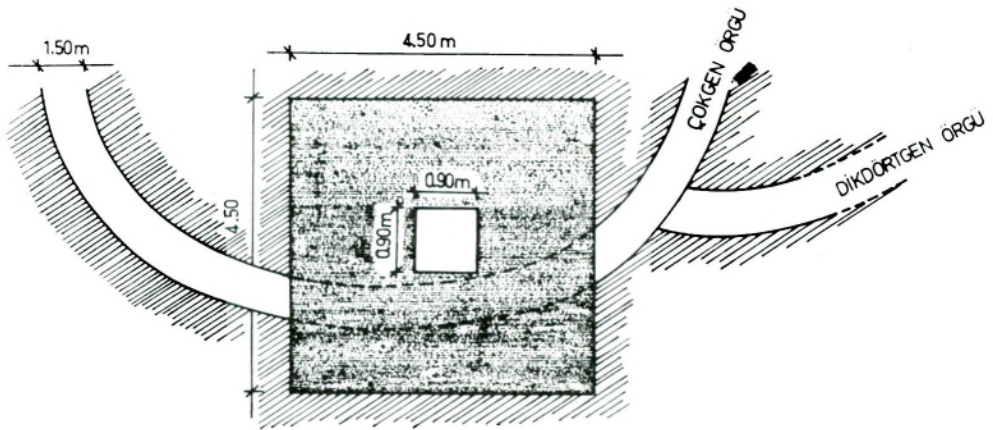
6 — Aşağı Kara Menderes ovasının güneydoğusu

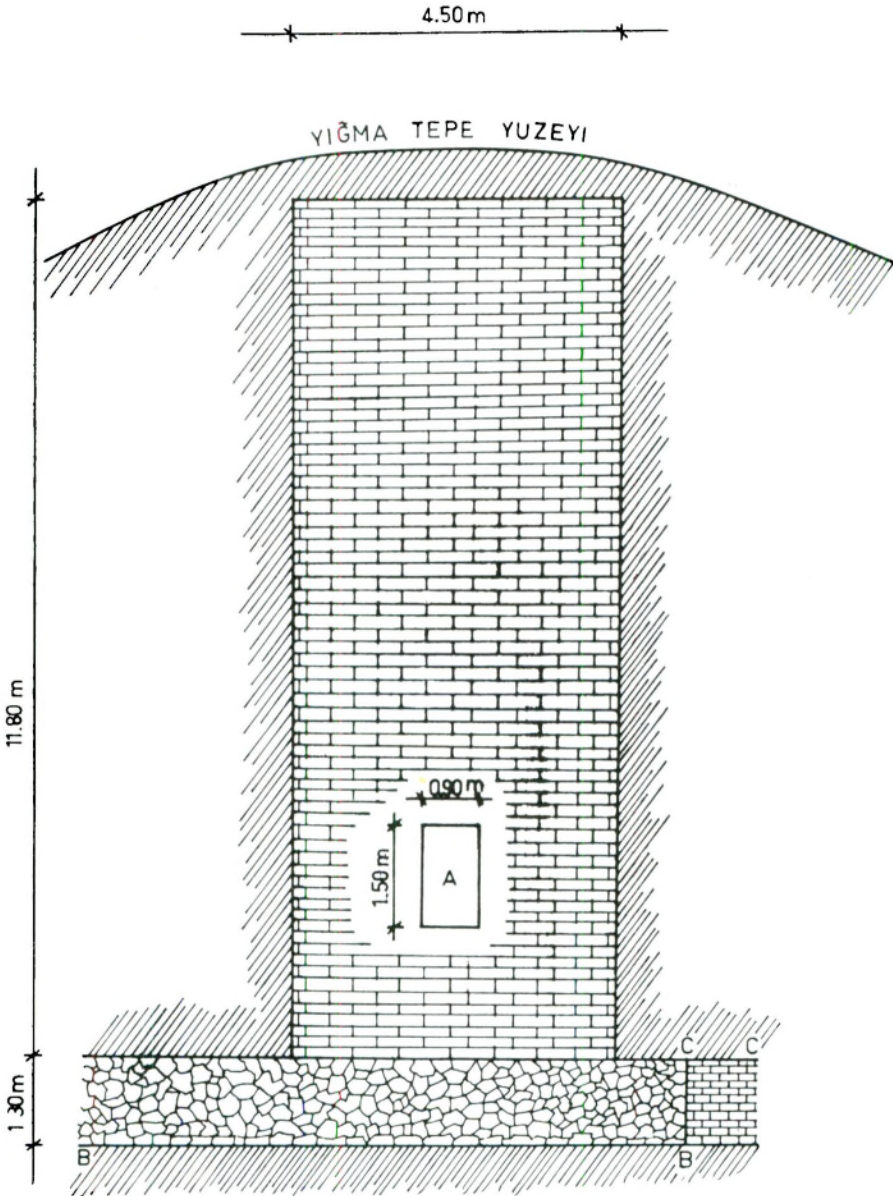
7 — Araplar boğazi ve çevresi

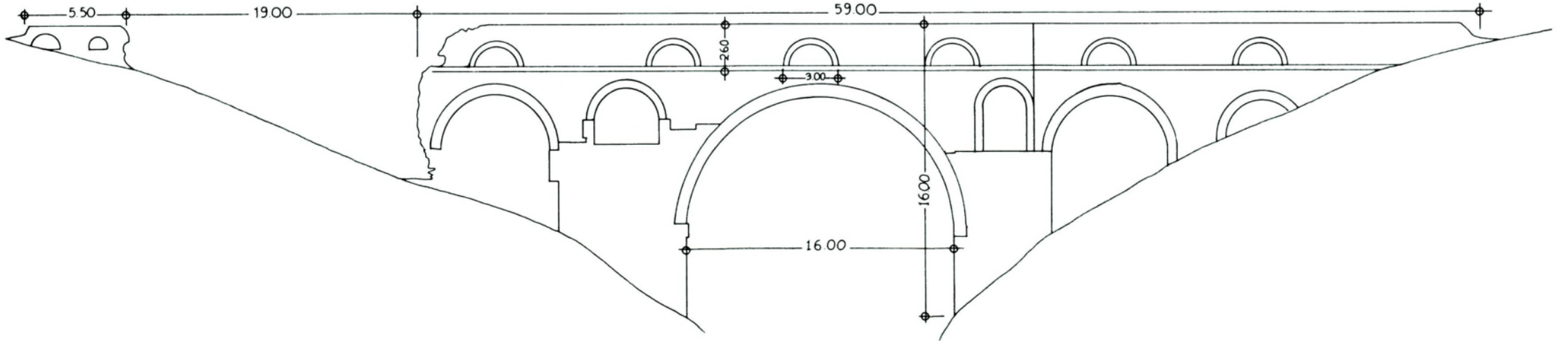
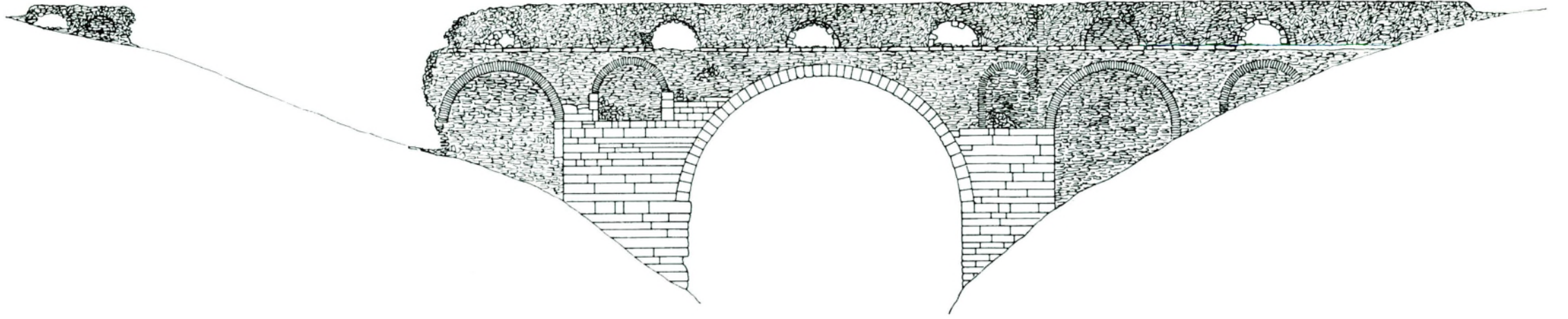
9 — Ballık'ta sur örgüsü
(A. R. Mauduit, *Découvertes dans la Troade* lev. IV, res. 1 den)

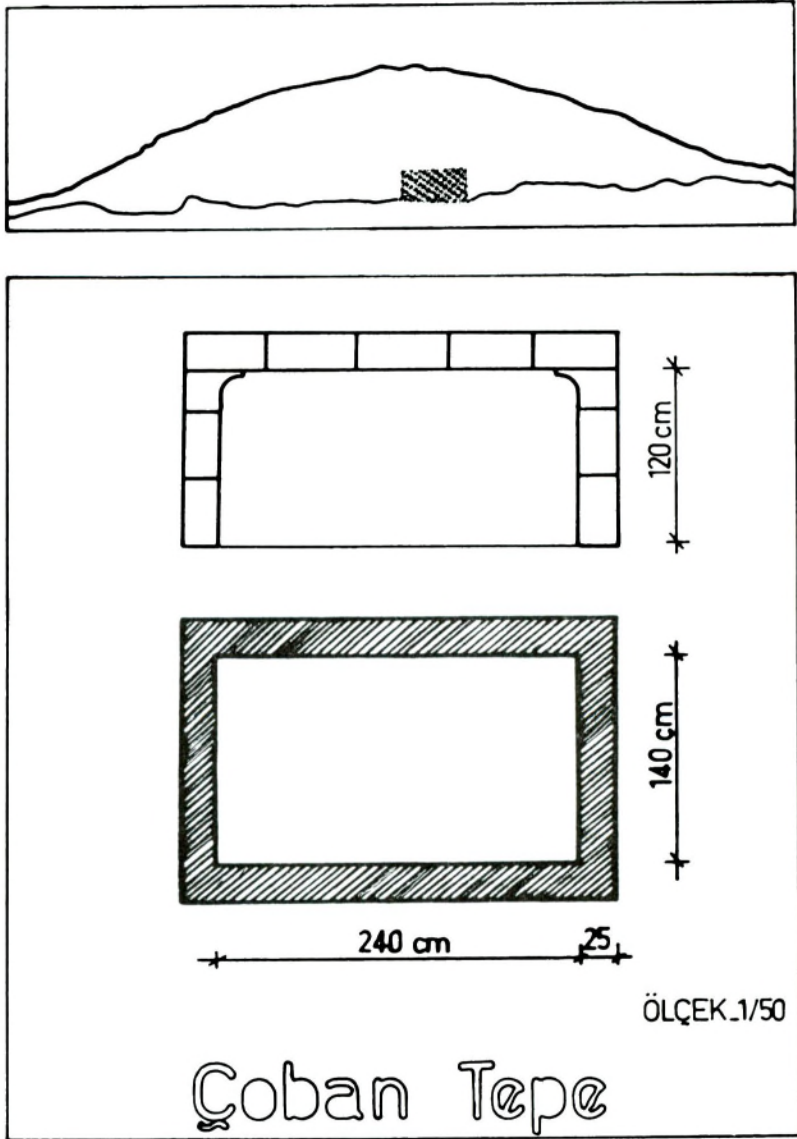
10 — Üvecik tepesi içindeki kule ve kavisli destek duvarları, plan
(H. Schliemann, *Ilios* lev. V den)

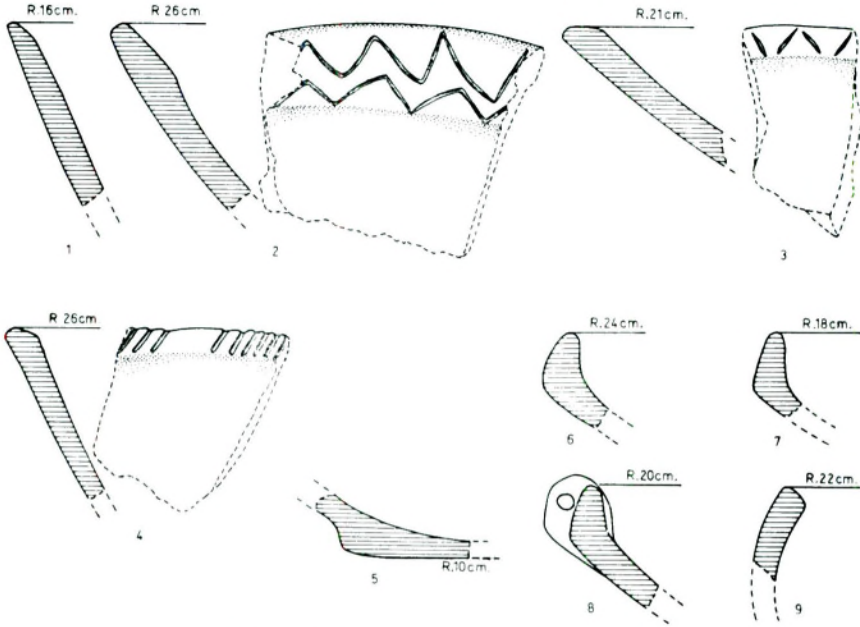
11 — Üvecik tepesi içindeki kule ve destek duvarları, kesit
(H. Schliemann, *Ilios* lev. VI dan)

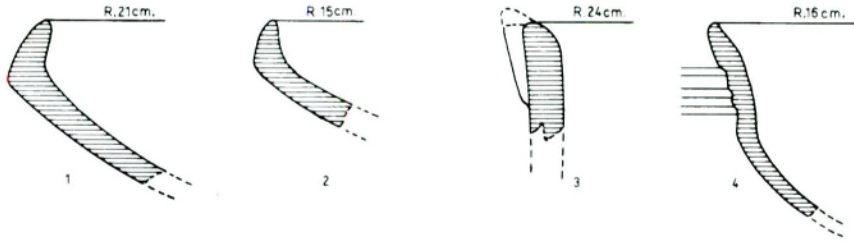
12 — Kemerdere üzerindeki Roma çağı su kemeri, batı yüzü

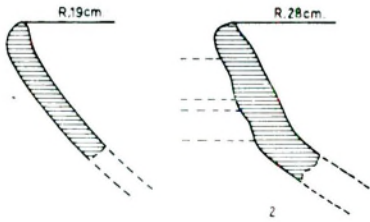
13 — Ballık yakınında Çoban tepe. Üstte tumulusun kesiti;
 alta mezarın kesiti ve planı
 (F. Calvert, *JHS* XVII, 1897, s. 320 den)

14 — Tektop burnundan Troia I tipi kâse kırıkları

15 — Işıldak tepeden Troia I (no. 1-3) ve Troia VI (no. 4) tipi kâse ve çömlek kenarları

16 — Kemerdere kenarındaki Hanay tepeden Troia II (no.1) ve Troia VI (no. 2) tipi kâse kenarları

17 — Yenişehir tepesi : Sigeion, doğudan

18 — Kumtepe, güneyden

19 — Hanay tepe, güneydoğudan

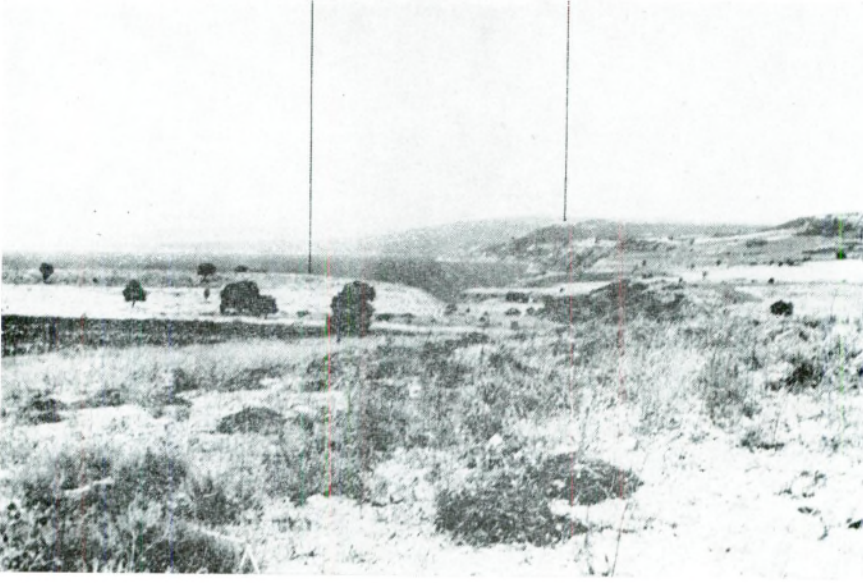
20 — Hanay tepe, batıdan

21 — Beşige burnu: Akhilleion, güneyden; burun üzeri akropolis, sağdaki düzlük aşağı şehir

22 — Beşige tepe: Akhilleius anıtı, sağda tesviye edilmiş alan

23 — Solda Tektop burnu: Aianteion; sağda Harapkale: Rhoiteion

24 — Harapkale: Rhoiteion, gerideki üstü düz tepe; orta plandaki tepe Işıldak tepe; ikisi arasındaki vadi 'Çiftlik'

25 — Tektop burnu: Aiantcion, güneydoğudan; burun üzerindeki düzlük şhir alanı, sağdaki koy Karanlık liman

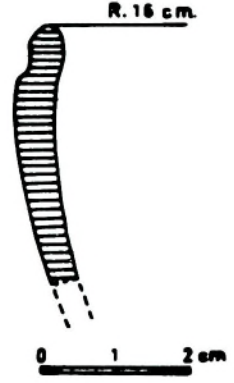
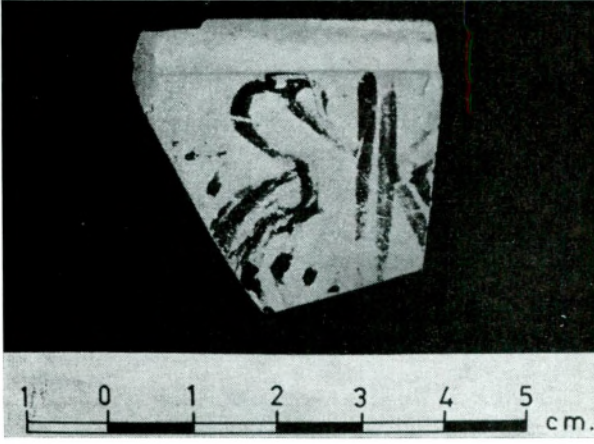
26 — Tektop burnu: Aiantcion, güneyden

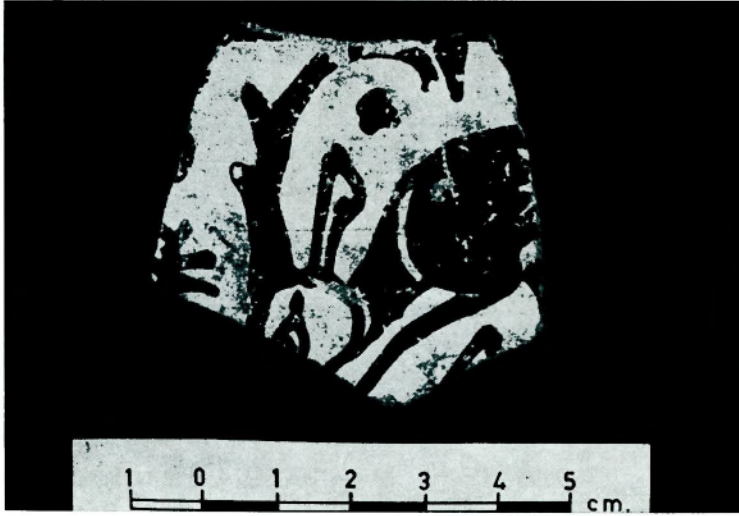
27 — Harapkale: Rhoiteion, güneyden ve 'Çiftlik' denen vadi

28 — Harapkale: Rhoiteion, doğudan

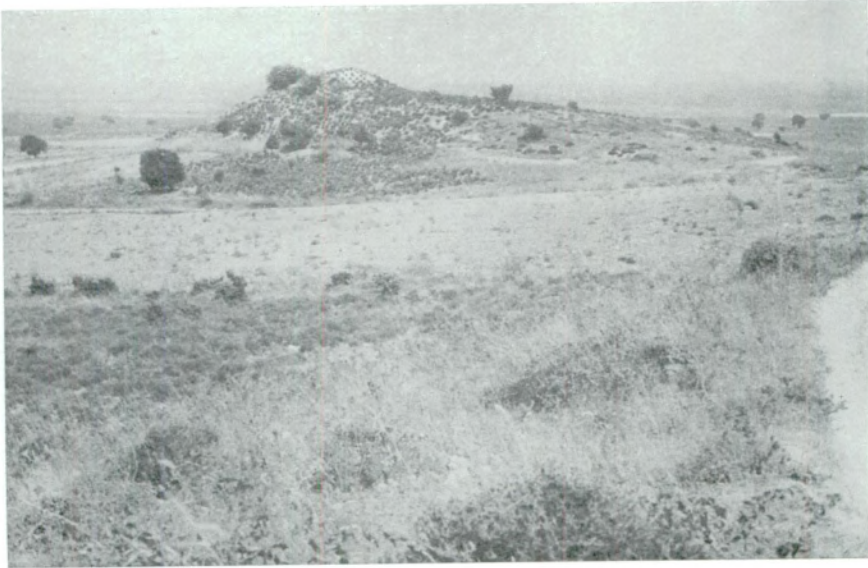
29 — Tektop burnundan 'kuşlu kâse' ve profili

30 — Harap kale'den 'yaban keçisi' üslubunda bir testiye ait gövde parçası

31 — İlion, Paşa tepe tumulusu, doğudan

32 — 'İlionun limanı' gerisinde İntepe tumulusu, güneyden

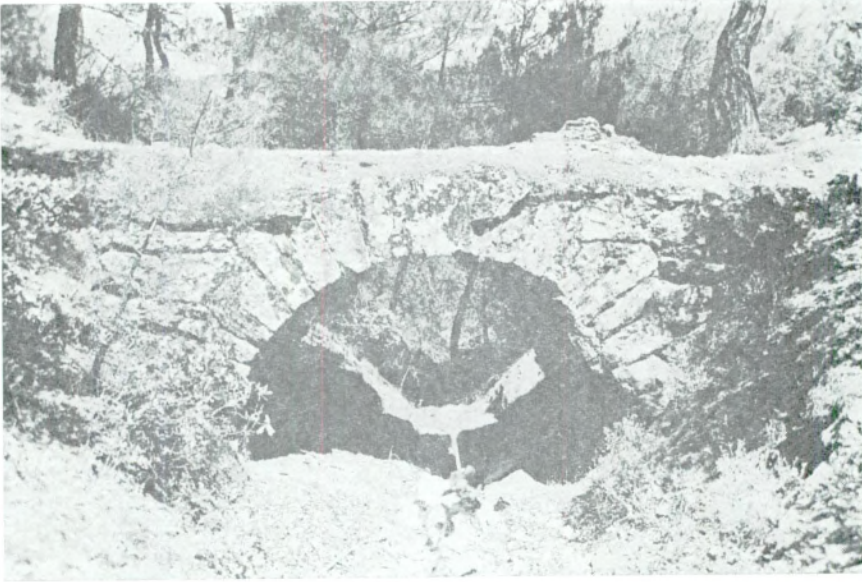
33 — Kesik tepe, kuzeydoğudan

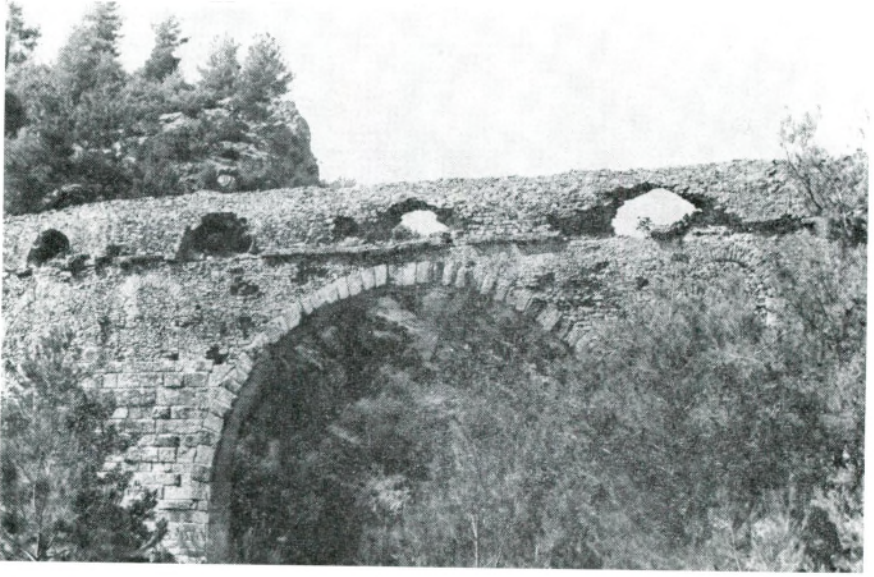
34 — Üvecik tepesi, güneyden

35 — Kemerdere vadisinde su kemeri, batıdan

36 — Kemerdere vadisine açılan bir deredeki tek gözlü kemer

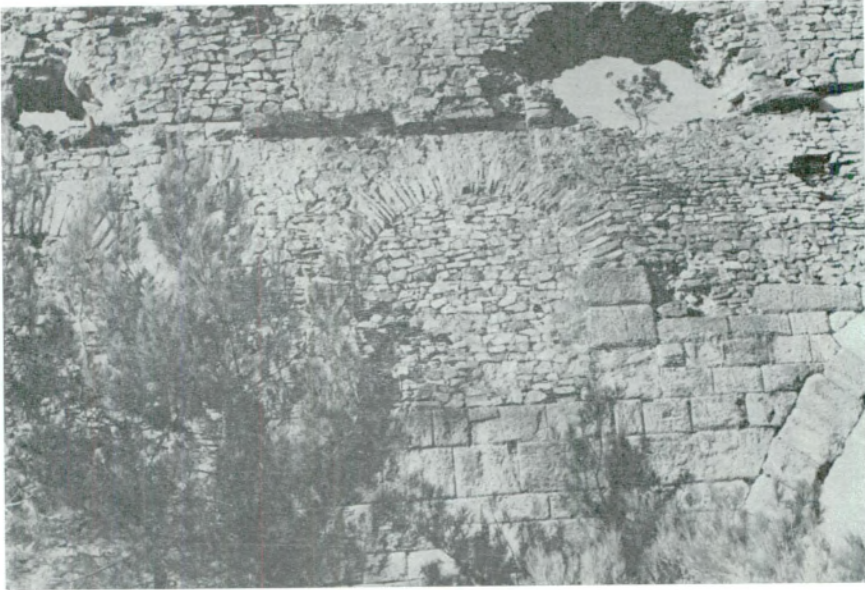
37 — Kemerdere üzerindeki kemerin orta kesimi, doğudan

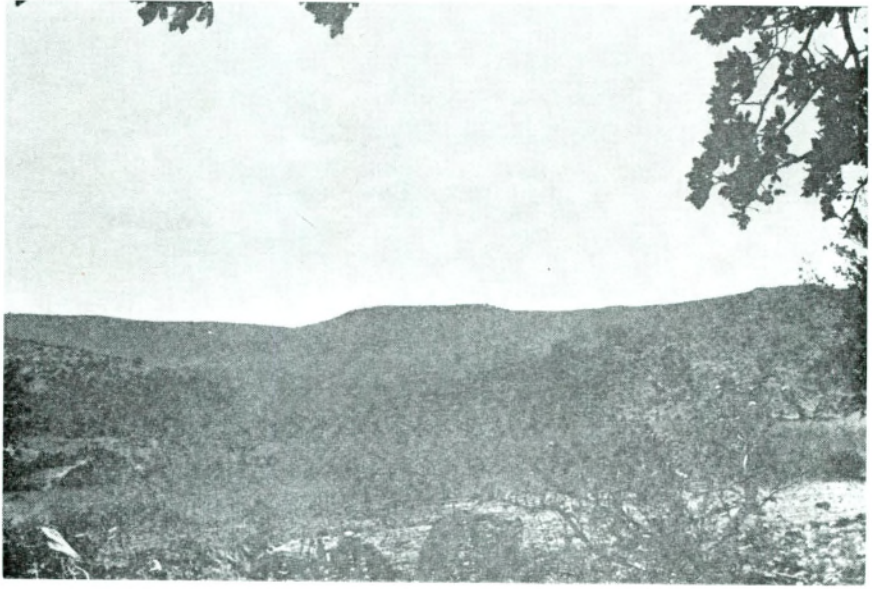
38 — Orta kemer ve üzerine oturduğu büyük kaya, doğudan

39 — Orta kemerin doğu yz

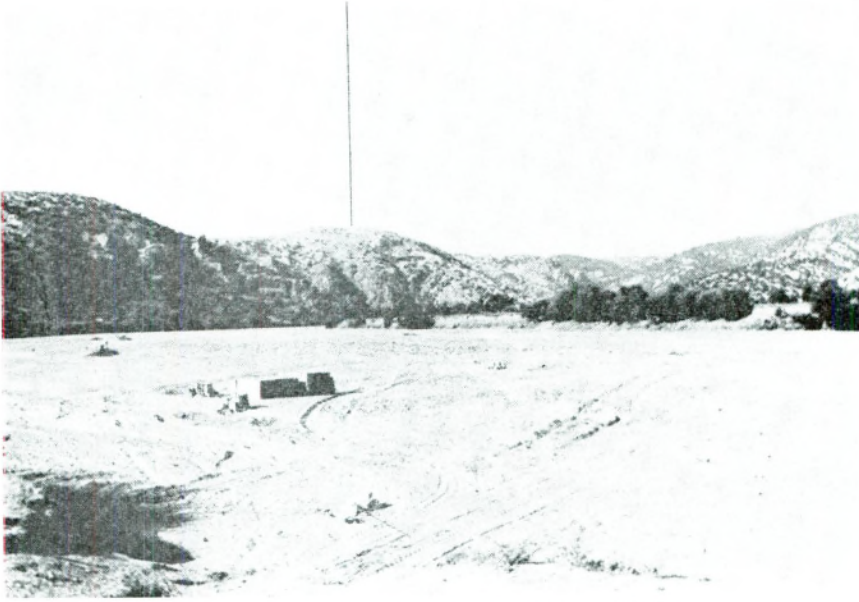
40 — Aynı duvarın batı yznn üst kısmı

41 — Ballık, kuzeyden, Araplar boğazi içinden: ortadaki üstü düz yükselti

42 — Ballık ve yazın kuruyan Menderes'in yatağı, Asarlık tepesinden

43 — Ballık, güneyden, Araplar boğazı içinden

44 — Ballık, güneyden; sağ uçta Ballı kaya, sol uçta sedde

45 — Ballık'ta sedde, batıdan

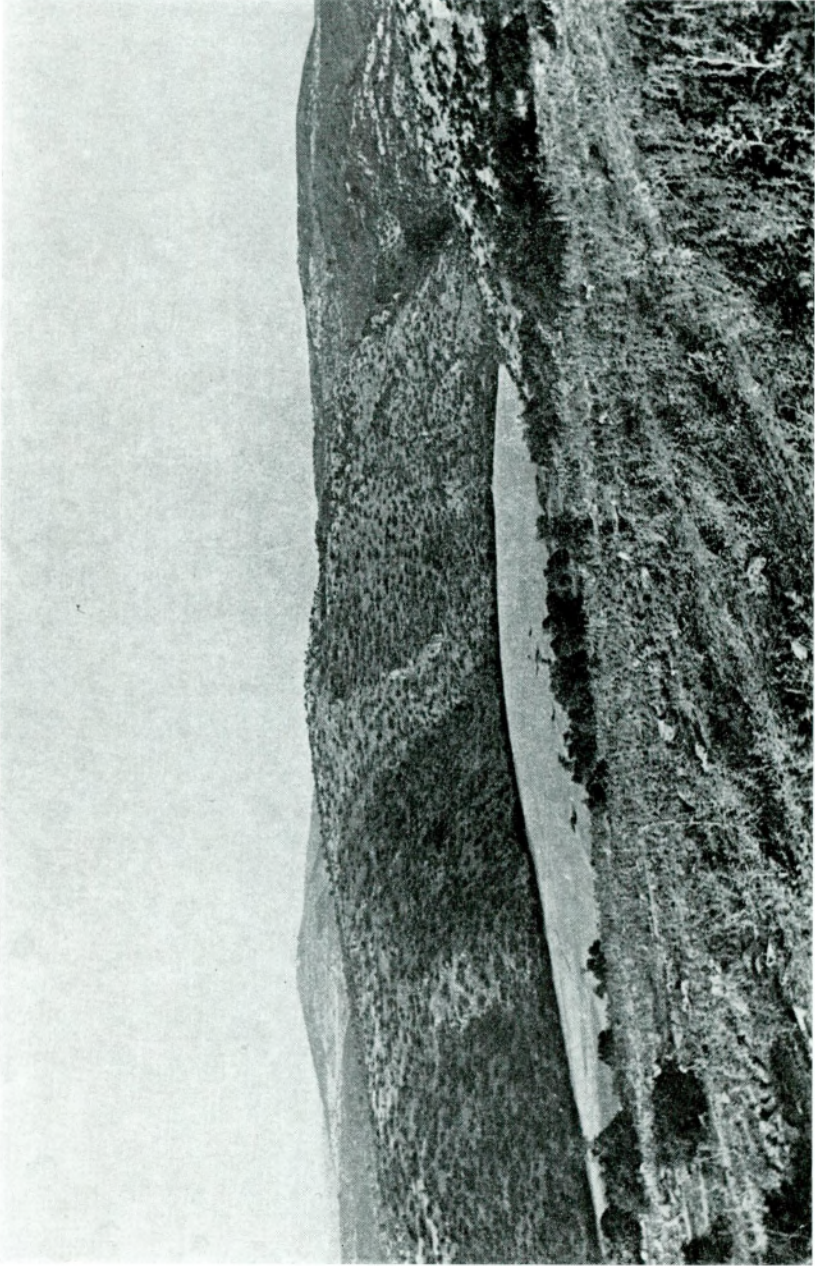
46 — Ballık'ta ikinci tumulus

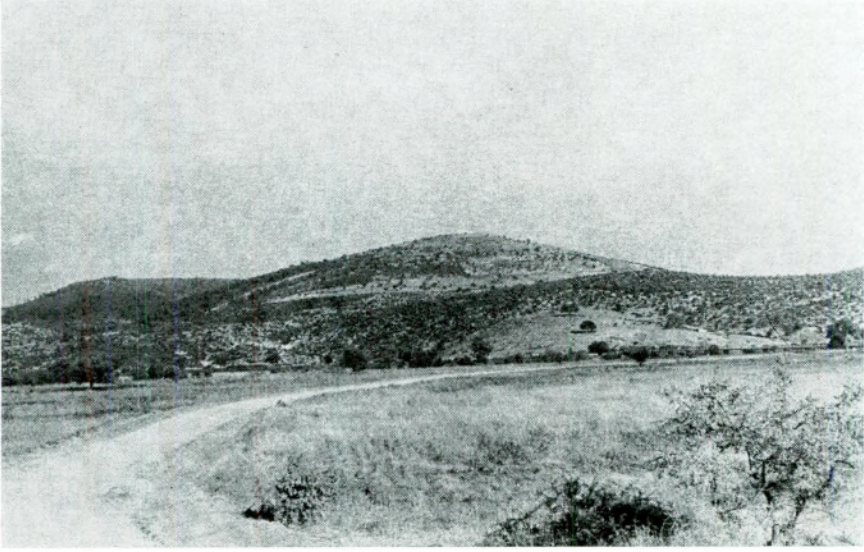
47 — Ballık'ta şevli istinat duvarı

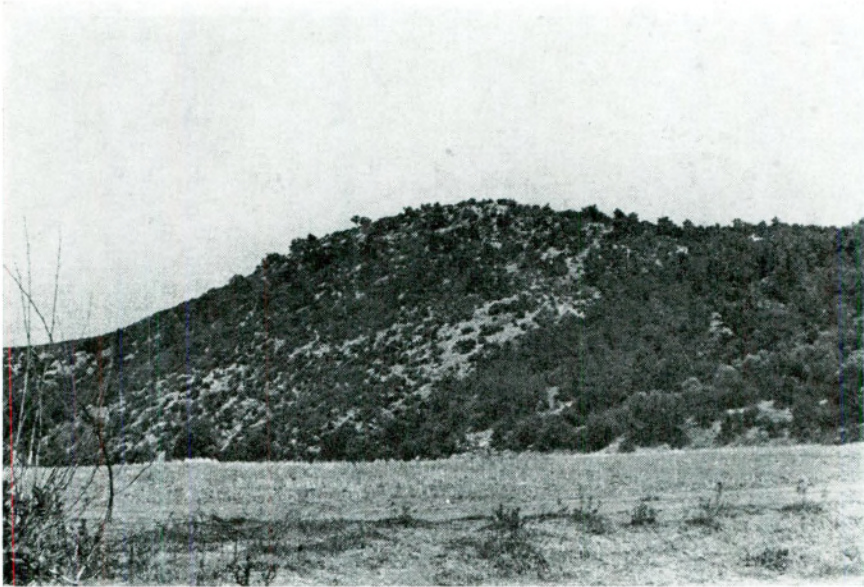
48 — Aynı duvarın örgüsü, yakından

49 — Asarlık, Ballık yamaçlarından; ortada Menderes'in yatağı, geride solda Küçük Fıghı dağı

50 — Küçük Fıglı dağ, Pınarbaşı köyü önlerinden

51 — Kırdag'ı da Çevrim tepe, güneyden

mezar çukuru (ölçüsü aşağı yukarı 1.15×2.10 m.), üzerindeki yığma tepeleri kaldırılmıŐ tumulus olduklarını gösteriyor. Sırt üzerindeki diğer üç tumulusda olduğu gibi, yakınlarda, Şehir girişinin solunda, yerde açılmış bir taş ocağı da vardır. Bu iki tumulus yatağı bize tumulusların nasıl kurulduğunu da aydınlatıyor. Mezar etrafına aşağı yukarı 2.00 m. genişliğinde, 1.00 m. derinliğinde bir taş halka örölüyor, sonra üzerine toprak ve taş yığılıyordu.

Bu iki tumulus aynı zamanda, mezarlığın Şehrin hemen önünde başladığını da ispatlıyor. Dış siper duvarının gerisinde yapılmış olmaları, yapıldıkları tarihte artık kale dışında oturulmadığını da kanıtıyor. Şehrin akropolis'e çekildiği bir tarihe ait olmalı idiler.

Sırttaki birinci ve ikinci tumulusun yığması içinde, çoğu kurşun renkli, bir kaç çanak çömlek kırığı bulduk. İkinci tumulusta bulunan parçalardan ikisi kesinlikle İlk Tunç, ikisi de Orta Tunça aittir. Bu bize 1934 de H. Z. Koşay ile J. Sperling'in saptadıkları Şekilde, bu tepe üzerinde Tunç çağında da oturulmuş olduğunu gösterir. Tumuluslar üzerindeki yığmayı meydana getiren taş ve toprak kuşkusuz tepeden alınmıştı.

Çevredeki Tumuluslar. Ballık üzerindeki bu beş tumulustan başka, çevrede daha beş tumulus vardır. Bunlardan ikisi köyün 1.5 km. kuzeydoğusundaki Hanay tepe denen, üzeri palamutluk, alçak bir tepe üzerindedir (bk. harita). Bu Hanay tepe Kemerdere'deki Tunç çağa kadar çıkan yerleşme yeri ile karıŐtırılmamalıdır. Doğu-batı doğrultusunda yanyana kurulmuşlardır. Tıpkı Ballık'ta Şehir önündeki ikiz tumuluslar gibi üstlerindeki yığmaları tamamiyle alınmıştır. Köylüler bugünkü Şekillerini siniye benzetiyorlar. Batıdakinin çapı 14 m., doğudakinin 11 m.dir. Etraf öbek öbek küçük taş yığınları ile doludur. Bu taş öbeklerin altında küp ya da başka Şekilli mezarlar saklı olabilir. Tepenin kuzey tarafında, Roma çağına ait harçlı bir yapının ucu görölüyor. Hanay tepe Prof. Cook'un üzerinde Roma çağına ait bir çiftliğin bulunduğunu sandığı tepe olsa gerektir.

Köy mezarlığının altında dağılmış bir tumulus olduğunu 19 uncu yüzyıl gezginleri yazmıŐlardır. O tarihlerde Troia'nın Ballık'ta olduğunu düşünen bilginler, bu tumulusu Troia'lılarla savaşta ölen Amazon Mirine'nin, ya da Troia'lıların atalarından Teuker'in kızı, Dardanos'un karısı Baticia'nın mezarı olabileceğini tahmin ediyorlardı (Mirine ve Baticia'nın mezarlarına dair Strabon XII, 8, 6 ve XIII, 1, 34).

Ballık'ın güneydoğusunda biri Çoban tepe (ya da Apışan tepe) üzerinde, öbürü Pınarbaşı-Mahmudiye yolunun batısındaki yamaçta, iki tumulus daha vardır. İkinci tumulusa 'Tırtıl tepe' ya da 'Tırtıllı tepe' deniyor. Yeri, yakındaki Petrol Ofisi benzin deposundan kolayca bulunabilir.

Çoban tepe tumulusu vaktiyle Pınarbaşı'ndan Araplar köyüne giden yolun sağında kalıyordu. 1887 de köylüler tarafından gizlice kazılmıştır. Kazıdan sonra Frank Calvert mezarı incelemiş ve içinden çıkan eserleri (Çanakkale) hükümet konağında görmüştür⁶⁶.

Tumulusun çapı 40 m., yüksekliği sırtın eğimli tarafından ölçülünce 6.50 m. idi. Çoban tepe Troas'ın en büyük tumuluslarından biri olduğu gibi, yapısı kesin olarak bilinen tek tumulustur. İçinde Menderes kıyısından kesilmiş 25 sm. kalmılığında, iyi yontulmuş taşlardan yapılmış, iç ölçüleri 2.40 × 1.40 × 1.20 m. olan küçük bir oda vardı (bk. res. 13). Tavanı beş taş levha yapıyordu. Duvarın üst sıraları tavanı tutacakmış gibi, konsol şeklinde yontulmuştu. Mezar yığma tepenin ortasından doğuya doğru kaymış durumda idi. Mezara yarma suretiyle ulaşılmış, içine kapak taşlarından birisi kırılarak girilmiştir.

F. Calvert mezar içinde bulunan eserlerin listesini şöyle veriyor: meşe dalı şeklinde altın çelenk (palamutlar titreşen ince saplar üzerindedir); kabartma bezemelerle süslü üç altın alınlık; ince altın şeritler; mersin dalları (sapları kurşun ve tunçtan, yaprakları ve üzümleri yaldızlı); sade tunç ayna; küçük tunç kâse, alabasterden bir alabastron; demir çiviler. Bugün kayıp olan bu eserler sanırım mezarı M. Ö. 4 üncü yüzyılın ikinci yarısına, İskender devrine koymağa imkân vermektedir. Prof. Cook 5 inci yüzyıla tarihlemeği tercih ediyor⁶⁷.

Hayli geniş bir alana yayılmış olan bu tumuluslar Ballık'taki şehirde yaşamış olan insanların mezarları idi. Bu küçük şehrin bu kadar çok pahalı mezar inşa edebilmesi hayret uyandırıyor. Acaba hepsi aynı çağa mı aitti?

Bu kadar çok tumulus inşa etmiş, dolayısıyla hayli varlıklı olan bu küçük şehrin adını bilmiyoruz. Lechevalier'nin Troia olduğunu

⁶⁶ On the Tumulus of Choban Tepeh in the Troad, *Journal of Hellenic Studies* XVII (1897) 319-320.

⁶⁷ *The Troad* 129.

ilân etmesinden sonra pek çok ad yakıştırılmıştır. Fakat Şimdi Prof. Cook sikke buluntularına dayanarak Gentinos olabileceğini ileri sürüyor. Pek nadir olan Gentinos sikkelerinden bir tane 1934 de H. Z. Koşay ile J. Sperling'in yaptığı kazıda, iki tane İlion'da bulunmuştur. Bir tane de ben Pınarbaşı'ndan bir köylünün elinde gördüğümü sanıyorum.

Asarlık

Asarlık Ballık'ın karşısında, Araplar boğazının sağ yakasında, 165 m. yüksekliğinde, üçgen biçimli, çalılık ve kayalık dik bir tepedir. Yayımlara 'Eski Hisarlık' olarak da geçmiştir. Tıpkı Ballık gibi, bu tepenin de boğaza bakan güney ve batı yanları sarptır. Üzerinde üç tarafını çeviren ve yalnız güney yanında kesilen, kuru duvar tekniğinde yapılmış, yuvarlak ve kalın bir sur yıkıntısı vardır. 1934 yılında tepenin çeşitli yerlerinde yoklama kazıları yapmış olan H. Z. Koşay ile J. Sperling surun uzunluğunu yaklaşık olarak 200 m., kalınlığını 3.75 m., mevcut yüksekliğini de 1.00 m. olarak veriyorlar⁶⁸. Bugün ancak bir iki yerde yıkılmamış küçük parçalar kalmıştır. Sur- ların çevirdiği doruğun yüzeyi düzdür.

Tepeye kuzeydoğudan çıkılır. Burada ön savunma hattı olarak inşa edilmiş, 15-20 m. uzunluğunda, Şimdi yıkıntı halinde olan bir duvar uzanır ve çıkışı kontrol eder⁶⁹. Schliemann bu yönde yamaçlarda ve dorukta sur içinde ev kalıntıları görmüştür. Fakat 1934 de yapılan kazılarda yerleşme izlerine rastlanmamıştır. Gerek bu kazıda, gerekse 19 uncu yüzyılda Calvert'in ve Schliemann'ın yaptığı kazılarda az sayıda, kurşun renkli kaba keramik çıkmıştır. Bir taraftan bu keramik, bir taraftan kuru duvar tarzında örölmüş kalın sur duvarları burasının arkaik çağa ait olduğunu göstermeğe yeterlidir sanırım. Troia'da çalışan Amerikan heyeti, 1934 de yapılan yoklama kazılarından sonra, bu tepe üzerinde oturulmadığı kanısına varmıştır⁷⁰. Kanımca yamaçların çok dik oluşu arkaik çağın basit ev kalıntılarının zamanla tepeden aşağıya sürüklenmesine sebep olmuştur.

⁶⁸ Bk. resimleri için *Troy I*, res. 38 ve H. Z. Koşay ve J. Sperling, *Troad'da Dört Yerleşme Yeri*.

⁶⁹ Schliemann bu duvar yıkıntısını, şekli bozulmuş bir taş tumulus sanmıştır, bk. *Ilios* (Fr. baskısı) 63-64.

⁷⁰ Blegen, *AJA* 39 (1935) 33 ve H. Z. Koşay-J. Sperling, *Troad'da Dört Yerleşme Yeri* 37 vd.

Üzerinde hiç bir Hellenistik keramik kırığı bulunmuş değildir. Prof. Cook'un düşündüğü şekilde, İlion'da bulunan Hellenistik çağa ait bir yazıtta adı geçen 'Petra' (bk. bk.) olacağını hiç ihtimal veremiyorum⁷¹. Buradaki yerleşmenin Araplar boğazı içinde Menderes kenarındaki kumlu araziden başka süreklilik arz eden arazi yoktur. Tepeler arasına sıkışmış kalmış durumdadır. Asarlık ancak güvence endişesi ile, arkaik çağda oturulmuş, daha sonra koşulların değişmesi ile terk edilmiş bir küçük yerleşmeden başka bir şey değildir.

Kırdağ'da Çevrim Tepe

Araplar boğazının orta kesimlerinde Kırdağ boğazı içine, burun şeklinde girer. Bu dağım sarp batı ucuna arkaik çağda küçük bir şehir kurulmuştur. Bugüne sadece surlarından bir, ya da iki dizi kalmıştır. Ölçülebildiği yerlerde genişliği 2.20-2.40 m.dir ve kuru duvar tekniğinde yapılmıştır. Kuzeyinde çamlarla örtülü dik ve derin bir dere vardır; adına Karanlık dere deniyor. Uçurum olduğu için buraya sur çekilmemiştir.

Yerleşmenin üzeri kayalık ve ormanlıktır. Şehrin ana kapısı kuzeydoğuda idi. Buradan yol sırtları izliyerek Derbent başı köyü doğrultusuna doğru gidiyordu. İkinci bir kapı güneyden boğaza iniyordu. Boğaza inen yoldan yer yer basamaklı parçalar kalmıştır. Bu yolun kenarında ve kalenin altında, küçük bir tepenin üzerinde kule kalıntısına benzer bir yıkıntı vardır. Eteklerinde bulduğumuz bir kaç parça keramik kırığı burada M. Ö. 4 üncü yüzyıldan Roma çağına kadar oturulduğunu gösteriyor.

Çevrim tepeden kuzeyde Ballık, güneyde Çamköy Asarlığı görünüyor. Ballık'ın h:m kalesi, h:m de birinci tumulusu seçilebiliyor. Çamköy Asarlığının gerisinde Çığır dağı doruğu yükselir.

⁷¹ *The Troad* 125-127.

DİVRİĞİ ULU CAMİ'İNDE BULUNAN OSMANLI SARAY SANATI ÜSLÛBUNDAKİ KİLİMLER

Prof. Dr. Ş. YETKİN

I

Türk kilim sanatı dokuma sanatımızın en renkli ve zengin koludur. Kendilerine has teknikleri ve ananevî geometrik motiflerinin şekillendirdiği çeşitli kompozisyonları ile, günümüze dek yaşayan halk sanatının en karakteristik ürünleridir. Örnekleri kilimi dokuyanın yaşantısıyla şekillenir ve renklenir. Bununla beraber çeşitli bölgelerin özelliklerini de tespit etmek mümkündür. Fakat hepsinde ortak olan özellik kilim dokuma tekniğinin kuvvetle belirttiği geometrik desenlerdir. Türk halk sanatını zenginleştiren bu kilim grubunun geometrik üslûbundan farklı, bir Türk kilim grubu daha vardır ki, naturalist motifleri ile başka bir üslûbun temsilcileridirler. Yeni bir araştırma sahası olan bu gruba giren kilimler, Osmanlı saray sanatının naturalist motifli üslûbunu aksettirirler, Türk kilim sanatı bu farklı iki üslûbun verisi olan kilimlerle zenginleşir. Ancak halk sanatına bağlanan ve ananevî geometrik desenleri günümüze dek yaşatan kilimlerin tasnife sığmayan çeşitliliği karşısında, devrini tamamlamış olan Osmanlı saray sanatına bağladığımız naturalist motifli kilimler, sadece birkaç örnekle, bu sanatın üslûbunu kilim sanatında da belirtmektedirler. Türk kilim sanatındaki üslûp farklılığını belirten bu gruba giren birkaç yeni örneği burada tanıtacağız. Kilimlerin hepsi Divriği Ulu Cami'inde bulunmaktadır¹.

¹ Naturalist motifli kilimler, Türk kilim sanatında, Osmanlı Saray Sanatı üslûbuna bağlanan kilimler olarak, ilk defa tanıtan makalemiz, Prof. E. Diez için çıkarılan Hatıra kitabında yayınlanmıştır. Ş. Yetkin, "Zwei Türkische Kilims", Beitrage zur Kunstgeschichte Asiens (In Memoriam E. Diez), İstanbul, 1963, s. 182-192. Daha sonra aynı gruba giren iki kilim daha bulmamız konuyu genişletmek lüzumunu duyurmuştur. Dört kilimi toplu olarak tanıtan bir makalemiz daha evvel Belleten'de yayınlanmıştır. Ş. Yetkin, "Türk Kilim Sanatında Yeni Bir Grup, SARAY KİLİMLERİ", Belleten, cilt XXXV, sayı 138, Ankara, 1971, s. 217-227. 1967 de Cambridge'de toplanan III. Milletlerarası Türk Sanatı Kongresi'nde kilimlerden biri tebliğ olarak tarafımızdan sunulmuştur. Ayrıca bu makalenin konusu olan Divriği Ulu Camii'indeki beş kilimi de 1975 yılında Budapeşte'de toplanan V. Milletlerarası Türk Sanatı Kongresi'nde tebliğ ettik.

I. Kilim (Resim 1) Envanter no. A-158

Boyutları: Genel kilim 433×142 cm. Bordüre ait küçük parça $1 \text{ m} \times 52$ cm. Bordür üç kısımdır, esas bordür 33 cm, iç ve dış dar bordürler 9 cm. Dar kenardaki en dış bordür 15 cm. dir.

Argaç: Beyaz ve kahverengi çok ince iki yün iplikten (z) bükümlüdür.

Örneği veren arışlar ise yün olup, açık ve koyu sarı, açık ve koyu mavi, açık ve koyu yeşil, beyaz, kırmızı renklerde dir.

Zemin: Koyu yeşil renkte olan zeminin tam orta ekseninde üç madalyon üst üste sıralanmıştır (Resim 2). Madalyonların zemini kırmızı renktedir. Etrafları mavi, kırmızı dolgulu sarı renkte üç sivri dilimli palmetlerden bir şeritle çevrelenmiştir. İçlerinde seçilebildiği kadar, karanfil, lâle sümbül ve narların, açık yeşil dallarla birleşmesinden meydana gelmiş simetrik bir dolgu vardır. Ancak madalyonların iç kısmı çok harap olduğu için örneğin kompozisyonunu tespit etmek mümkün olmamaktadır. Madalyonların üzerinde yer aldığı esas zemin ise sonsuza doğru uzanan açık yeşil dallar üzerinde mavi, kırmızı, sarı, beyaz dolgulu lâle, sümbül, nar, gül ve rozetlerden meydana gelen zengin bitkisel bir örnek ile kaplıdır. Dalların ritmik kıvrılışı ile örnekler simetrik bir düzende yerleştirilmiştir (Resim 3). Madalyonların arasında iki iri nar çiçeğinden çıkan çifte dallardan ikisi birer lâleyi taşıyarak ortada birleşiyor ve tekrar ayrılarak küçük birer nar çiçeği ile sonuçlanıyor. Altındaki palmetlerden çıkan diğer saplar ise, lâle, gül koncası, rozet ve daha küçük nar çiçeklerini taşıyan ve birbirlerini zıt istikamette kesen dallar halinde kıvrılarak simetrik bir kompozisyon veriyor. Dalların uçlarındaki lâlelerin yönü elips şeklinde bir kompozisyonu belirtiyor. Madalyonun iki yanındaki dallar ise birer lâle ve narı taşıyıp, küçük bir sümbülde birleşiyor (Resim 4). Madalyonların üzerinde yer aldığı zemin, bu zengin çiçek deseninin simetrik akışı ile sonsuza uzanıyor. Bununla beraber madalyonlar arasında kalan zemin örneğinde dalların içeri kıvrılışında dairevi kapalı bir kompozisyon hissediliyor. Kilimin ortası belirtilmeden üç çeşit madalyonun üst üste sıralanması sonsuzluk fikrini kuvvetlendiriyor.

Bordür: Çok geniş olup birkaç kısımdır (Resim 5). Esas bordür koyu sarı renktedir. Üzerinde koyu mavi renkte yassı bir alınlıklı kartuş ve gene aynı renkte sekiz yuvarlak dilimli bir kartuş alter-

natif olarak sıralanmıştır. Kartuşlar kırmızı bir şeritle konturlanmıştır. Alınlıklı yassı kartuşun içinde yeşil kıvrık bir dal üzerinde, sarı renkte olup kırmızı ve beyaz dolgulu karanfil ve lâle yer alır. Kartuşun tam ortasında beyaz ve kırmızı yapraklı birer rozet vardır. Bu rozetten iki tarafa doğru çıkan dallar birer daire meydana getiriyorlar. Bu yeşil dallar üzerinde ters istikamette dönüş yapan iki küçük yaprak ile sarı renkte olup kırmızı ve beyaz dolgulu birer karanfil ve lâle yer alır. Lâleler dairevi kompozisyonda içeri doğru kıvrılırlar. Merkezde yer alırlar. Yuvarlak dilimli kartuşun ortasında ise sarı dolgulu kırmızı bir rozet vardır. Etrafı yeşil bir şeritle çevrilmiştir. Bundan radial olarak açık mavi renkte sümbül ve ortası kırmızı benekli beyaz rozetler alternatif olarak çıkmaktadır. Kartuşların ortasında kalan bordür zemininin boşluğu, alınlıklı kartuştan iki tarafa doğru çıkan koyu yeşil dal üzerindeki mavi, kırmızı dolgulu bir rozet ve bundan yuvarlak dilimli kartuşa doğru çıkan koyu mavi bir sümbül ve alınlıklı kartuşa doğru çıkan kırmızı bir lâle ile süslenmiştir. Bu çok geniş bordürü iki taraftan daha dar talfi bordürler çevrelemektedir. İçteki dar bordürde beyaz ve kırmızı üç yuvarlak dilimli palmetin iç içe girmesinden meydana gelen bir şerit vardır. Dıştaki dar bordür de aynı olup, renkleri açık ve koyu sarıdır. En dışta çok daha geniş bir bordür şeriti daha uzanmaktadır. Koyu mavi zemin üstüne, koyu sarı renkte üç sivri dilimli palmetin yan yana dizilmesinden meydana gelen bir mazgal motifi vardır. Kırmızı ve açık mavi dolgularla zenginleştirilmiştir. Aralarındaki birleştirici sivri dilimler sarı renkte birer yuvarlakla süslenmiştir. Bordür en dışta 6 cm lik beyaz bir şeritle hudutlanmıştır.

Durumu: Kilimin renkleri çok parlak ve canlıdır. Çok çeşitli tonda renk kullanılmasına rağmen renklerin çok ahenkli bir uyumu ve cezbeden bir etkisi vardır. Ancak kilim oldukça haraptır. Zeminde büyük yırtık ve delikler bulunur. Özellikle madalyonların iç dolgusu büyük deliklerle tespit edilemeyecek kadar bozulmuştur. Kilimin zemininde sadece üst üste iki madalyon ve bir madalyonun da ancak bir kısmı seçilebilmektedir. Bir dar kenarı tamamen noksandır. Bu yüzden madalyon sayısı üç tane olarak tespit edilebilmiştir. Ancak bir dar kenarda bordürü kalmıştır. Bu kısım da iki ayrı parça halindedir². Kilimin parçaları yan yana konularak genel kompozisyon

² Bu kilime ait, 1×0.52 m. ebadındaki bir parçayı 1961 yılında Divriği'e yaptığımız bir inceleme gezisi sırasında ilk defa bulmuştuk. Divriği Ulu Camii

elde edilebilmiştir. Uzun kenarlarda sadece dilimli palmetli dar bordür kalmıştır. Buna göre kilimin genel kompozisyonunda zeminde tahminî olarak üç madalyon üst üste sıralanmıştır. Kartuşlu geniş bordür dar bordürlerle birlikte kilimin etrafında bir çerçeve yapmaktadır. En dıştaki sivri dilimli palmetli geniş bordür ise, kilimin sadece alt ve üst dar kenarında yer almakta ve kilimi iki uçtan taçlandırmaktadır.

II. Kilim (Resim 6) Envanter no. A-316

Boyutları: Genel kilim 434×256 cm, zemin 333×234 cm. Genel bordür 48.50 cm. Esas bordür 20 cm, iç dar bordür 13.50 cm, dış dar bordür 15 cm. Yan bordür 12 cm.

Argaç: Beyaz ve kahverengi iki yün iplikten (z) bükülmüştür.

Örneği meydana getiren arışlar yün olup çift (z) bükülmüştür. Renkler: açık ve koyu mavi, açık ve koyu sarı, açık kırmızı ve bej rengi, yeşil, beyaz.

Zemin: Zemin koyu mavi renktedir. Tam ortada koyu sarı renkte (deve tüyü rengi) yuvarlak dilimli bir madalyon var. Etrafi mavi dilimli konturlu beyaz bir şeritle çevrili. Madalyonun etrafında, en dışta koyu sarı renkte üç sivri dilimli bir palmet şeridi çerçeve yapıyor. Madalyonun içini, açık yeşil dal üstünde, açık ve koyu mavi, beyaz, sarı dolgulu karanfil, lâle ve rozetler, baklava şeması veren bir çerçeveden simetrik çıkarak dolgulamaktadır (Resim 7). Madalyonun etrafını çeviren dilimli beyaz şeritin içinde ise koyu yeşil bir sap üzerinde, koyu ve açık sarı dolgulu narlar sıralanmaktadır (Resim 8). Madalyonun üzerinde yer aldığı esas zeminde ise, üç eksen

restore edildiği için, burada bulunan pek değerli halı ve kilimler toplanarak Paşa Camiinde muhafaza edilen denklere konmuştu. Yetkililerden izin alarak incelemek için açtığımız denklere biri içinde bulduğumuz bu çok parlak renkli ve lâle, karanfil, sümbül gibi naturalist motiflerle yapılmış kilim parçası dikkatimizi çekmişti. Ancak pek az bir kısmı mevcut olduğu için ilk defa karşılaştığımız bu türde bir kilimin sadece tahminî bir kompozisyon şemasını çıkarabilmiş ve yukarıda adı geçen makalelerimizde neşretmiştik. Geniş kartuşlu bordürünü ve zeminde madalyonu olduğunu tespit etmiştik. Bu tespitimin isabetini geçen yıl Divriği'ne yaptığım inceleme gezisi sırasında gördüm. Divriği Ulu Camiindeki halıları inceleme fırsatı bulan Sayın Dr. C. G. Ellis bana yazdığı bir mektupta, daha evvel neşrettiğim parçaya benzer büyük bir kilime bu camide rastladığımı bildirdi. Ayrıca Sayın Prof. W. Denny de bu kilimin bir fotoğrafını yollamak lütfunda bulundu. Kendilerine burada teşekkürlerimi tekrarlarım.

üzerinde simetrik sıralanmış bitkisel motifler yer almaktadır. Açık yeşil renkte, baklava şeklinde birleşmiş saplar üst üste sıralanarak dik eksenleri meydana getirmişlerdir. Baklavaların alt ve üst uçlarında, sarı, mavi, beyaz dolgulu iri karanfiller, yatay uçlarında ise koyu sarı ve mavi dolgulu iri lâleler yer almaktadır. Her baklava sırasında, karanfil ve lâlelerin yönü alternatif olarak değişmektedir. Ayrıca her baklavanın alt ve üst uçlarından iki tarafa doğru koyu sarı ve beyaz renkte, biri büyük, diğeri küçük çifte hançer yaprakları çıkmaktadır. İri hançer yaprakları aşağı ve yukarı doğru zıt yönlerde kıvrılarak baklava şemasını kuvvetlendirmektedirler. Yatay olarak çıkan küçük hançer yaprakları ise kısa birer sapla dik yönde birleşerek iri bir narı taşırlar. Narlar koyu sarı ve beyaz dolgulu olup, hepsi aynı dik yönde sıralanmıştır. Baklava şeması arasındaki bağlantıyı üç eksen üzerinde sağlarlar (Resim 9). Böylece örneğin devamı bordürler tarafından kesilmiş olarak sonsuza doğru uzanır. Madalyon bu esas zeminin tam ortasında yer almakla beraber, esas zeminin örneğini veren yeşil dalların uzantıları, örneğin madalyon altında da devam ettiği hissini kuvvetlendirir.

Bordür: Beyaz ve koyu sarı yuvarlak dilimli palmetlerin iç içe girmesinden meydana gelen bir şerit halinde kilimin dört kenarını çevreler. Beyaz palmetlerin içinde koyu mavi-yeşil, sarı palmetlerin içinde açık sarı ve beyaz dolgular vardır. Kilimin sadece iki dar kenarında yeşil zemin üzerinde, sarı renkte üç sivri dilimli palmetlerin, yuvarlak benekli bir dalla birleşmesinden meydana gelen enine ve daha geniş bir bordür uzanmaktadır. Kilimin iki dar kenarı, bu geniş bordür üzerinde bulunan, iki sarı şerit arasındaki, açık ve koyu mavi ve beyaz dolgulu yarım altugenlerin sıralanmasından meydana gelen bir şeritle hudutlanıyor (Resim 10).

Durumu: Mavi ve sarı tonların hâkim olduğu kilimde renkler parlak ve canlı olmakla beraber zeminde büyük delikler, yurtuk ve sökükler vardır.

III. Kilim (Resim 11) *Envanter no. A-14:*

Boyutları: Takribî olarak genel zemin 355×345 cm. Bordür, esas bordür 34 cm. dar bordür 15 cm, dış dar bordür 19 cm, çizgi 7 cm, içteki zencerek 8 cm.dir.

Arkaç: Beyaz ve bazı yerlerde beyaz ve kahverengi iki yün iplikten (z) bükülmüştür.

Örneği veren arışlar koyu ve açık mavi, yeşil, beyaz, sarı, kırmızı yün iplikten (z) bükülmüştür.

Zemin: Koyu mavi zemin ortasında kırmızı bir madalyon vardır. İçinde etrafı mavi şeritle çevrili, beyaz renkte iri palmetler sıralanır. Ortalarına beyaz, kırmızı, yeşil dolgulu narlar yerleşmiştir. Zemin boşluklarına mavi, sarı rozetler serpiştirilmiştir. Tam ortadaki kırmızı renkli madalyonun etrafını dıştan beyaz renkte üç dilimli palmetten bir şerit çevreler. Madalyonu çevreleyen beyaz zeminli iri dilimli şerit ise içten mavi, dıştan kırmızı ile konturlanmış olup yeşil dal üzerinde kırmızı beyaz rozetlerle dolgulanmıştır. Koyu mavi renkteki esas zemin üzerinde, kırmızı, beyaz, sarı dolgulu rozet ve lâleler, yeşil sapsarla baklava şeması verecek bir düzende yerleşmiştir.

Bordür: (Resim 12) Üç kısımdır. Ortadaki esas bordürde kırmızı zemin üzerinde yeşil kancalı baklavalar, iç içe uçlarından birleşmiştir. Ortalarını da sarı rozetler dolgular. İçlerinde koyu mavi bir benek vardır. Zemini çevreleyen iç bordürde beyaz zemin üstüne, kırmızı ve yeşil renkte zencerekli bir şerit uzanır. Esas bordürü dıştan kırmızı ve beyaz yuvarlak dilimli palmetlerden bir bordür çevreler. Ortalarını da kırmızı, sarı, beyaz, mavi birer benek dolgular. En dışta ise koyu yeşil üstüne, sarı renkte sivri üç dilimli palmet ve kırmızı rozetlerin alternatif birleşmesinden meydana gelmiş bir bordür uzanmaktadır. Aralarındaki birleştirici sapsarın ortasında yuvarlak birer benek vardır. 8 cm.lik beyaz renkte bir şerit kilimin dar kenarını hudutlar.

Durumu: Epeyce büyük olan kilim maalesef çok harap bir durumdadır. Zeminde ve bordürlerde pekçok delik, yırtık ve sökükler vardır. Genellikle mavi ve sarı tonların hâkim olduğu renkler parlak ve canlıdır. Kırmızı ve yeşil renkli dolgularla ahenkli bir uyum sağlanmıştır.

IV. Kilim (Resim 13) *Envanter no. A-328*

Boyutları: Genel kilim 557×416 cm, yalnız zemin 443×338 cm. Bordür üç kısım, esas bordür 30 cm, iç dar bordür 14 cm, dış dar bordür 15 cm, En dışta 10 cm kahverengi ve beyaz renkte iki şerit vardır.

Argaç: Beyaz ve kahverengi iki yün iplikten (z) bükülmüştür. Oldukça kaba bir yün kullanılmış.

Arışlar yünden olup açık ve koyu sarı, yeşil, açık ve koyu mavi, kırmızı renktedirler.

Zemin: (Resim 14) Koyu mavi renkte zemin üzerinde, enine altı, boyuna sekiz tane gayet iri dişli hançer yapraklarının diagonal olarak sıralanmasından meydana gelmiş bir örnek sonsuza uzanmaktadır. Yapraklar koyu sarı, açık mavi ve beyaz renktedir. Etrafları, beyaz, açık ve koyu sarı renklerle konturludur. İçlerinde yeşil bir dal üzerinde üç küçük rozet dolgu motifi olarak sıralanmıştır. İri yaprakların uçlarından aşağı doğru kıvrılmış daha küçük bir yaprak çıkar. Sarı yapraktan çıkan mavi, mavi yapraktan çıkan beyaz renkte, beyaz yapraktan çıkan mavi renkte olan bu küçük yaprakların içinde de yeşil saplar üzerinde, kırmızı, sarı renkte dolgulu birer lâle yer alır. Yaprığın ucundan da yukarı doğru kıvrılmış ikinci küçük bir lâle çıkar. Büyük hançer yaprakları, üstlerinden çıkan kısa bir sapla bir üst sıradaki iri yaprakla diagonal olarak birleşirler. Yaprakların arasındaki zemin boşlukları, yeşil, sarı, kırmızı parçalı soyut şekillerle dolgulanmıştır.

Bordür: Üç kısımdır. Esas bordürde sarı zemin üstüne mavi ve beyaz dilimli rozetlerin üç sıra üzerinde alternatif sıralanması görülür (Resim 15). Dar bordürlerden içtekinde açık kahverengi ve beyaz renkte üç yuvarlak dilimli palmetler iç içe uzanır. İçlerinde yeşil ve mavi dolgular vardır. Dıştaki dar bordürde de yeşil ve koyu sarı renkte üç sivri dişli palmetler sıralanmıştır. İçlerinde beyaz dolgular vardır. Kilimin yalnız iki uzun kenarında bu palmetler açılmış bir lotusa benziyor.

Durumu: Kilimin dokusu oldukça kaba ve sert bir yünden yapılmış olmakla beraber çok aşınmıştır. Birçok büyük yırtık ve delikler vardır. Renkleri parlak ve ahenkli bir dolgulama gösterir.

V. Kilim (Resim 16) Envanter no. A-126 :

Boyutları: Takribî olarak 490×290 cm. Bordür üç kısımdır. Esas bordür 18 cm, iç dar bordür 13 cm, dış dar bordür 8 cm, en dıştaki mavi şerit 5 cm dir.

Argaç: Beyaz renkte çift (z) bükümlü yündür.

Örneği veren arış iplikleri (z) bükümlü yün olup, açık ve koyu mavi, sarı, yeşil, beyaz renktedir.

Zemin: Koyu mavi renkte zemin üzerine, açık ve koyu sarı dolgulu iri palmetler kaydırılmış eksenler üzerinde sonsuza doğru

sıralanmıştır (Resim 17). Birinin etrafı beyaz, diğerinin koyu sarı konturludur. Ortalarına yeşil bir sap üzerinde, mavi, açık ve koyu sarı renkte lâle ve gül tomurcuklarını taşıyan bir buket yerleştirilmiştir. Buketteki lâleler hep aynı yöne kıvrılmıştır. Palmetlerin etrafında çerçeve yapan sivri dişli dış yapraklarında yeşil bir dal üzerinde koyu ve açık mavi renkte gül tomurcukları sıralanmıştır (Resim 18). Çok büyük olması gereken kilimde enine dört tam, bir yarım palmet sıralanmaktadır. Kumaş desenlerinde görülen örneklerin benzeridir.

Bordür: Üç kısımdır. Esas bordürde yeşil zemin üzerine, beyaz renkte üç sivri dilimli palmetler, alttan yuvarlak bir benek taşıyan sapla birleştirilmişlerdir (Resim 19). İçlerinde sarı renkte birer dolgu vardır. Birleştirici sapların dilim yapan boşluğunda koyu mavi bir dolgu vardır. İçteki dar bordürde sarı ve beyaz renkte yuvarlak dilimli palmetlerin iç içe girmesinden meydana gelmiş bir şerit vardır. Dıştaki dar bordürde ise açık ve koyu sarı altıgenler sıralanmıştır. En dışta koyu mavi bir şerit uzanıyor.

Durumu: Çok büyük olduğu anlaşılan kilim maalesef çok harap bir durumdadır. Zemin ve bordürde birçok büyük delikler, yırtık ve noksanlar vardır. Fakat renkleri parlak ve canlıdır. Açık ve koyu sarı ile mavinin hâkim olduğu iri desenlerin çok etkileyici bir görünümü vardır.

II

Konumuz olan kilimler, bitkisel motifli örneklerinden dolayı, geometrik desenli kilimlerden ayrı bir grup teşkil ederler. Halk sanatına bağladığımız Anadolu kilimlerinden ayrılan bir üslupları vardır. Bu gruba giren kilimler, 17. yüzyılda en parlak devrine ulaşan naturalist bir üslubun hâkim olduğu Osmanlı saray sanatına bağlanırlar. Osmanlı saray sanatının üslup bütünlüğü içinde yer alırlar. Benzerlerine devrin çini, keramik, halı, kumaş, tezhip, kalemişi gibi diğer sanatlarında rastlanan lâle, karanfil, sümbül, nar, hançer yaprakları ve kıvrık dal gibi motifler kilim tekniğinde de başarılı bir şekilde kullanılmıştır.

Türk çiçeği adı verilen bu çiçekler tabiattakine oldukça yakın bir naturalizmle verilmişlerdir. Naturalist olmayan renkler ve çizgiler deseni zenginleştirmiştir. Bu zenginlik Osmanlı saray sanatının na-

turalist üslûbuna bağlı bütün eserlerde bir üslûp bütünlüğü sağlar. Bu üslûbun verisi olan diğer eserlerle görülen motif benzerliği kilimlerin Türk Tekstil sanatındaki özel yerini tayin eder. Şüphesiz en yakın benzerleri Osmanlı Saray Halıları ve kumaşlardır. Madalyonlu kilimlerdeki kompozisyon özelliği Osmanlı saray halılarındaki madalyon düzenini hatırlatır. Birinci kilimde orta eksen üzerinde üç madalyonun sıralandığı anlaşılmaktadır. Zemindeki motifler bu madalyonların etrafında simetrik bir düzene göre sıralanmıştır. Madalyonların esas unsur olarak belirmesine rağmen, üst üste sonsuza doğru sıralanmaları Türk halı sanatının bir özelliğidir. Diğer iki madalyonlu kilimde ise zeminin tam ortasında tek bir madalyon bulunmakla beraber, baklava şemasına göre sonsuza doğru sıralanmış olan esas zemin örneği, madalyonun altında da devam edecek şekilde uzanmaktadır. Madalyon, sonsuza doğru devam eden bu zeminin tam ortasına yapılandırılmış gibi duran talî bir motif olmaktadır. Bu da Osmanlı saray halılarının en belirgin kompozisyon özelliğidir³. Ayrıca Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ndeki 869 env. no.lu bir Uşak halısında benzer bir madalyon çerçevesi ve kartuşlu bir bordür vardır (Resim 20-20a).

Kısa saplarla diagonal bağlanmış sivri dişli iri kıvrık hançer yapraklı kilimin kompozisyonu da devrin kumaş ve çini süslemelerinde görülür. Yaprakların içinin lâle gibi naturalist motiflerle dolgulanması benzer özelliklerdir.

İçlerinde Türk buketi denilen lâle, gül gibi çiçek demetlerini taşıyan iri palmetlerin sonsuza sıralandığı kilim ise gene Türk kumaş ve çinilerinde sık görülen, sevilen bir kompozisyonu taşır. Konya Mevlâna Müzesi'nde bulunan ve aynı gruba giren, daha evvel tanıttığımız bir kilimde benzer demet dolgular vardır. Keza Konya Mevlâna Müzesi'ndeki çatma-kadife kumaşta da hatırlatıcı detaylar bulunur⁴.

Lizbon Gülbenkyan koleksiyonunda bulunan bir kumaşta aynı dolgulu palmetlerin sonsuza doğru sıralandığı benzer bir kompozisyon görülmektedir⁵ (Resim 21).

³ Ş. Yetkin, Türk Halı Sanatı, İstanbul, 1974, s. 104-128.

⁴ Ş. Yetkin, adı geçen makale, Belleten, cilt XXXV, sayı 138, res. 1, res. 5.

⁵ E. Kühnel, *Téxteis, L'Art de l'Orient Islamique*, Collection de la Fondation Calouste Gulbenkian, Lisboa, 1963, 95-97

Kilimlerin bordürleri de dikkati çeken bir üslûp birliği gösterirler. Birinci kilimin esas bordüründe görülen kartuşlu kompozisyona Osmanlı saray halılarında, çini ve tezhiplerin bordürlerinde rastlanır. Hatta kumaşlarda da kullanıldığı bazı minyatürlerde görülen kaftan desenlerinden anlaşılır. Özellikle birkaç nüshası olan Kıyâfet el insânîye fî şemâil el-Osmânîye adlı yazmadaki minyatürlerde Osmanlı sultanlarının kaftanlarının devrin kumaşlarını aksettiren böyle desenlerle süslü olduğu görülmektedir⁶.

Özellikle ilginç benzer bir örnek Topkapı Sarayı'nda bulunan ve renkli deri aplikasyonla yapılmış bir nihalenin ortasındaki madalyonu çevreleyen bordürde karşımıza çıkar (Resim 22). Aynı bordürün benzeri, yün applike olarak yapılmış ve 17. yüzyıla ait bir seccadenin bordüründe de görülür⁷.

Kilimlerin dar bordürlerinde görülen yuvarlak ve sivri dilimli palmet sıraları da ortak özellikleridir. Birkaç kilimde gördüğümüz sadece kısa kenarları hudutlayan iri palmet dizilerinin bulunması, diğer Anadolu kilimlerinin de bir özelliğidir. Aynı bordür şekilleri çinilerde ve kumaşlarda da (Resim 23-24) vardır. İleride yapılacak araştırmalarla naturalist motifli bu kilimlere benzer yeni örnekler bulmak mümkündür. Bu kilimlerin benzerlerine yabancı müzelerde de rastlanmaktadır. Hannover'da Kestner-Museum'da bulunan madalyonlu bir kilimde dikkati çeken benzerlikler vardır. Kilimin ortasındaki madalyon tamir sonucu oval bir form almakla beraber, iç dolgusu ve çevresi tanıttığımız kilimlerin madalyonlarına benzerdir. Bordür de tamir sonucu farklı desenleri havi parçaların bir araya dikilmesiyle bozulmuştur. Ancak gerek zemindeki dik saplar üzerindeki çiçek demetleri, gerekse bordürlerdeki çiçek ve vazo şekilleri 18. yüzyıl Türk işlemlerinde görülen desenleri hatırlatır (Resim 25). Kilimin genel kompozisyonunda daha geç bir üslûbun donukluğu hissedilir. Kilim Balkan işi olarak ve 19. yüzyıl başına tarihlendirilmiştir⁸.

⁶ Ö. Süslü, "Topkapı Sarayı ve Türk ve İslâm Eserleri Müzelerinde bulunan XVI. Yüzyıla ait Osmanlı Minyatürlerindeki Kumaş Desenlerinin İncelenmesi", Sanat Tarihi Yıllığı VI, İstanbul, 1975, s. 125, Desen 17, res. 18.

⁷ E. Petrasch, Die Türkenbeute, Karlsruhe, 1970, res. 49. Türk işlemlerinde görülen benzer naturalist motifler için, M. Gönül, Türk Elisheri Sanatı (XVI.-XIX. Yüzyıl), Ankara, 1975. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Sanat Dizisi 13.

⁸ K.-H. Erdmann, Orientteppiche 16.-19. Jahrhundert, Bildkataloge des Kestner-Museums, Hannover, 1966, s. 37, res. 28. Kilimin sadece bir kısa tarafında eşit olmayan büyüklükteki köşe madalyonlarının kalıntısı görülmektedir.

Diğer bir kilim de Berlin Dahlem Museumda İslâm eserleri kısmının deposunda bulunmaktadır. Zemin ve bordüründeki çiçek desenlerinde gene 18. yüzyıl Türk işlemlerini hatırlatan bir görünüş vardır. Kilim 19. yüzyıla tarihlenmekte ve gene Balkanlar'da, Besarabya işi olarak kabul edilmektedir⁹ (Resim 26).

Bu iki örnekten anlaşılacağı gibi bu tür kilimlerin Balkanlar üzerine de uzanan bir etkisi olmuştur. Çünkü, bugün dahi birçok Balkan memleketlerinin kilimlerinde Türk halk sanatının kilim desenleri yaşatılmaktadır.

III

Naturalist çiçek motifli kilimlerden, araştırmalarla yeni örnekler bulmak mümkündür. Yeni buluntular, bu yeni grubu daha da çeşitlendirecek ve Türk kilim sanatını zenginleştirecektir.

Türk kilim sanatında Osmanlı saray sanatı üslûbuna bağliyerek tanıttığımız bu yeni grubun epeyce zengin birkaç çeşidinin birden, Divriği Ulu Camiinde bulunması dikkat çekicidir. Sivas ve yöresi Türk halk sanatının en zengin kilim örneklerinin bulunduğu bir bölgedir. Ananevî kilim tekniğinin yepyeni bir desen anlayışına bu kadar başarılı uygulanmasının nedeni ustaların bu tekniğe hâkimiyetidir. Belki de saray nakkaşhanesinde, nakkaşlar tarafından hazırlanan desenler, buraya gönderilmiş ve bölgenin mahir ustaları tarafından dokunmuştur. Günümüze kalan bu bir kısmı da, Divriği Ulu Cami'inin muhteşem mekânını asırlardan beri süslemektedir. Bugün bu caminin, bir müzenin en değerli eserleri olarak teşhir edilmeye lâyık halı ve kilimleri toplanarak muhafaza altına alınmıştır. Dileğimiz, bu eserlerin açılacak bir müzede, bir an önce değerlendirilmesidir¹⁰.

⁹ Kilim 1.10×3.20 m. ebadında olup tamamen yündendir. Envanter no. I.45/59. Bu resmi bana yollamak ve neşretmeme müsaade etmek lütfunda bulunan Berlin-Dahlem, Museum für Islamische Kunst yetkililerine teşekkür ederim.

¹⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğünce, bu camideki tarihi değerleri olan halı ve kilimleri tespit etmek için yollanan, uzmanlarından Sayın Bayan Belkıs Acar'ın bu kilimleri seçimindeki başarısını takdirle anmak isterim.

Divriği Ulu Camiindeki halı ve kilimlerin, Divriği halkının haklı isteğine uyularak, Divriği'de açılacak bir müzede teşhir edilmesi yolunda çalışma ve hazırlıklar ilerlemektedir. Bu camide bulunan, konumuzu teşkil eden altı kilim torbalar içinde muhafaza edilmektedir. Ancak kilimler çok harap bir haldedir. Bir tanesi

S U M M A R Y

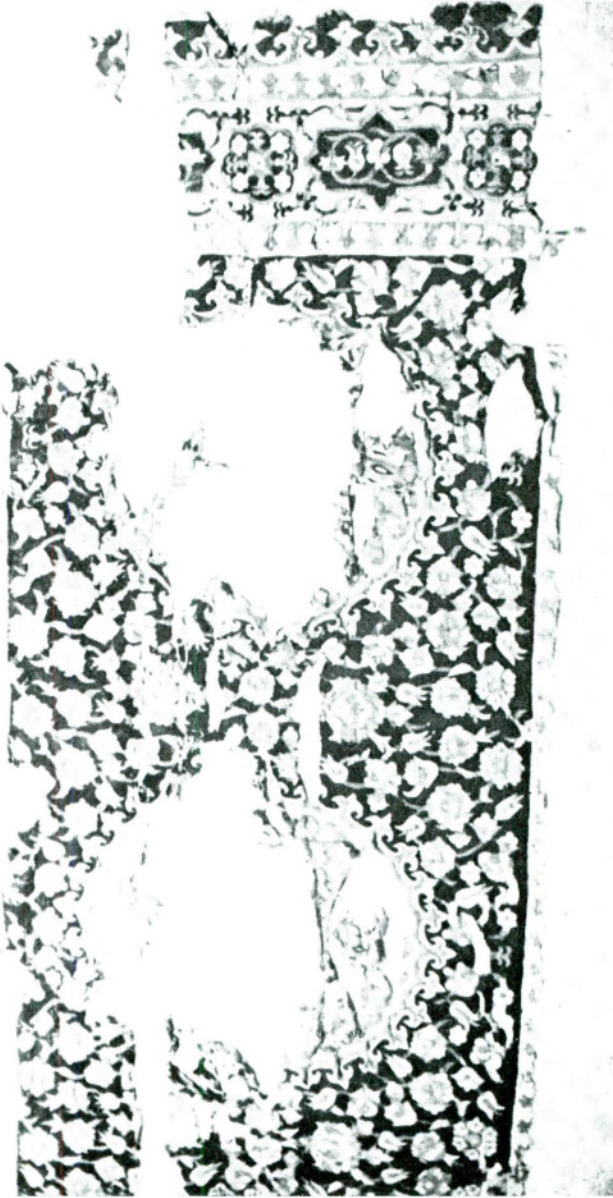
THE KILIMS WITH NATURALISTIC PATTERNS IN DIVRIGI ULU MOSQUE

In the great variety and richness of the Turkish weaving art, Kilims appear as another artistic branch with their special technique and designs. Kilims which are woven by the nomads and villagers for their daily use and needs are known as the most typical and effective pieces of the Turkish Folk Art. Though these Kilims are named after various zones, their common property is the geometrical designs in which the character of the textile appears strongly. Anatolian Kilims derives their richness and variety from these geometrical designs which have been created through the subjective stylization of the Turkish Folk Art. The Kilims which we are going to introduce in this article are completely outside of the folk art circle with their naturalistic plant motives. They reflect the Ottoman Court style in Turkish Kilim Art.

I. Kilim : It is woven of wool. Three red medallions are juxtaposed along the middle axis on a dark green background. Inside the medallions and the ground outside there are light green and twisted branches decorated with roses, tulips, hyacinths, pomegranate flowers and rozets in blue, red, yellow and white fillings. With the rythmical twisting of the branches, the motives have been symmetrically placed on the ground. The border is very large. On the main border, long and round cartridges are placed on a dark yellow ground They have also tulips, carnations, hyacinths inside them. The main border has been encircled with round tripartite palmettes reciprocally. But along the narrow part of the kilim a large border with pointed palmettes lies.

tamir edilemeyecek kadar bozulmuş olan çok küçük bir parçadır. Diğer beş tanesi ise dikkatli bir restorasyon sonucu tamamlanabilir ve bir müzede teşhire uygun değerini kazanır.

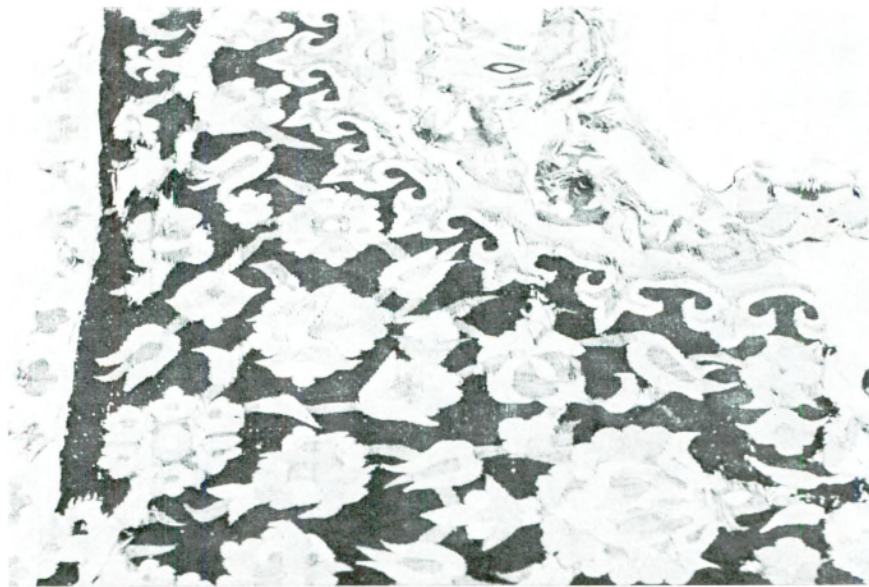
Divriğ'e yaptığım son iki inceleme gezisi sırasında, bu kilimlerin renkli ve renksiz resimlerini çekerek bana yardımcı olan Dr. Gönül Güreşsever, Yüksek Mimar Sinan Genim ve Tanju Cantay'a teşekkürlerimi burada tekrarlıyorum.

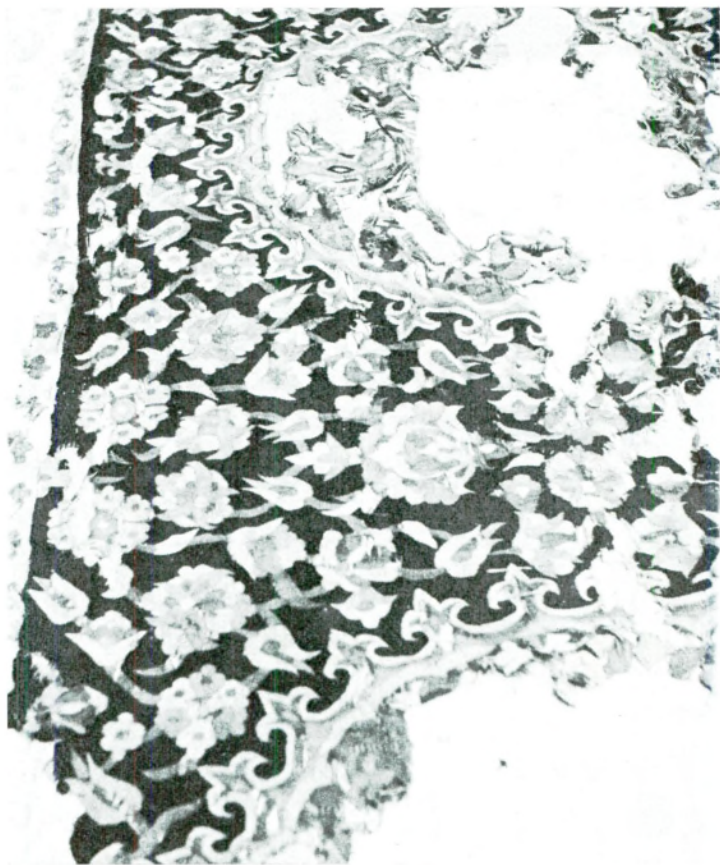
Res. 1 — I. Kilim, Divriği Ulu cami'inde

Res. 2 — I. Kilimden ayrıntı

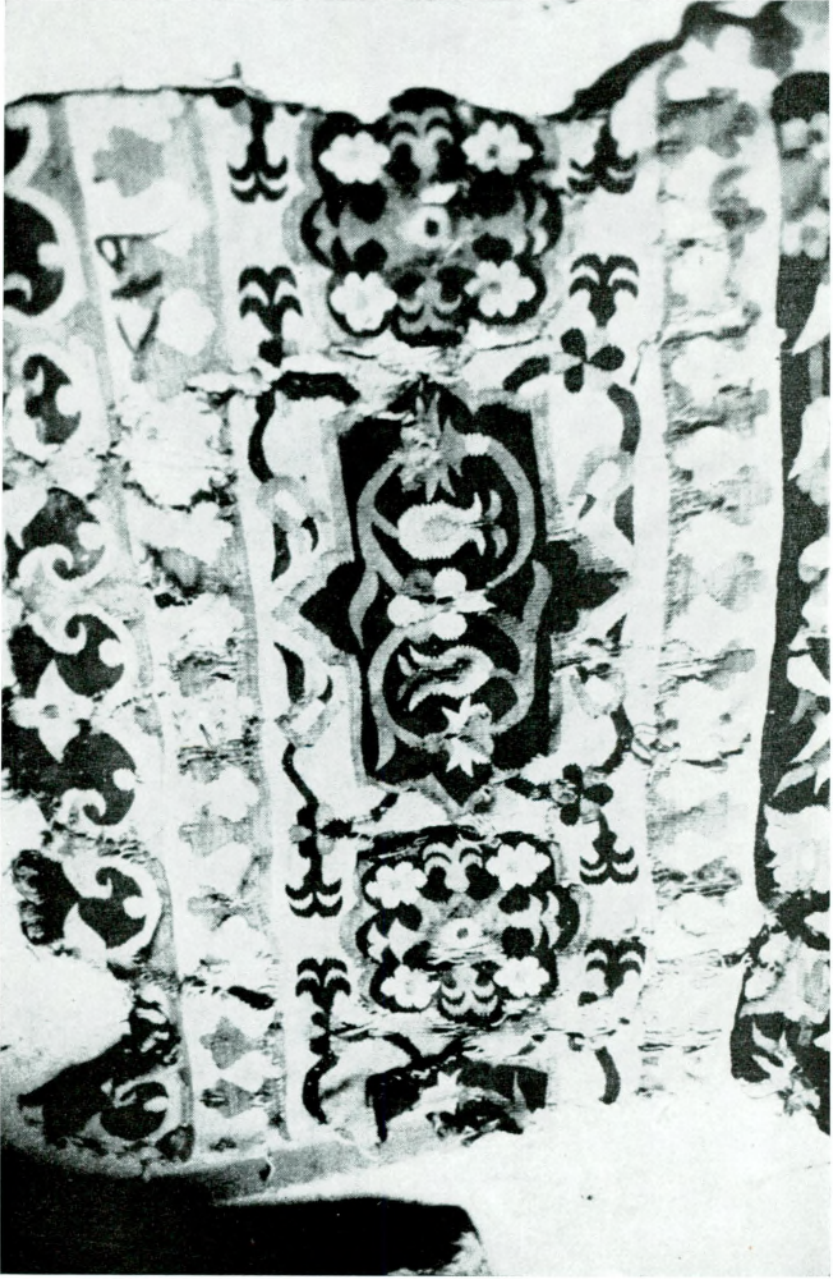

Res. 3 — I. Kılımden ayrıntı

Res. 4 — I. Kılımden ayrıntı

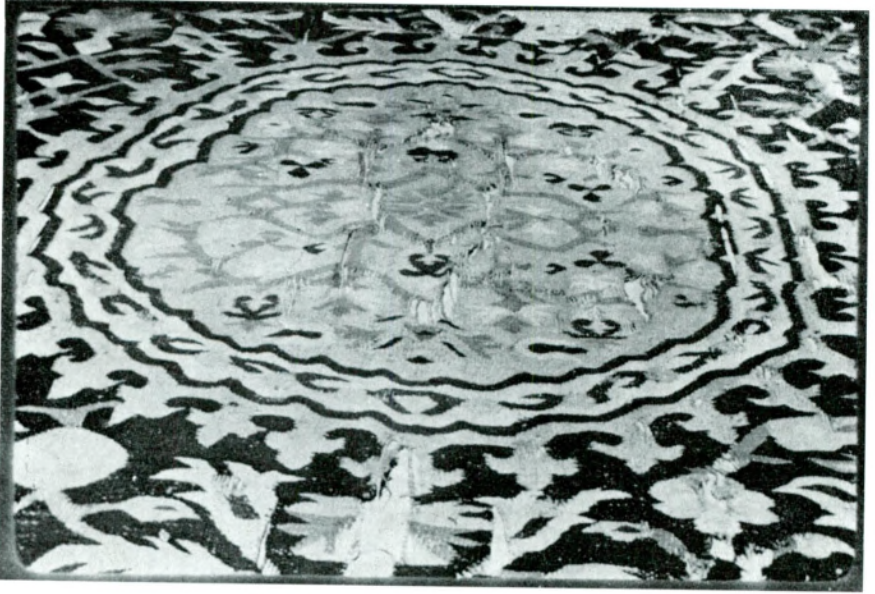
Ş. Yetkin

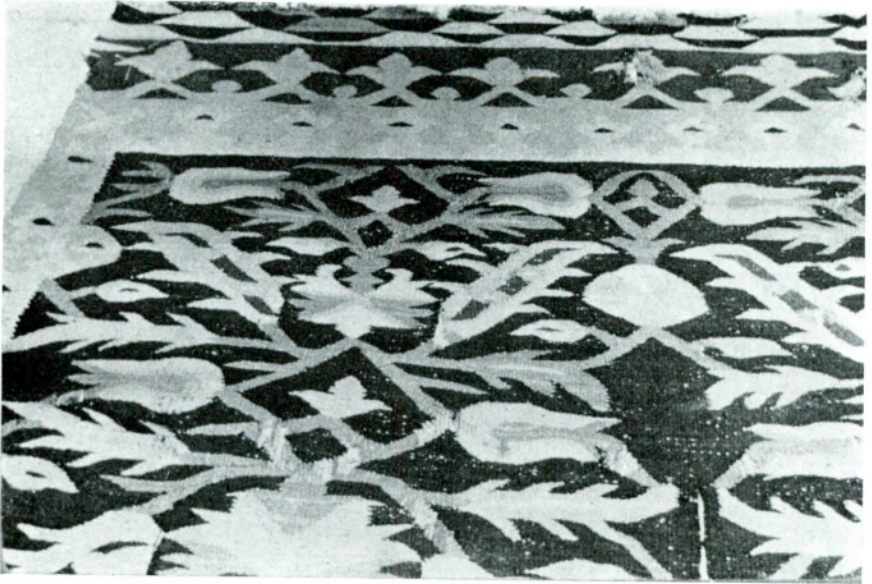
Res. 5 — I. Kilimin bordürü

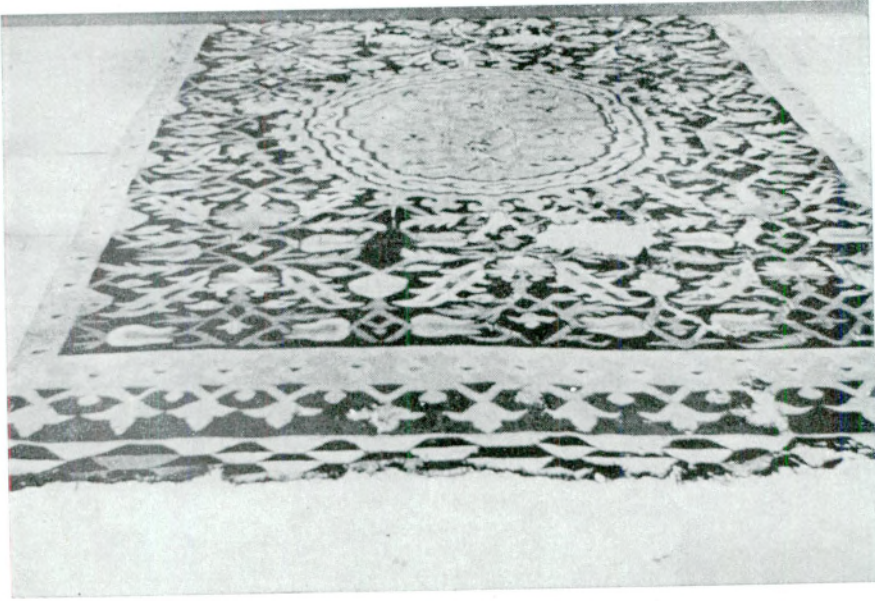
Res. 6 — II. Kilim, Divriği Ulu Cami'inde

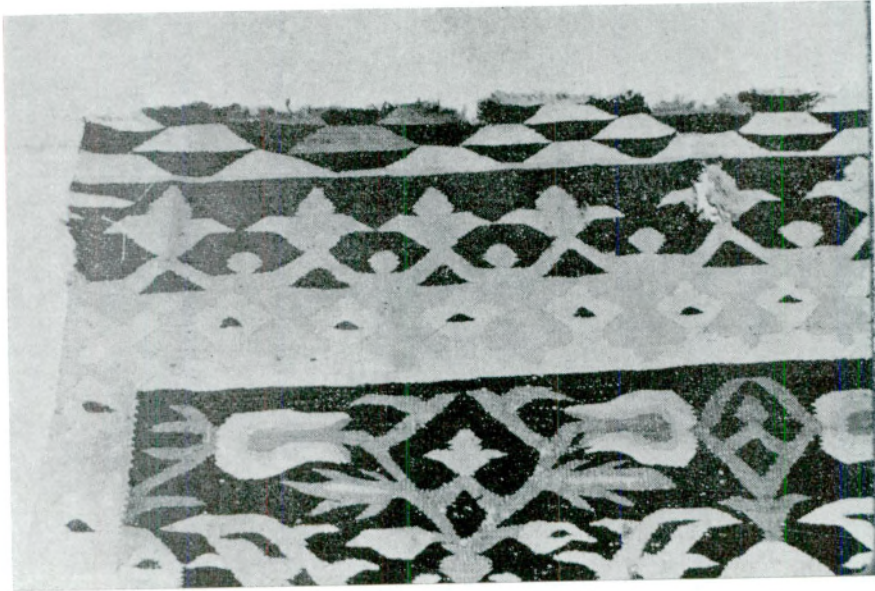
Res. 7 — II. Kilimden madalyon

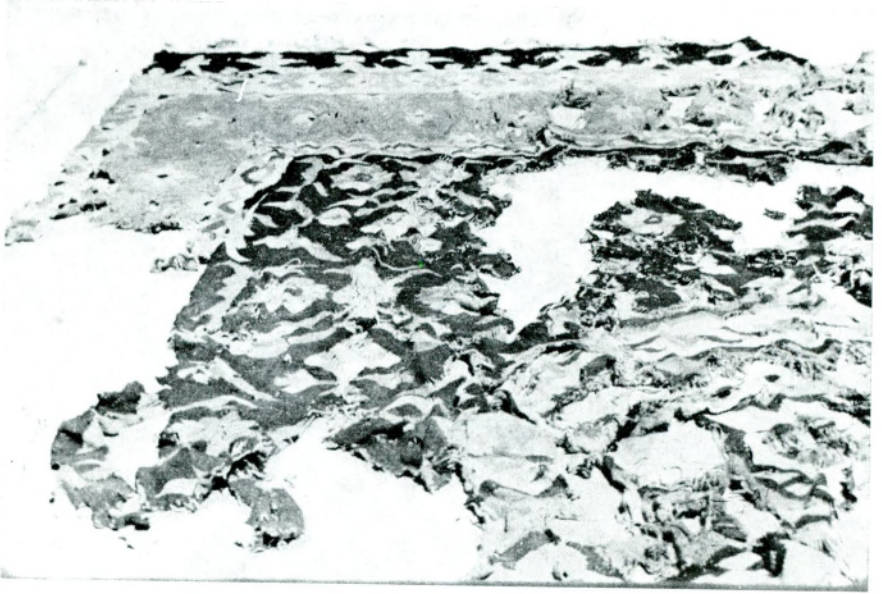
Res. 8 — II. Kilimden ayrıntı

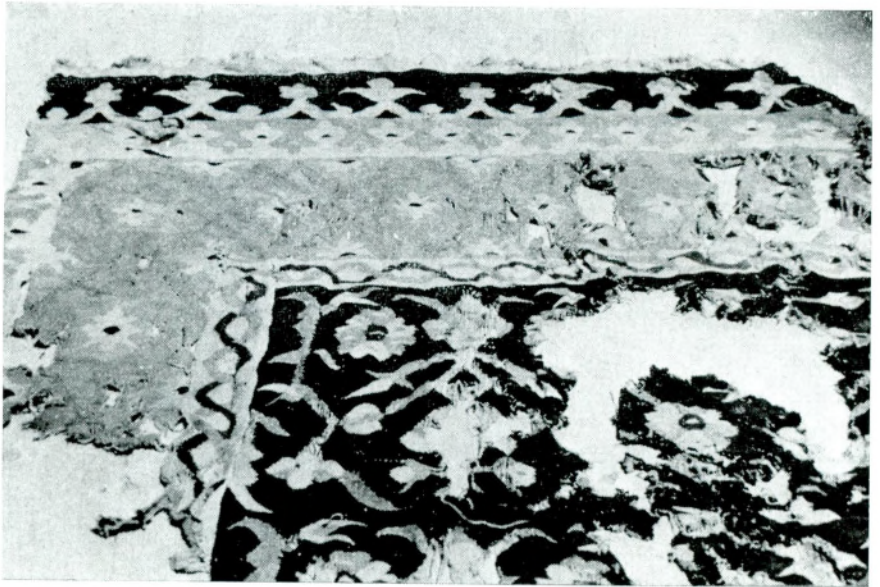
Res. 9 — II. Kilimden bordür

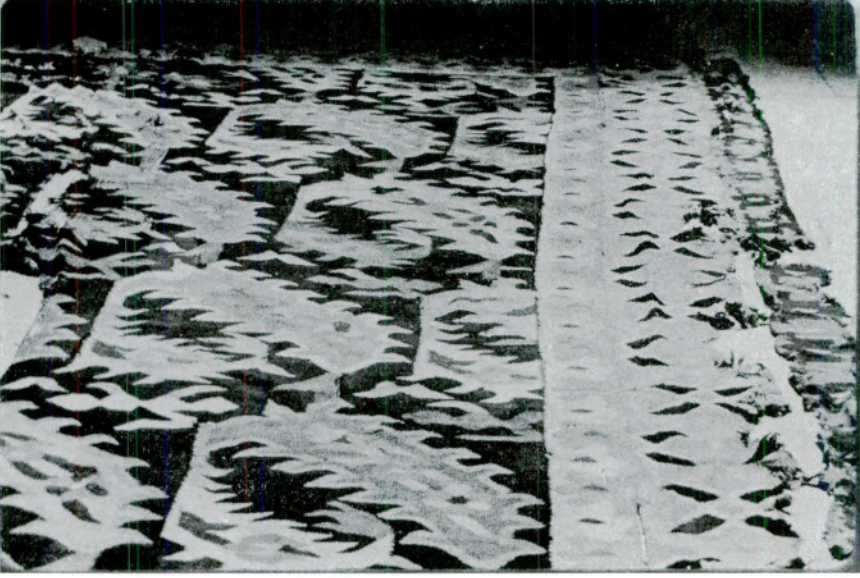
Res. 10 — II. Kilimin bordüründen ayrıntı

Res. 11 — III. Kilim, Divriği Ulu Cami'inde

Res. 12 — III. Kilimin bordürü

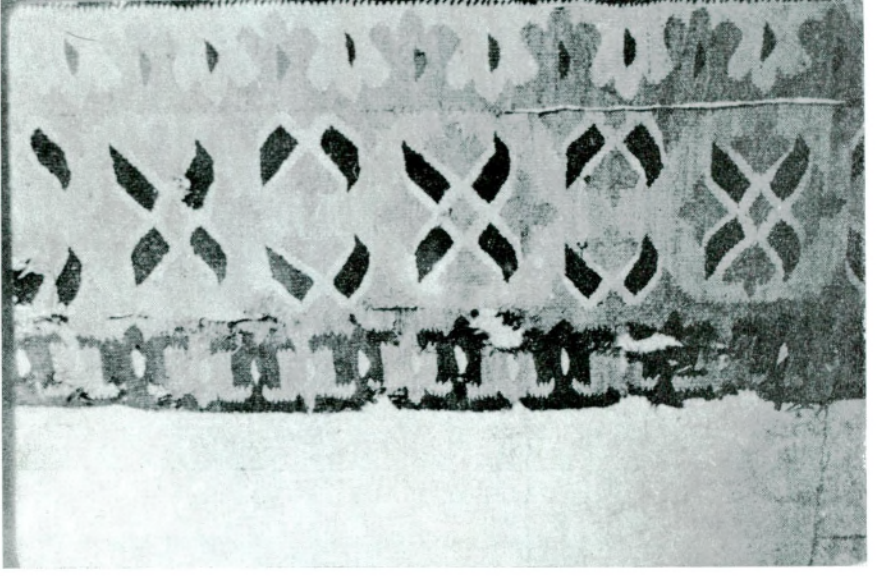

Res. 13 — IV. Kilim, Divriği Ulu Cami'inde

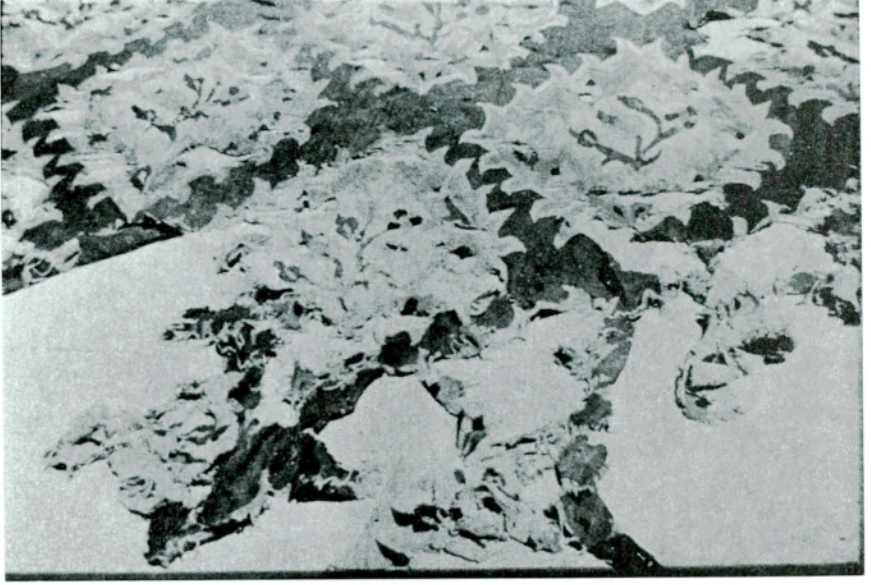

Res. 14 — IV. Kilimden
ayrıntı

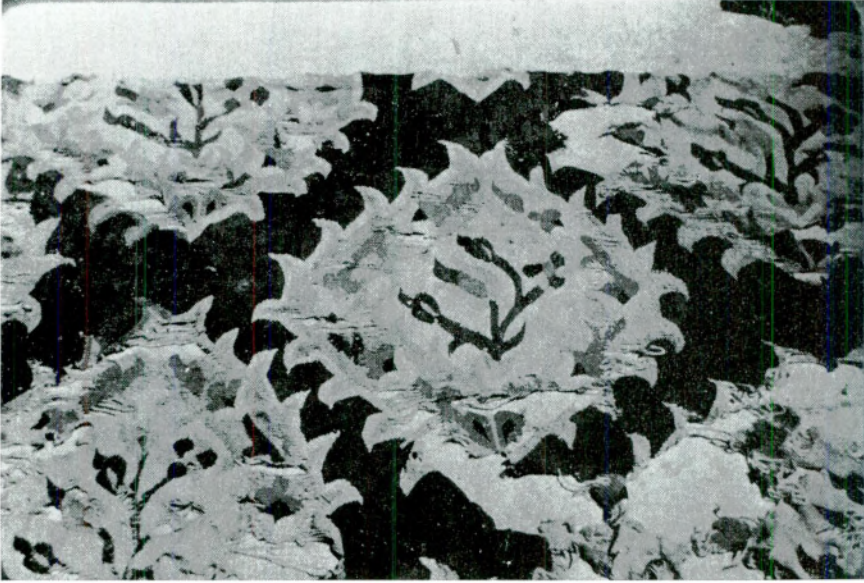
Ş. Yetkin

Res. 15 — IV. Kilimin bordürü

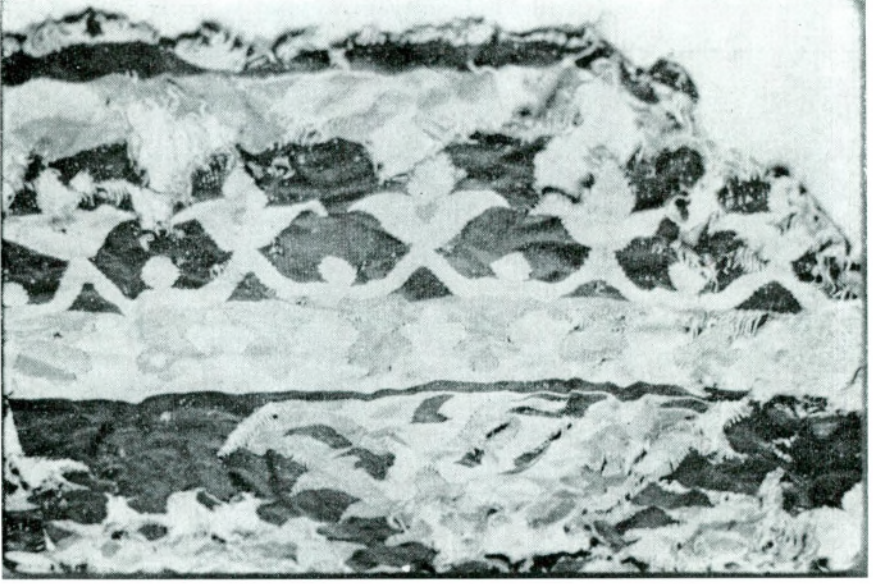
Res. 16 — V. Kilim, Divriği Ulu Cami'inde

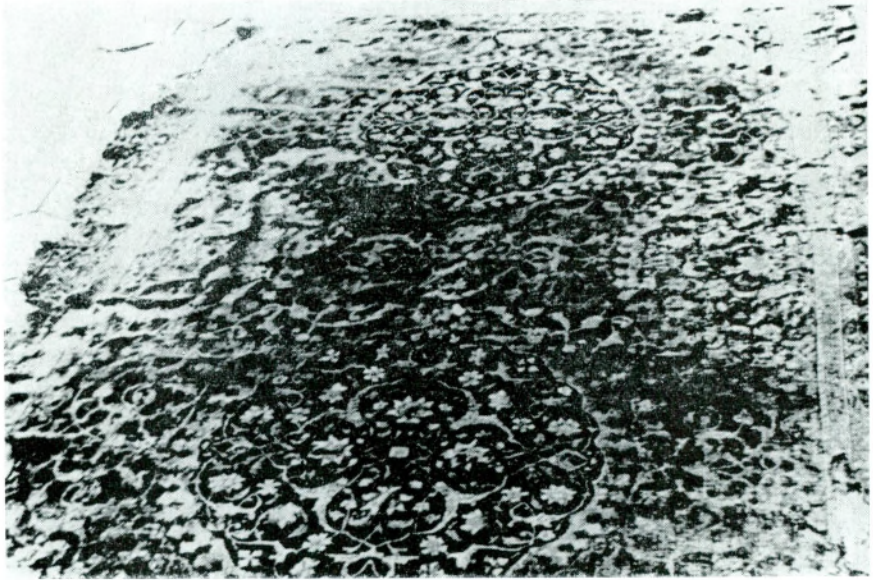
Res. 17 — V. Kilimden ayrıntı

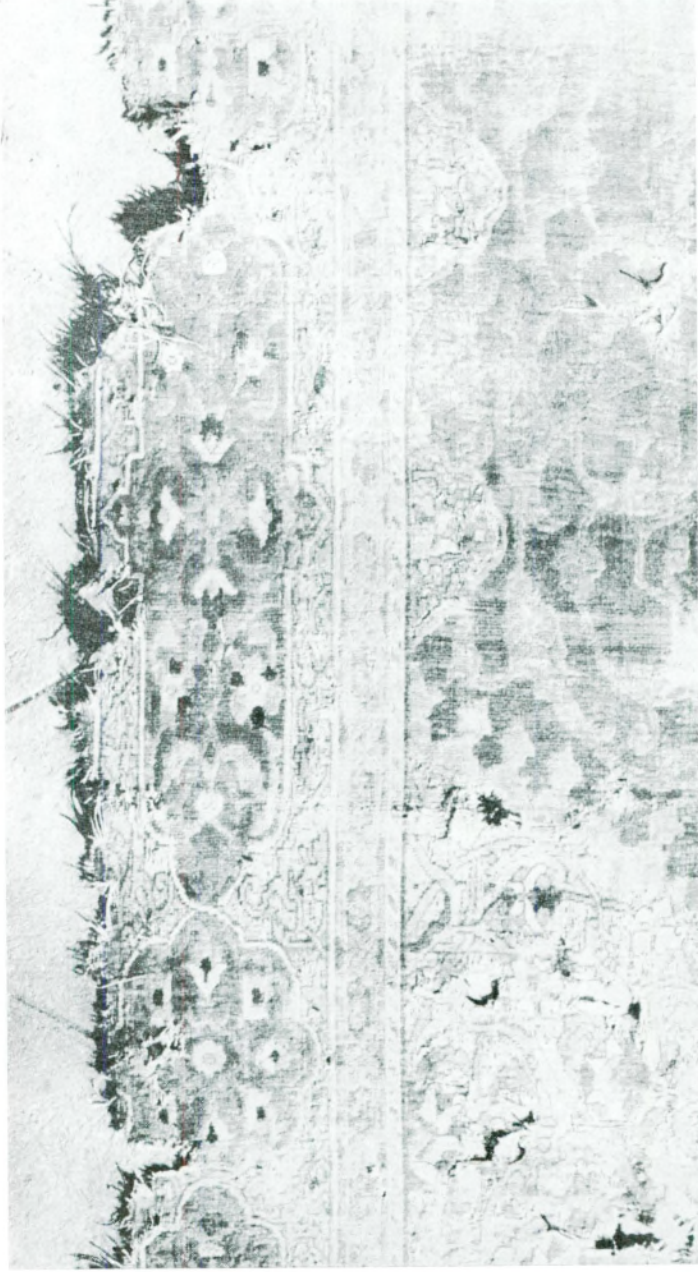
Res. 18 — V. Kilimden ayrıntı

Res. 19 — V. Kilimin bordürü

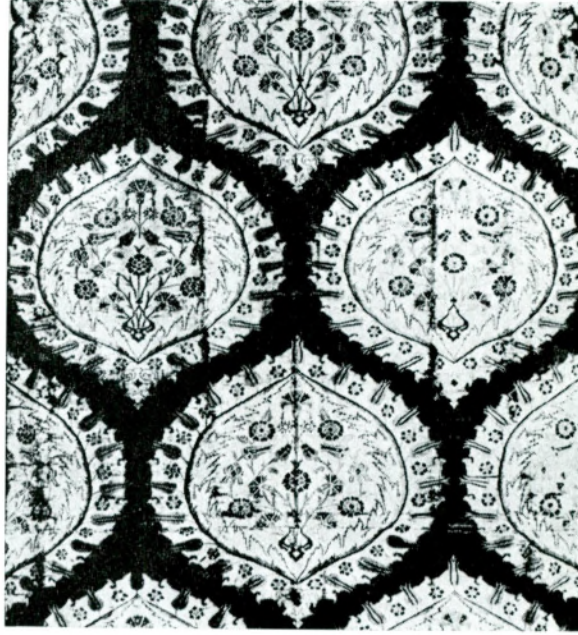

Res. 20 — Madalyonlu Uşak Halısı, İst. Türk ve İslâm eserleri müzesinde

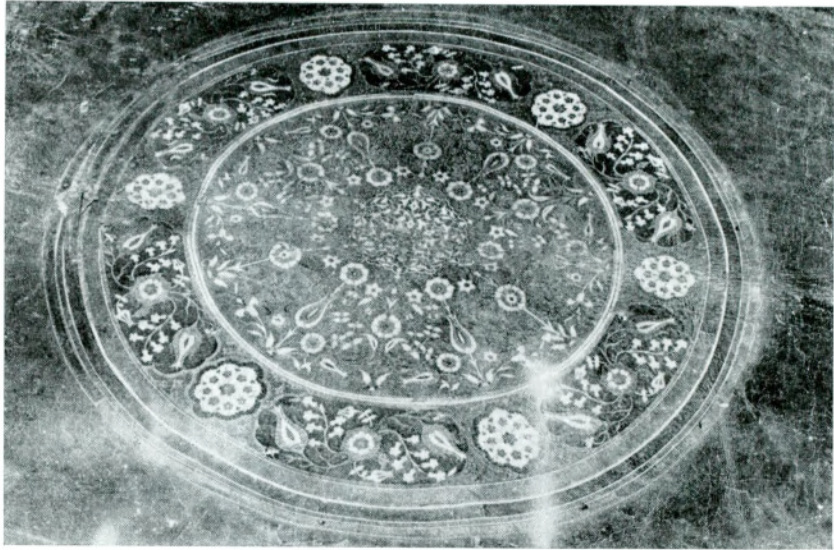

Res. 20 a — Madalyonlu Uşak halısının bordürü

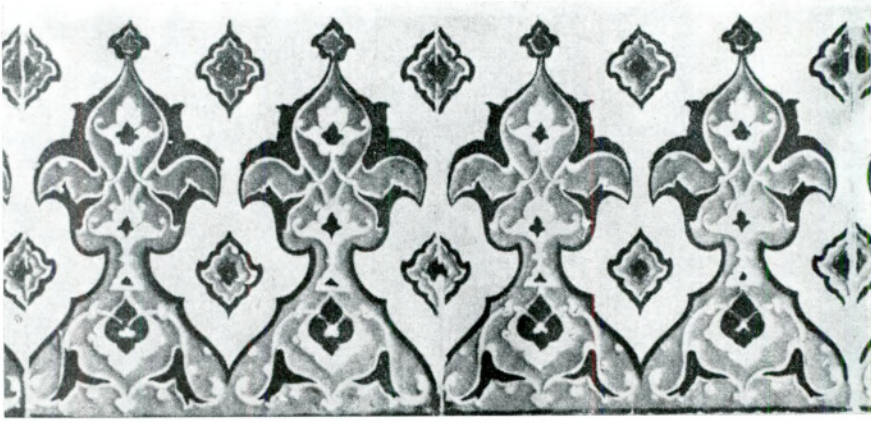
Ş. Yetkin

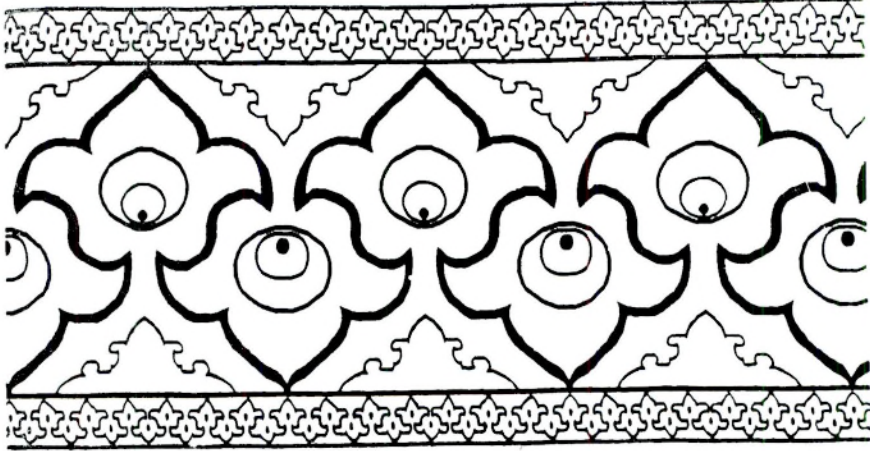
Res. 21 — Bursa Kumaşı, 17. yüzyıl, Lizbon,
Gulbenkyan koleksiyonunda

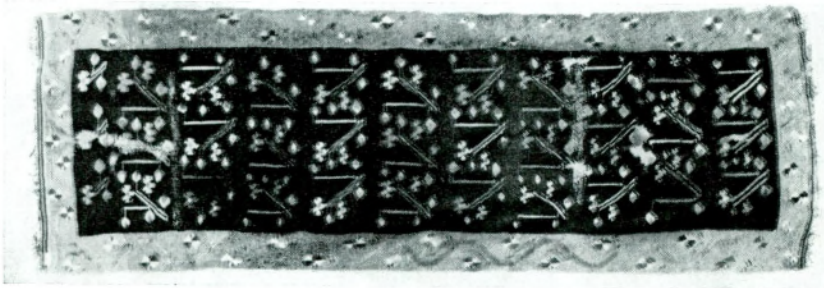
Res. 22 — Deri aplike bir nihale, İst. Topkapı Sarayında

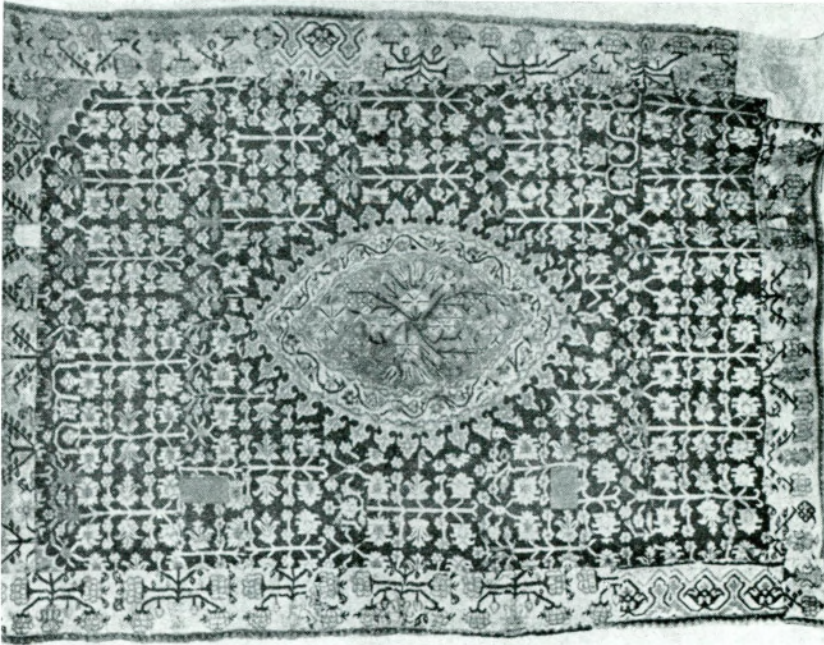
Res. 23 — İznik Çini bordür, 16. yüzyıl, Lizbon,
Gülbenkian koleksiyonunda

Res. 24 — Bursa Kadifesi, 17. yüzyıl, Viyana,
Baron Macchio koleksiyonunda

Res. 26 — Besaraba Kilimi,
19. yüzl., Berlin, Dahlem,
Museum für Islamische Kunst

Res. 25 — Balkan Kilimi, 19. yüzyıl, Hannover
Kestner - Museum'da

II. Kilim: It is completely woven of wool. Right in the middle, there is a dark yellow stripped medallion on a dark blue ground. Inside the medallion there is a composition of light and dark blue and white, yellow carnations and tulips on light green branches coming out symmetrically from a diamond-shaped frame.

On the main ground outside the medallion, yellow blue and white woven big carnations, hyacinths and tulips on green stems have been symmetrically placed on three vertical axis, surrounded with curved dagger leaves, making a diamond-shaped frame. Diamonds are connected with short stems carrying vertically placed big pomegranates in dark yellow. These stems start from small dagger leaves on the diamonds. The Kilim is encircled with a narrow border with white and yellow round tripartite palmettes. Along the narrow sides of the Kilim, a large border with pointed palmettes lie on a green ground.

III. Kilim: It is completely woven of wool. It has a dark blue ground with a red medallion in the middle. Inside the medallion, there are white, green and red pomegranates, palmettes and rozets. On the ground of the Kilim, red, white, yellow tulips and stars on the green stems have been placed in the diamond shape. The border has three parts. On the main border green hooked diamonds have been intermingled on a red ground. Inside the narrow border there is a red and green chain pattern on a white ground. On the narrow border outside edge, there are palmettes with red and white strips. The third border on the edge is formed of tripartite pointed palmettes and rozets in yellow on dark green.

IV. Kilim: Made of wool. It has an endless composition formed of the juxtaposition of the very big curved dagger leaves arranged diagonically in dark yellow, light blue and white on a dark blue ground. Inside the leaves, there are small rozet fillings on a green branch. From the outer ends of the leaves, a smaller leaf appears. Inside, there is a red tulip on a green stem. There is also another tulip twisting from the end of the leaf. The border has also three parts. On the main one there are blue and white tripartite palmettes and rozets in three lines. Tripartite palmettes in light brown and white on the inside border and also three pointed palmettes in green and brown have been arranged side by side on the outer border.

V. Kilim: Made completely of wool. Bigger palmettes in light and dark yellow have been placed on a dark blue ground endlessly. There is a bouquet of light and dark yellow and blue tulips with their buds on green stems. Light and dark blue rozets on a green branch have been juxtaposed inside the small leaves encircling the palmettes. The border has also three parts. The main one has tripartite pointed palmettes on green ground lie connected with twisting stems from the bottom. Along the narrow borders, there are yellow and white tripartite round palmettes.

The Kilims are big in size. Though worn out, their colours are very bright and vivid.

These Kilims ornated with naturalistic plant motives are dated back to the seventeenth century. Depending above date, we find similar motives on the products of Ottoman Court Art, such as rugs, textiles, illuminations, tiles, ceramics and engravings. They are attributed to the Ottoman Court art as pieces of works showing the unity of the style of the period in Kilim Art. The unity of the style of the period is to be seen as a whole in many works of art. The naturalistic patterns which differ so greatly from the styles of the Turkish Folk Art have been derived from the Ottoman Court Art.

These Kilims which we introduce as the magnificent products of the court art which has completed its period, though different from the kilims of the folk art coming to the present days, have been categorized and evaluated as completely new and enriching group of their period.

OSMANLI DEVLETİ MALİYESİNİN KURULUŞU VE OSMANLI DEVLETİ İÇ HAZİNESİ

Ord. Prof. İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI

Osmanlı devleti maliye teşkilâtı Batı Moğolları denilen İlhanî teşkilâtından alınmıştır. Orta Asya'da geniş bir hududa sahip olan Büyük Selçuk İmparatorluğu bütün devlet ve maliye teşkilâtını Samaniler, Gazneliler ve Abbasiye hilâfetinden aldıkları gibi Moğol İmparatorluğu da teşkilâtını ihtiyaca göre ilâvelerle istilâ ettikleri Büyük Selçukî devletin kabul ve tatbik ettikleri teşkilâtından almışlar ve bilhassa istifa (maliye) hususunda mükemmel bir teşkilât vücuda getirmişlerdir.

Büyük Moğol devleti kurulup bunların İslâmiyeti kabullerinden itibaren hattâ biraz daha evvel kurdukları devletin sahasının dörtte üçü İslâm devletleri sahası olması ve kültürün de İslâmî bulunması cihetiyle gelişmiş olan bu İslâmî sahalarda teşkilâtı da İslâm teşkilâtı üzere vücuda getirmeleri tabii olduğundan mali işlerinde de Selçukîlerde olduğu gibi siyakat yazı ve rakamlarını kullanmışlardır.

Moğol devleti genişleyerek Anadolu Selçukî devletini de nüfuzu altına aldığı onüçüncü asrın ortalarından itibaren Orta Anadolu İlhanîlerin yani Batı Moğollarının malî usulleri tatbik edilmeğe başlanmıştır. Bu tebeddülde Anadolu Selçukîleriyle İlhanîlerin teşkilâtları arasında bazı isim değişiklikleriyle beraber esasta bir değişiklik olmamakla beraber, maliye işlerinde bazı farklar olduğu görülmektedir.

Osmanlı devleti kurulurken Orhan Gazi, İlhanîye devletin Batı hududunda onların yüksek hâkimiyetini tanıyan ve İlhanî hazinesine vergi veren küçük bir beylik idi. Orhan Bey'den başka batıdaki beylerden *Uç Beyi* denilen *Karaman*, *Germiyan*, *Hamid*, *Denizli*, *Aydın*, *Eğirdir* beylikleri de vardı. Fotokopisini koyduğumuz eserden anlaşılacağı üzere¹ bunlar da İlhanî hazinesine vergi veriyorlardı.

Ondördüncü asr başlarında Osmanlı Beyliği kurulduğu sırada garp yani Batı Moğol devleti artık son demini yaşıyordu. Batı Ana-

¹ Risale-i Felekiyye (Nur-u Osmaniye Kütüphanesi No. 756).

dolu hududunda yani uc hududunda doğudan başlayan Türk beylikleri İlhanîlerin nüfuzu altında buldukları sırada bu devletin idari, malî teşkilâtlarını da devam ettiriyorlardı.

Orhan Gazi'nin İlhanîlerin yüksek hâkimiyetlerini kabul ile anlara vergi verdiği hakkında Necmeddin Cüveynî'nin *Risale-i Felekiyye* رسالة فلکیه isimli eserinde malûmat vardır. Buna göre mukataa suretiyle Necmeddin Cüveynî uhdesinde bulunan *Memalik-i Rum* vergisi kısmında uc beylerinden *Karaman, Germiyan, Hamid, Denizli, Orhan, Umur Bey* (Aydın oğlu), *Eğirdir* (Eşref-oğlu) *Kastamonu, Sinop* (Pervane Oğulları) *Gerede, Bolu* (Gerede beylerinin) her sene İlhan hazinesine vergi verdikleri görülmektedir. İşte bu suretle yukarıda ismi kayıtlı Orhan Bey de bu cihetten vergi vermekte idi².

* * *

Orhan Gazi kurulan beyliği tehlikeye düşürmeden metbuu olan İlhanîlere karşı itaatli davranıp, bir taraftan da Bizans ülkesinden hududunu genişletmeğe çalışmış ve İlhanîlere karşı baş kaldıran Karaman, Eşref, Hamid oğullarının akibetine uğramamıştır. Bilhassa bu ondördüncü asır başlarında İlhanîlerin Anadolu valisi olan Emirçoban oğlu Demirtaş, hudut beyleri üzerine yürüyerek Karaman beyliğini işgal etmiş, Eşref Oğlu Süleyman Bey ile Hamid oğlu Felküddin Dünder Bey'i öldürmüş, Afyonkarahisar'a Sahip oğlu üzerine gelerek kaçırmış, Germiyan oğlu üzerine gitmeğe hazırlanmış ise de, İlhanîlerin saltanat atabeyi olan babası Emir Çoban'ın katledildiğini haber alınca memleketi bırakarak Mısır'a kaçmıştır. (1327)³.

Emir Çoban oğlu Anadolu Valisi Demirtaş'ın Mısır'a kaçmasından sonra tamamen serbest kalan uç beyleri sikke kestirmişler

² Memaliki'r-rumi'l-mahrusa alâ uhdihî Hâce Necmeddin-i Cüveynî alâ hasbî'l-mukataa ve'z-z'aman... veçh-i mezkûr ez mevziî ki zikr miresed hasıl mişevd.. el-ücat Karaman, Evlad-ı Hamid, Tongozlu, Umur Beg Germiyan, Orhan, Gerdebolu, Kastamoniyye, Egirdir, Sinob, Mahdude uc tamam şüd (Risale-i Felekiyye. Ayasofya Kütüphanesi No. 2756).

³ Çoban-oğlu Demirtaş'ın Anadolu valiliği, devlet merkezine karşı serkeşliği, babasının hudutsuz nüfuzuna dayanması, İlhan *Ebu Said Bahadır Han*'ı nüfuzları altına almaları, bir ara isyanı ve babası sâyesinde afvı, Anadolu valiliği, babasının katli üzerine Mısır ve Memlûk devletine ilticası hakkında bk. Belleten sayı: 124.

ve müstakil hareket etmişlerdir. Bu arada Orhan Gazi de *Bursa*'da 727 H., 1327 M. tarihli ilk gümüş sikkesini kestirmiştir.

İlhanilerin son hükümdarı Ebû Said Bahadır Han'ın 1335 de çocuk bırakmadan vefatı üzerine bu devlet sona ermiş ve Osmanlı Beyliği tamamen serbest kalmıştır.

Sultan Murad Hüdavendigâr'ın ilk senelerinde (1362-1364) Çandarlı Kara Halil Efendi'nin kadıasker bulunduğu sırada Karamanlı Kara Rüstem ile beraber aşiret usulünü terk ile devlet sistemi kurmağa başladıkları zaman ehemmiyeti malûm olan vergi ve mal defterlerini tabii İlhanilerin استيفا istifa yani maliye teşkilâtından alarak tatbik etmişlerdir ki, bunu İlhanilerin maliyecisi Hamdullah Müstevfî'nin *Nüzhet'ül-kulûb* isimli eserindeki nümune ve Hoca Necmeddin Cüveynî'nin yukarıda adı geçen *Risale-i Felekiyye* adlı eseri ile Osmanlıların maliye defterlerindeki benzerlikten öğreniyoruz⁴.

Osmanlı devleti büyüyüp genişledikçe tabii olarak teşkilâtının da genişlemesi icap ettiğinden mali defterler de ihtiyaca göre sınıflara ayrılıp büyüdüğü halde siyakat yazısı ve siyakat rakamı değişmeyerek beş buçuk asır devam edip ondokuzuncu asırda 1835 de son bulmuştur.

Osmanlı maliyecileri siyakat yazı ve rakamından başka İlhanilerin kullandıkları maliye terimlerini de kabul ile kullanmışlardır. Meselâ *ruzname*, *an-huzane*, *baz teslim*, *baz be-huzane*, *ber-veğh-i mâlikâne*, *der-âmed*, *nâ-furuht*, *resid*, *tahvil*, *muhassıl*, *muhtesib* gibi terimler benimsenerek maliye defterlerinde ve muamelâtta kullanılmıştır. Bu tabir belki Selçukilerde de vardı, fakat anlara ait bizi tatmin edecek bir eser göremediğim için İlhanilerin belgelerinden istifade etmekteyiz.

Osmanlı maliye defterleri ve vesikalarında görülen siyakat yazısını havi evrak beş asır süren maliyemizin en muntazam, en doğru ve en ince kontrollu hilesiz belgeleridir. Bu asırlardaki maliye vesikaları birbirini kontrol eden maliye arşivlerinden süzgeçten geçerek çıkarılan hesaplardır.

Bu izahattan sonra misallere geçelim:

Gerek Selçukilerde ve gerek İlhanilerde ifade tarzı yani devlet muamelâtında tahrir usulü Farsça'dır. Belge Farsça olmakla beraber

⁴ Osmanlı devletinin kuruluşta vergi olarak aldığı maddeler cizye, ganimetten beşte bir, maktu' vergiler ile gümrük ve madenlerdi.

yazı ve rakamlar siyakat harf ve rakamları ile dir. Yazı nev'i şikeste tâlikdir.

Siyakat yazıyı ancak mütehasısı okuyup anlayacağı gibi, siyakat rakamı da Arapça rakamın okunuşundaki harflerden meydana gelmiş olup anı da erbabı anlayabilmektedir. Bu yazı ve rakamın böyle okunamaz olması malî muamelâtı herkesin bilmemesi ve hile yapılmaması içindi.

Osmanlı belgelerinde İlhanîlerin tahrir tarzı üzere olan kayıtlardan muhtelif nümuneleri aşağıya sıralayarak beş asırlık Osmanlı maliyesinden örnekler gösterilmiştir:

*Defter-i mevâcib-i müşahere hâran-ı (aylıklı) Hızâne-i Âmire der-vâcib sene 1013.*⁵ دفتر مواجب مشاهره خواران خزانه عامره در واجب سنه ۱۰۱۲

Hazret-i Mevlâna Muslihiddin Efendi Hâce-i Hazret-i Pâdişahi-i Âlem-phenâh Halledallahu Hilâfetehu

fi yevm
360

fi sene
7800

Müsvedde-i varidat ve masarifat-ı hızâne-i âmire ammerehu'llah-i teâlâ ilâ yevmi'l-âhire evvel-i nevrûz

El-vâki' fi 13 ca sene 1031 ilâ nevrûz-ı hümayûn sene 1032 Yevmis-sebt fi 13 ca sene 1031 an tahvil Mustafa Macar silâhdaran K 19 fi yevm 55 in cizye-i gebran vilâyet-i Kartine vacib sene 1031 *el-masraf* 511.001 159.945 *an zararî kassâbiyye*⁶ *an kassâbân-i meydan-i yeniçeriyân* 351.056 *Teslim-i Mustafa Efendi Emin-i Matbah an beha-yi ganem*

Kapukulu ocaklarından silâhdar bölüğünden olup *Kartine* kazasının cizyesini tahsile memur *Mustafa Dellak* 511.001 akçe tahsil etmiştir. Bu paranın 159.945 akçesi yeniçerilerin meydan kasaplarının zarar-ı ganemi yani et zarar-ı olup meydan kasaplarına verilmiş geri kalan 351.056 akçesi matbah eminine teslim edilmiştir.

Hashâ-i Vezîr-i mükerrerem Mehmed Paşa et-tevki' evvel-i Mart 1129 müceddeden has tayin ve emîn-i defter daden fermude bâ-telhis ve ferman-ı âlf fi 17 Rebiulâhir sene 1129.

⁵ Başvekâlet arşivi (Kâmil Kepeci defterleri) Küçük ruznamçe No. 3392.

⁶ Yeniçeri ocağının üç akçeden ziyade et parası hükümet tarafından verildiğinden fazla ödenen paraya zarar-ı lâhm denilirdi. Bu hususta fazla bilgi için (Kapukulu Ocakları) isimli eserimizin 254 üncü sayfasındaki nota bakılsın.

Tersane halkına ait yoklama defteri :

Suret-i defter-i cedid-i yoklama-i mevâcib cemaat-ı mezkûrin an kapudan ve kâtiban ve çavuşan ve rüesay-ı azeban ve kayıkçıyan ve bâru tıraşan-ı âmire ve bazı huddam-ı tersane-i mamure ber-mucib-i defter-i yoklama-i vezir-i mükerrem Hazret-i Kapudan Mustafa Paşa yesser'Allahu mâ-yeşa' ve bâ-ferman-ı âlişan defter-i mamulün-bih şüde ve tahrir ve fîma ba'd düsturi'l-amel şüde el-vâki fî gurre-i Muharremü'l-harâm sene 1094 (1692 Ocak).

Mahsul-i rüsûm-i berevât-ı mâliye ve şikâyat-ı ummal mekâtib-i a'mâl ve resm-i tezkere mevâcib-i merdân-ı kılâ' ki be-nişan ve tarih pâşâyân müteallikest ve rüsûm-i berevât-ı elviye ve zeâmet ve timarhâ ve şikâyat-ı divân ki be-nişan-ı nişancıyân müteallikest.

Berevât-ı mâliyye ve şikâyat-ı ummal ve mekâtib-i a'mâl ve resm-i tezkire-i mevâcib-i merdân-ı kuta'ki bâ-nişan-ı paşa müteallikest. An hâmişi aşer Cemaziy'e'l-âhire sene ihda ve semânine ve semâne mie ve ilâ gâyeti Zilhicce sene hamse ve semânine ve semâne mie ve ilâ gâyeti zilhicce sene hamse ve semânine ve semâne mie on üç kerre yüzbin ve altmış beş bin.

Rüsûm

Berevat-ı elviyye ve zeamet u timarhâ ve şikâyat-ı Divân ki nişan-ı nişancıyân müteallikest an 9 Şaban sene isnâ ve semânine ve semâne mie ilâ gayeti Zilhicce sene hamse ve semânine ve semâne mie yirmi sekiz kerre yüz bin ve doksan bin. ⁷

Cem'i kırk iki kere yüz bin ve elli beş bin

An akça-i bedel-i lağamciyân-ı kaza-i İstanbul ve Üsküdar ve tevâbi'ihâ be-cihet-i mühimmât-ı sefer-i humâyûn ve berâ-yı sene 1062 an yed-i Hasan Efendi Ruznâme-i Sâni. Be-ruznâme-i humâyûn fî 10 Ramazan sene 1061 ⁸.

Temessük olmak üzere işbu suret-i ruznamçedir ki aynıyle nakl olundu ⁹ Baş defterdarın kuyruklu imzası:

M hazine-i Haremeyn-i şerifeyn an akçe-i mâl-i irsâliyye berâ-yı resm-i serbestiyet-i ahâli-i Cezîre-i Mora vâcib sene 1205. İn kader meblâğ an mutasarrıf-ı mukata-i Anapoli ma'a kazâ-i mezbur an cânib-i İbiş Ağa bermucib-i şurût-i nüzâm tahsil iktizâ kerde hâzine-i Haremeyn-i şerifeyn teslim şude an yed-i Penbe-zâde Teberdar ez-an sebeb be-kalem-i muhâsebe-i Hare-

⁷ Topkapı Sarayı Arşivi 10161/3.

⁸ Topkapı Sarayı arşivi 10285/20.

⁹ Vesikanın son satırı talik kırması olup, yukarı kısmı siyakattir.

meyn-i şerifeyn kayd ve suret dâde ber-mucib tahvil memhur İbrahim Ağa Ser haseki-i Kâtib-i Ağa-yn Daru's-seâdetu's-şerife 9 Rebirulâhîr 1205¹⁰

nakdiyye
48

Kuruş
74

Temessük olmak üzere işbu suret-i tahvildir ki aynıyle mahal-
linden nakl olundu¹¹

Defter-i kerestehâ-i mîrî-i kadırgahâ tâbi-i Tersâne-i Âmire an- Kaza-i mezkurîn (İzmit) der-livâ-i Kocaili an-tahrîr-i cedîd-i İbrahim Ağa bâ-fermân-ı âlî ve be-ma'rîfeti şer'-i şerîfel-vâki sene 1107 ber-mucib-i defter-i ma'rîfeti Vezir-i mükerrerem Osman Paşa Kâim-mekâm-ı Âstâne-i Sabık.

An tahvil¹² an akçe-i cizye-gîrân vilâyet-i Belgrad-ı Arnavud (Berat) an vâcibi 1060 ma'a-gulâmiyye an-yed-i mimâr ağa 41.897 be-Hızane-i Âmire fî 1 N1.061.

Sefine-i Muslî Reis¹³

Be-cihet-i tahmil-i şa'îr-i mîrî an iskele-i bender-i Kili ilâ iskele-i Özi an iştirâ-i liva-i Bolu be-mübaşiret-i Hüseyñ Ağa bâ-huccet-i Mevlânâ Musa Kâdî-i kazâ-i bender-i Kili

Kile Şa'îr 3.000 navlun 24.000 beher kile sekiz akçe teslim be-Muslî Çavuş 3.000 navlun 12.000 el-bâki navl. 12.000.

Teslim be-Memi Çavuş ve Ahmed Ser-cebeciyân-ı Kal'a-yi Özi

Ber-mucib-i huccet-i Mevlânâ Ahmed Nâib-i kal'a-i Özi an yed-i Muslî Reis an İskele-i Özi kile Şa'îr

2.535 teslim be-Mehmed Çavuş

465 teslim be-Ahmed an cebet

3.000

İşte nûmunelerini koyduğumuz vesikalarda görüldüğü üzere Osmanlı devleti kuruluşundan itibaren İlhanîlerin ve onların da Selçukîlerden aldıkları siyakat yazı ve rakamlar ile aynı usulü tatbik etmişlerdir.

¹⁰ Topkapı Sarayı arşivi 10285/40.

¹¹ Son satırın yazısı talik kırmaması, yukarıki beş satır siyakat yazısıdır.

¹² Topkapı Sarayı arşivi 10285/19.

¹³ Topkapı Sarayı Arşivi 10285/30.

İÇ HAZİNE

Osmanlı İmparatorluğu maliyesinde iki büyük hazine vardı. Birisi bütün devlet gelirlerini toplayıp muayyen kanunlarla mahallere veren ve sarf eden Divan-ı Hümayûn Hazinesi, diğeri muayyen kanunlarla toplanarak lüzum ve ihtiyaç halinde maliye hazinesine yardım eden İç İhtiyat hazinesi olup birisinin idare ve mesuliyeti hükümet başkanı ve vezir-i âzamın elinde, ikincisi olan İç Hazinenin idaresi sarayda bulunduğu için HazineDarbaşının emrinde olup, hakikatte ise her iki hazine de âmir-i mutlak olan pâdişaha bağlı idi.

Osmanlı Divan-ı hümayûnundaki maliye hazinesi, pâdişahın vezir-i âzamdaki mühr-ü hümayûnu ile usulü dairesinde başdefterdar tarafından açılır ve kapanırdı. İç hazine ise *hazinedarbaşı*, *hazine kethüdası*'nın emrinde olup en son merci' Pâdişaktı. İşte bu suretle bu iki hazineden vezir-i âzamın emrindeki hazineye *Divan-ı hümayûn hazinesi*, ikincisine *İç hazine* veyahut *Enderun-ı hümayun hazinesi* denilirdi. Divan-ı hümayûn hazinesinin şefi başdefterdardı.

Bab-ı defteri denilen defterdarlık maliye kalemlerinden yani dairelerinden biri de *Masraf-ı şehriyârî* dairesi olup bu kalem, defterdar kapusunda bulunmayıp *Masraf-ı şehriyârî* memuru olanın ayrı olarak bulunduğu dairede idi. Enderun ve birunun kayıd ve tezki-releri ve sair masraflarına bu kalem bakar ve muamelelerini yaparak *Başmuhasebe*'ye verirdi. Bundan başka bir de sarayla alâkalı olarak hükümdarın ve ailesinin iâşesine mahsus *Haslar mukataası* dairesi vardı.

Osmanlı devleti maliyesinin en mühim dairelerinden olan *Baş muhasebe kalemi*¹⁴ Enderun ve Has ahur hazinelerindeki bütün eşyanın defterlerini tutardı. Has ahurdaki eşyanın mukayyidi olmak üzere Istabl-ı âmirede *Raht* (At takımı) *hazinedarı* namıyla Baş muhasebeden tayin edilen bir memur bulunup bunun müdürüne *Muhasebe-i evvel* denilirdi.

* * *

¹⁴ Osmanlı Devletinin bütün irad, mukataat ve masraflarının kayıtları Başmuhasebe dairesinde olduğu için Darphane, Matbah, Tersane, Arpa emaneti ve Baruthane ve bunların emsali nüzul emanetleri, Kasab başlık, Bina eminleri hesapları bu kalemde görülür ve icmal olunurdu. Hulâsa olarak Osmanlı Devletinin cemi' umuru, irad ve masrafı Başmuhasebede kayıtlıdır. Darphane, Matbah, Tersane, Arpa eminlikleri, Baruthane, Tophane, Cebehane'nin masarifleri için Başmuhasebece tayin edilmiş memurları vardı. (Topkapı Sarayı arşivi No. 3208).

Osmanlı sarayı teşkilâtında yukarıdan aşağıya saray hizmetleri için teşkil olunan *Has oda*, *Hazine odası*, *Kiler koğuşu*, *Seferli koğuşu* ve *Büyük ve Küçük odalardan* en mühimmi *Hazine odası* olup Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) zamanında kurulmuştur.

Hazine koğuşunun en büyük âmiri Ak hadım ağalarından *İç hazinedar başı* olup belgelerde buna *Ser hâzin-i enderun* veya *Baş hazinedar başı* denilmiştir. Bir de hazinenin muamelâtı ile meşgul olup kayıtlarını tutan ve pâdişaha arzeden *Hazine kethüdası* vardı.

Yine *İç* hazineye bağlı bir de *Hil'at hazinesi* olup buna *Dış enderun hazinesi* adı verilmiştir. Bunun âmiri de *Dış hazinedar başı* olup Sarayda Babü's-saâde'nin hemen dışında eski Divanhane tarafında bulunup kubbeli dört geniş salonlu imiş.

Vezir-i âzam tayin edilen zat ilk defa arza gireceği yani pâdişah tarafından kabul olunacağı zaman *kabanice* denilen bükme sırma işleme abaza yakalı ve sırma düğmeli hil'ati kendisine *Dış hazinedar başı* giydirüp yeni Vezir-i âzam Bâbü's-saâde'den içeri girince kendisini *İç hazinedar başı* karşılayarak arkasından kabaniceyi alup ulûfe (maaş) gününde giydirilen serâser kaplı kürkü giydirdikten sonra anın üzerine *kabaniceyi* giydirir Vezir-i âzam üst üste iki hil'atle huzura girerdi.

Vezir-i âzam huzur-ı hümayûndan çıktuktan sonra üzerindeki kabanice'yi *Dış hazinedar başı* alup hıfzederdi¹⁵.

Bu kayıtlardan sarayda *İç* hazine ve ona bağlı olarak *Dış* hazine diye iki hazine bulunduğu evvelkisinin nakid, mücevherat vesair ağır eşyayı ve dıştaki hazine ise hil'atları ve muhallefat eşyalarını havi olduğu anlaşılıyor.

Tahta çıkan pâdişah cülûsundan onbeş gün sonra veya arzu ettiği zaman merasimle *İç* hazineyi ziyaret edüp¹⁶ Babü's-saâde yanındaki hil'at ve muhallefat hazinesini de gezerdi¹⁷.

¹⁵ Defter-i teşrifat (Topkapı Sarayı Kütüphanesi) No. 3959 Yeni eserler.

¹⁶ Enderunî Atâ Tarihi c 1, s. 198.

¹⁷ Haremeyn-i şerifeyn mukataatından hasıl olan gelirlerin bütün masrafları çıktıktan sonra fazlasının Enderun hazinesine konulması hakkında 1171 H., 1757 M. deki bir irade üzerine "Pâdişah *İç* hazineye azimet ve Bâbü's-saâde tarafından nümayan ve cümle istikbal ve *İç* hazinede ârâste olan taht-ı hümayûn'a vaz'-ı pây-ı ikbal buyurup "kaydından Enderun hazinesinin bir kısmının Bâbü's-saâde yanında bulunduğunu gösteriyor ki teşrifat defteriyle mutabıktır. *Vasıf Tarihi* c 1.

Hazine koğuşıyle Hazine-i hümayûn yani İç hazinenin nazırı *Hazinedar başı* bir de muamelâta bakan âmir-i mesul Hazine kethüdası vardı.

İç hazineden çıkan nakit onaltıncı ve onyedinci asırlarda Hazinedar başının müsaadesi yani temessük denilen senediyle hazineden çıkup hazineye girerdi. Onyedinci asrın sonlarına doğru İç hazine nakit cihetinden eridiği için bütün mes'ul âmir Hazine kethüdası bulunmuştur.

Osmanlı imparatorluğunun altın ve gümüş nakdinden başka kıymetli altın ve gümüş mücevherat ve ağır kumaşların envaı, halılar ve bu neviden ağır kıymetli eşya bu İç hazinede bulunurdu. Bu hazinenin alamadığı mücevherli ve çeşitli ziynet eşyaları Has oda bodrum ve ifraz hazinelerine konmuştu.

Enderun'da bu İç hazineden sonra Bodrum hazinesi, Has oda hazinesi, İfraz hazinesi, Çilehane hazinesi gibi İç hazinesinin teferuatından olan hazineler de vardı.

Bodrum Hazinesi :

İç hazine, onyedinci asır başlarına kadar büyük küpler içinde muhtelif sikkelerle sikke çubuklarını muhafaza eden ve daha sonraları da fazla kıymetli eşyalarla doldurulan bir hazine idi. Kanunî Sultan Süleyman doğu seferine giderken bu Bodrum hazinesindeki çubuklardan da götürerek yollarda sikke kestirmişti.

Bodrum hazinesinin altın, gümüş sikkeleri ve çubukları tükendiğinden para cihetinden hazinenin yine kıymetli ve fazla eşyası buraya konarak muhafaza edilmiştir.

İran ve Avusturya seferlerinin bir arada devamı münasebetiyle paraya ihtiyaç hasil olduğundan, 998 H., ve 1598 M. senesinde Bodrum hazinesi mevcudu aranarak aşağıda miktarı gösterilen sikkeler bulunmuştur¹⁸.

Bodrumdan çıkma, eskiden kalma iyi ve kara akçeden 10 kese.
Merhume Hurrem Sultan vakfı zevayidinden kalan kaba çil akçe yedi kese.

Bodrumdan çıkma kadimî kaba çil akçe otuz bir kese ve ayrıca kaba çil akçe yedi kese.

¹⁸ Topkapı Sarayı Arşivi. Hazine kethüdası defteri No. 2009, varak 4 b.

Yine Bodrum-i mamûreden çıkarılan kaba çil akçe ondokuz kese. Merhum Sultan Selim (ikinci) sancakdan getirüp Bodrum'dan çıkan kaba akçe otuz bir kese.

Daha sonraki tarihlerde (onyedinci asrın ikinci yarısıyla onsekizinci asırda) Bodrum hazinesi anbarlarında bulunan dinî, edebî, tarihî eserlerden başka kıymetli saatler, mütenevvi' altın mamuller, mücevherat, kılınçlar, gaddareler, mücevher buhurdanlar, kâse, tabak mertebanîler, mücevher bardak, mücevher çekmece, mücevher hançer, bıçak, mücevher kuşak, murassa' düğmeler, teberrükât eşyası, mücevher ve sade raht, bısat, eğerler, kalkan ve daha bir hayli kıymetli eşya ile dolu idi. Sene 1013 mah-ı Zilhiccenin fi 28 (1605 Mayıs) Vezir-i âzam ve Serdar-ı Ekrem (Lala) Mehmed Paşa yesser'Allahu mâ yürüdü mâ yeşâ hazretleri Macar seferine teveccüh ve azimet eyledikte bi-marifeti Pâdişah-ı âlempenah hullîdet hilâfetehu sefer-i hümayûn mühimmatı için Hazine-i âmire'de Bodrum-i mamûre kapusu yanında cevahir dolabı altında olan anbarda mevcut olan yedi kese filoriyi Etmekçi zade Başdefterdar Ahmed Efendi taşradan gönderdiği beş kese filoriyi ve merhum İbrahim Paşa'nın evkafı mütevellisi olan Sefer Ağa tahvilinden alınan iki kese filorinin birisi ki cümle on üç kese filori olup vefa etmediğini bu akçeden dahi yedi kese filorilik akçe ki yüz altmış sekiz kese akçe de verilüp cümle kese hesabı üzere yirmi kese filori oldukda Hazinedar başı Osman Ağa hazretlerinin yedinden Kethüday-i bevvan İskender Ağa ile Dış hazinedarı Ali Ağa'ya andan dahi mezkûr Etmekçi zade Ahmed Efendi'ye bî-kusur teslim şüdü¹⁹.

Kise-i kâmil	fazla	Bakiye verilen
61	48.000	8.400.000

Seksen dört yükdür.
168 kise

1128 H., 1716 M. senesinde Sultan Üçüncü Ahmed Enderun hazinesinin müceddeden tahririni emrederek Bodrum hazinesindeki eşyayı çıkarttırup bazılarını öteye beriye ihsan edüp bazılarını da (İfraz hazine) sine vermiştir²⁰.

¹⁹ Topkapı Sarayı Arşivi No. 2009.

²⁰ Topkapı Sarayı Arşivi. 18 numaralı A. B. Hazine kethüdası defteri (iki yüz büyük sayfa iki defter).

1143 ilâ 1155 [1730-1742] senelerine ait Harc-ı hassa ve Hazine kethüdası defterinde Bodrum hazinesinden intihap olunup çıkarılan bir kısım eşya bozulup paraya tahvil edilmiş ve bir kısmı da Enderun hazinesine verilmiştir²¹. Bundan başka Silâhdar ağa ve Has odabaşı taraflarından Bodrum hazinesinden ihraç olunarak îrad kaydolunan eşya da görülüyor, bunlar da:

204 elmas ve 402 zümrüt ve 833 yakut ve lâ'l ve inci ile müzeyyen üç çift yastık ve inci işleme büyük zerduz bir adet mak'ad ve âteşi atlas üzerine birer tarafı dokuz sırma dallı ve birer tarafı dokuzar inci dal üzere beher dalında dokuz, yüz yastığı, yedi adet serâser üzere incili iki adet döşek şiltesi.

Beş yüz doksan altı inci ve on beş zümrüt, kadife, zerduz divit cüzdanı, bir adet kırmızı kadife üzere inci ve dokuz zümrüt ve dokuz lâ'l ile müzeyyen bir adet ayna ve bir tarafı altın ve bir tarafı gümüş orta ve küçük lâ'l ve yakut ve zümrüt ile müzeyyen yüz doksan sekiz adet pafta²².

Yine Silâhdar ağa ile Has odabaşı taraflarından Bodrum hazinesinden çıkarılarak irad kaydolunan eşya²³.

İfraz Hazinesi :

Mevcut muhtelif cins sikkelerden ayrılıp, ihtiyaç halinde sarfedilmek üzere hazırlanmış olan meskûkâtı havi olup, burada mevcut altın, gümüş âvanî sonraki asırlarda lüzumu üzerine bir heyet marifetiyle çıkarılarak sikke kesilmek üzere Darphane'ye gönderilirdi.

Daha sonraları hazinenin nakdi kalmayınca muhalledattan kalan ve hediyelerden fazla olanlar ve mücevherattan olarak bu hazineye verilenlerle ifraz hazinesi boş kalmamıştır. Meselâ;

Pâdişahın para darlığı dolayısıyla hazineleri gezerek zaman zaman fazla gördükleri eşyadan bazılarını İç hazineye ve sikke kesmeğe lüzumlu olanları Darphaneye veya bendegândan bazılarını verdikleri gibi icabında bir hazineden diğer hazineye de eşya verirlerdi.

²¹ 19 A Hazine kethüdası harc-ı hassa defteri, varak 31. Bunlar bozulup îrada kaydolunmuştur.

²² 19 A Hazine kethüdası harc-ı hassa defteri varak 31

²³ 19 A Hazine kethüdası harc-ı hassa defteri, varak 143

Bunun için onaltı numaralı Hazine kethüdası defterinde görüldüğü üzere Pâdişahın huzuriyle muhallefât eşyası teşhir edilirken hangi eşyanın nereye verileceğini söyler ve o suretle deftere işaret edilir ve satılacaksa alanın ismi işaretlenirdi. İşte bu tevzi' esnasında pâdişahın emriyle bazı eşyanın isminin yanına ifraz yazısıyla o eşya İfraz hazinesine verilirdi. Bu cümleden olarak bir muhallefât defterinde mücevher eşyalardan ikisi, murassa' kuşak, topuz, sancak mushafi, gümüş kemerbend, altın kılıç, Hind işi aynalı iskemle, kuşak, saat, elmaslı yüzük, altın düğme takımı verilmiştir. Bu defterde Pâdişahın görüp İfraz hazinesine ayrılmasını emir buyurduğu birçok kıymetli eşya vardır²⁴.

Çilhane Hazinesi :

Bu hazinede şal, kuşak, entari ve çok kıymetli kumaşlar, hediye olarak gelen eşya ile öd, anber muhafaza edilir. Sultan ve şehzade doğumları sebebiyle takdim edilen hediyeler ve pek değerli muhallefât eşyası bulunurdu. Bu eşyaları havi muntazam defterler bulunmak lâzım ise de, şimdiki halde 1193 H., 1779 M. de tertip edilmiş olan yalnız bir defter gördüm²⁵.

Has Oda Hazinesi :

Enderun'un en yüksek birinci odası olan Has odaya konmuş olan bu hazine sarayın âcil ihtiyacına ilk anda koşmak üzere hazır bulunmuş bir yardımcı idi. Hazinelerin parasız kaldığı bir devirde Dördüncü Sultan Mehmed'in cülûsunda (1058 H., 1648 M.) kapukulu ocaklarında cülûs bahşişi vermek için üç bin seksen kese, Hazine kethüdası emrindeki İç hazineden çıkarılıp verilmiş ise de, yetmediği için bin kese de Has oda hazinesinden çıkarılarak Vezir-i âzama gönderilmişti²⁶.

Sultan İkinci Mustafa'nın fermanıyle Has oda hazinesinde bulunan bir hayli kıymetli kitap ile kılıç, inci düğme, yakut, zümrüd vesair ziynet eşyaları 1109 H., 1697 M.de İç hazineye alındığı gibi²⁷

²⁴ 16 Numaralı Hazine kethüdası Harc-ı hassa defteri sene 1122 varak 39-40 ilâ 51.

²⁵ Topkapı Sarayı Arşivi (Çilhane defteri 2278) *Birinci Abdülhamid* 1774 de hükümdar olunca o tarihten itibaren bir Çilhane defteri tutulmasını emretmiştir. Bu defter 1193 H., 1779 M. senesine kadar tutulmuştur.

²⁶ Naima Tarihi 1058 olayları.

²⁷ Topkapı Sarayı Arşivi 68/8

Birinci Mahmud zamanında (1730-1754) Has oda hazinesinden çıkarılan kılıçlar pâdişahın hatt-ı hümayûniyle münasiplerine verilmiştir²⁸.

Has Ahur Hazinesi :

Bu hazinenin mevcudu hakkında bilgimiz yoktur; yalnız bu hazinede mevcut iken lüzum kalmayarak veya ihtiyaç üzerine dışarı çıkarılacak olan bazı eşyasının bozularak Hazine-i enderun-i hümayûna irad kaydolanmak üzere darü's-saâde ağası vasıtasıyla ihraç edildiğini görüyoruz.

Yakut, zümrüd, paftalı incili eğer, yakut, zümrüd paftalı iki adet incili ve abayili, bir adet kırmızı çuha üzerine incili didik, yanları yakut ve zümrüdlü, incili bir çift rikâb, incili yakut toplu divan rahtı zinciri bir adet.

Bunlardan başka daha altı yedi böyle murassa, eğer, raht, zincir, altın kaplama rikâb ve altın kaplama palan vardır. Bunlar bozularak irad kaydedilmiştir. Eşyaların böyle bozularak paraya çevrilmesi, borca verilmesi, harpler sebebiyle hazinede para kalmamasındandır.

* * *

Hazine-i hümayûn kethüdasının nezaretindeki Hazine-i hümayûn kısmına ait en mühim defter-i harc-ı hassa-i hümayûn varidat ve sarfiyat defterleri ile *Cib-i hümayûn* defterleridir.

Harc-ı hassa defteri her aya mahsus ayrı ayrı yapılan sarfiyatı ve o aylardaki varidatı göstermesi itibariyle mühimdir. Her ay Hazine kethüdası tarafından pâdişaha takdim edilen bu defterlere bakıldığı zaman bir ay içindeki gelir, gider kalem kalem görülmektedir:

Cib-i Hümayûn Hazinesi :

Harem-i hümayûn hazinesi de denilen Cib-i hümayûn hazinesi sırkatibinin nezareti altında idi. Daimî ve zuhurata tâbi iki türlü geliri vardı.

Her ay Divan-ı hümayûndan Pâdişahın cep harçlığı olarak bir kese kâmil çil ellibin akçe alınması kanundu²⁹. Pâdişaha bizzat günlük

²⁸ Hazine kethüdası defteri No. 64.

²⁹ 1032 H., 1622 M. senesi Muharreminde Divan-ı hümayûndan cib-i hümayûn için bir kese beş bin kuruş geldi. Mah-ı Rebiulâhırın Onuncu Salı günü

sarfetmek üzere verilecek para miktarı on bin, on iki bin, on altı bin gibi değişik olurdu. Verilen para (akçe) üç renkli (se renk) keseye konurdu ³⁰.

Padişahın cîb-i hümayûn gelirlerinden malikâneler ile pâdişah hasları başta gelirdi. Daha sonra *İstanbul* ve *Edirne* bostancı başlarının mahsulattan toplayup takdim ettikleri hasılât-ı safî ³¹ ve İstabl-ı âmire-i evvele tâbi havass-ı hümayûn mahsulünden ber-vechi maktu' rikâbiye olarak gelen on bin kuruş ³², Voynuk denilen saray çayır-ları hizmetinde bulunan sınıftan alınan vergi ve kapukulu ocakları beytül-mali ³³, baltalık ve ormanların gelirleri, cîb-i hümayûn hazinesi tarafından idare olunan mukataat ³⁴, valilerin tayin ve mukarrerleri (ibka câizesi ve müjdegânu), Darphane faizleri ³⁵, her sene Mısır

Defterdar Baki Paşa zamanında Divan'dan cîb-i hümayûn namına İç hazineye bir kese akçe gelmiştir. Nakdiye 5000 (Cîb-i hümayûn ve Harc-ı hassa defteri 1027 No. 73 s. 13).

³⁰ Fî 1 Rebiülâhır 1003 (14 Aralık 1594) Eğri seferine giderken saadetlü pâdişahın mübarek ceplerine vaz'olunmak için kanun üzere on altı bin akçe konmak lâzım gelüp çıkmayup on beş bin akçe vaz'olunup Dülbend gulâmına Gügüm başı yediyle teslim. (Harc-ı hassa-hazine kethüdası defteri 2009). 7 Cemaziyü'l-evvel, cîb-i hümayûn için se-renk (üç renkli) keseye on dört bin akçe vaz'olunup Dülbend gulâmına teslim şüid.

³¹ 1170 H., 1756 M. senesinde *Edirne* Bostancı başısı, *Edirne* Sarayı bahçesi mahsulü olarak 3333 kuruş getirmiş, *İstanbul* Bostancı başısı da *İstanbul* Sarayı Hadika-i hassa mahsulünden onbir kese ellibir kuruş takdim etmiştir.

³² 1159 H., 1746 M. senesine mahsup istabl-ı âmire-i evvele tâbi' Havass-ı hümayûn koruları mahsulünden ber-veçh-i rikâbiye-i hümayûn cîb-i hümayûn akçesi olmak üzere Mirahor-i evvel Durak Bey tarafından gelen on bin kuruş. (24 numaralı Hazine kethüdası defteri varak 8).

³³ Yeniçeri ocağı beytülmalinin geldiği hakkında hazine kethüdasının arızası:

Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa tahsilinden beytülmal akçesi olmak üzere beher kesesi beşer yüz kuruş hesabı üzere kırk beş kese akçe gelüp dahil-i hazine-i Enderun olmuştur. İrada kaydolunmak bâbında emrû ferman. Sene 1119, Şaban 1702 Ocak.

³⁴ *Avlonya* sancağında, Paşa sancağında ve Sofya kazasında, Nefs-i *Hacı Karaman*, *Köstendil* sancağında *Töyran* Paşa sancağında *Kesriye* ve tevabii, *Sofya Şehirköy*, *Aksaray* sancağında *İshaklu* ve tevabii mukataaları ve bedel-i iltizamları.

Halen Bağdad ve Basra Valisi Vezir-i mükerrerem Ali Paşa tarafından tuğ-ı hümayûn câizesi olmak üzere gelen 22500 kuruş kese hesabıyla kırk beş kese (Hazine kethüdası veya Harc-ı hassa defteri 2178).

³⁵ 1139 Şevvalinde (1747 Mayıs) 2764 kuruş darphane faizi: Zikrolunan iki bin yedi yüz altmış dört kuruş cîb-i hümayûn-u şehriyarî olmak üzere tamamen Enderun-ı hümayûn hazinesine teslim olunup işbu ilmühaber kamesi yazıldı.

irsaliyesi adıyla bir heyetle Mısır'dan gelen ceb harçlığı ve bu irsaliye ile beraber gönderilen mal-ı küşûfiye denilen memuriyet alanlardan alınan para³⁶, Haremeyn-i şerifeyn evkafı fazlası³⁷, Darphane nazretindeki madenlerin varidatı³⁸, muhalledat ve musadere gelirleri, tevliyeti padişaha âit yedi vakıftan gelen zevaid akçesi olarak gelüp darü's-saâde ağası tarafından takdim edilen rikâbiye³⁹, Yeni il Türkmanı mukataa malından gelen para⁴⁰, babüs'-saâde ağasıyla saray ağasının nezaretlerindeki vakıfların rikâbiyesi⁴¹, Eflak ve Buğdan (onyedinci asırda Erdil) voyvodalarının vergi-

Selh-i 1139 ve yine 1176 Muharrem 1762 Temmuz "beray-i cıyb-i hümayûn şehri mezbur aylığı olmak üzere darphane-i âmire faizinden Harc-ı hassa defterine irad kaydolunan 812 kuruş kese hesabıyla onaltı kese küsur Hazine kethüdası defteri. Darphaneden her ay zolata veya kuruş faizi olarak cıyb-i hümayûn için verilen para Darphane emini tarafından Enderun hazinesine yatırılırdı. (Başvekâlet Arşivi. Cevdet -Saray 293, 294, 2105 ve Topkapı Sarayı Arşivi 24 numaralı Hazine kethüdası defteri varak 9 ve 819 ve diğer Harc-ı hassa defterleri).

³⁶ Mısır'da vazife alan kâşif denilen kaza ve nahiye müdürleri tarafından Mısır valisine resmî olarak verilen para Mısır irsaliyesi ile beraber gönderilirdi. Mısır irsaliyesi 1156 H., 1733 M. de 207393 kuruş idi.

³⁷ Vech-i tahrir-i huruf oldur ki-1133 H., 1720 M. senesi rikâbiyesi yirmi kese ve 1134 H., 1721 M. rikâbiyesi yirmi kese ki beher kesesi beşer yüz kuruş hesabı üzere mecmuu yalnız kırk keselik zolata hâlâ Darü's-saâde-i Şerife Ağası El-hac Beşir Ağa hazretleri tarafından gelüp dahil-i hazine-i Enderun olmuştur. (Topkapı Sarayı Arşivi 2714 B defteri).

³⁸ Ergani, Gümüşhane, Südde kapısı madenleri darphane sermayesiyle işletilüp hesaplarından alınan faiz cıyb-i hümayûna mahsustu.

³⁹ 1158 H., 1745 M. senesine mahsup sultan-ı zaman hazretlerine şart kılınan yedi adet evkaftan beray-ı tevliyyet Darü's-saâde Ağası El-hac Beşir Ağa tarafından gelen 2106 kuruş (18 numaralı Hazine kethüdası defteri varak 102).

⁴⁰ Yeni il Türkmandan gelen para darü's-saâde ağası vasıtasıyla Enderun hazinesine teslim olunurdu. Meselâ 1160 H., 1747 M. senesine mahsup Yeni il Türkmanı mukataatı malı beray-ı cıyb-i hümayûn-ı atik hâlâ darü's-saâde ağası tarafından gelen 27500 kuruş. Topkapı Sarayı Arşivi No. 2714 A. ve Harc-ı hassa diğer defterlerinde de aynıdır.

⁴¹ 1159 H., 1746 M. senesine mahsup evkaf zevaid akçesinden rikâbiye-i hümayûn akçesi olarak gelen 10000 (onbin) kuruş Babü's-saâde Ağası İbrahim Ağa tarafından ve 1000 (bin kuruş) Saray ağası Ali Ağa tarafından (Topkapı Sarayı Arşivi 24 numaralı Harc-ı hassa defteri varak 31).

leri ⁴² ve bazı vilâyet ve sancakların bazı el işleri, mahsulleri ⁴³ ve meyveleri de pâdişahın ceb harçlığı listesinde dahil gelirdendi.

* * *

Harc-ı hassa ve cîb-i hümayûn defterleri her ay hazine kethüdası tarafından padişaha takdim edilir ve mevcutları masrafa kaydolunurdu. 1117 numaralı Harc-ı hassa (*Masraf-ı hümayûn*) defteri bu cümledendir.

Cîb-i hümayûn aylığını teşkil eden bu defterler her aya mahsus gelir ve gideri göstermektedir. Pâdişahın şahsına ait in'am ve ihsanları bu cîb-i hümayûn hazinesinden yapılırdı. Mutad-ı kadim üzere her ay divan-ı hümayûndan cep harçlığı için verilen bir kese çil akçe pâdişahın bahçeye çıkışında veya binişe gidişinde Silâhdar ve Çuhadar ağalara verilüp masrafı harc-ı hassa defterine kaydolunurdu ⁴⁴.

Kanun üzere çuhadar'ın kesesine konan iki bin ve silâhdar'ın kesesine konan bin akçe pâdişah'a takdim edilen bir hediye karşılığı veya herhangi bir suretle pâdişah'ın ihsanı mukabili atıyye olup bunların şahıslarına ait para değildi. Yine cuma günleri camie gidiş ve gezmek için yapılan ve *biniş* adı verilen gezilerde *çanta-i*

⁴² Eflak ve Boğdan voyvodalarının tayin ve ibka câizeleri için Harc-ı hassa defterlerinde verdikleri para kalem kalem gösterilmiştir. 24 numaralı defterde 1160 H., 1747 M. senesinde irad kaydolunan voyvodaların câizeleri gösterilmiştir. Keza Hazine kethüdası defteri (Harc-ı hassa numara 2175, varak 408).

⁴³ Cîb-i Hümayûn ve harc-ı hassa defteri 1027 de başlar. Varak 73 b vesika arasında 9588 numaralı defterde şu kayıt vardır: "Her ay divan-ı hümayûndan pâdişah-ı âlempenah hazretlerinin cîby-i hümayûn harcı için bir kese kâmil elli bin akçe alınması kanundur. Has bahçeye nüzul buyuruldukda yani harem dairesinden çıktıktan sonra çuhadar ağa'nın kesesine bin akçe vaz'olunur ve av ve biniş oldukda çuhadarın kesesine iki bin akçe ve silâhdarın kesesine bin akçe vaz' olunmak kanundur ve cuma namazına teveccüh buyurduklarında tezkere sunan fukaraya iki bin akçeden verilmesi kanundur (Defter 9588).

⁴⁴ Mutad üzere her sene Kareferye ve Selânik taraflarından hamam takımı avaidi:

<i>Havlu gömlek</i>	<i>Havlu silecek</i>	<i>Havlu döşeme</i>	<i>Havlu abdest makraması</i>
2	2	3	18 çift
<i>Havlu ayak makraması</i>	<i>Peştamal</i>		
8 çift	7 çift		

(24 numaralı Hazine kethüdası defteri, varak 31 ve 38).

hümayun denilen ve çantacı tarafından taşınan çantaya cîb-i hümayûn akçesinden iki bin akçe konur, pâdişahın Cuma namazı çıkışında ve bir yere gidişinde yollarda rastlanan fakirlere tasadduk olunurdu ⁴⁵.

* * *

İç hazinenin tarifinde bu hazinenin vazifesi ve işinin teferruatı hakkında bilgi verildi. Bizce pek mühim olan İç hazine ile Dış hazine (Maliye hazinesi) arasındaki münasebeti izah olunduğundan burada mevzuumuz olan bu münasebeti göstermektedir.

Dış hazinenin ihtiyaçtan fazla olan varidatı sarayda Enderun hazinesi de denilen İç hazinede muhafaza edilirdi. Osmanlı devletin kuruluşundan itibaren fütuhatla elde ettiği altın ve gümüş veya o ayardaki eşya ve mücevherat ile zengin bir hazineye sahip olduğu görülmüştür. Gerçi Timurlenk sarsıntısı ve fetret devri hariç kendisini topladıktan sonra fütuhatla ganaim-i emvâl denilen fütuhat zenginliği ile malî durumu artmıştır.

Fatih Sultan Mehmed zamanından itibaren hududu oldukça genişleyen devlet, birtakım askerî teşkilât ve yeni ilâvelerle paraca bir az sıkıntı çekmişti; çünkü hums-i ganâim ile açığı kapayamadığı için gayr-ı mukannen olan bu gelire güvenilemezdi. Devletin bütçesi olmayup durumu masrafiyle ölçülemiyordu. Bununla beraber, fütuhat ve mal-i ganâime güvenilerek devlet faaliyetini durduramıyordu. İşte Yavuz Sultan Selim'in ve Kanunî Sultan Süleyman'ın fütuhatları hazineyi doldurmuş, hükümet fazla malı koyacak yeni hazineler bulmağa mecbur olmuş idi; fakat bu zenginlik memleket zenginliği yani, iktisadî ve ticarî zenginlik olmayup her an itimatla beklenir bir zenginlik değildi. Nitekim, İran ve Nemçe (Avusturya) ile uzun seneler devam eden muharebelerde fütuhatla mâl-i ganâim olarak iddihar edilen hazinelere başvurulmuştu. Celâlî eşkıyası ve bir kısım köylünün ziraati terk ile çift bozması yüzünden maliye hazinesi muayyen gelirlerinden de mahrum kalmış olduğundan sarayda İç hazinedeki biriktirilmiş paraya müracaat edilmişti.

İşte bu yüzden İran ve Nemçe muharebeleri için onaltıncı asır sonu ve onyedinci asır başlarında muhtelif tarihlerde İç hazineden istikraz edildiğine dair olan kısma geçmeden evvel Celâlî eş-

⁴⁵ İn'am defteri (Dördüncü Mehmed zamanı) aynı No. 9588.

kiyasının tehlikesi hakkında vezir-i âzamın padişah'a arızasını gösterelim:

Devletin memleket içinde belini büken Celâlî şekaveti yüzünden tahsilât yapılamayarak büyük sıkıntı vardı. Tahsildarlar vasıtasıyla elde edilen para asayişsizlik yüzünden *İstanbul*'a gelemeyüp bazı vilâyet merkezlerinde, kalelerde muhafaza altına alınmıştı. Bu darlık sebebiyle hükümet kapukulu ocaklarının maaşlarını veremeyerek tahsil edilmiş olan para gelir gelmez ödenmek şartıyla vezir-i âzam ve baş defterdar'ın imzalı senetleriyle İç hazineden para istenmişti.

Hükümet İç hazineden aldığı borç parayı tahsil parası gelince ödemiş ise de memleket durumu henüz düzelmediğinden yine darlığa düşmüş ve bu defa yine İç hazineden para istemek üzere vezir-i âzam sureti aşağıdaki arıza ile pâdişaha başvurmuştu ⁴⁶.

Saadetlu Pâdişahım,

Bu âne değin dikkat ve ihtimam olunub işbu mevacibe üç yüz yirmi üç yük akçe tahsil edilüb Celâlî havfinden gelüb yetişmeğe mecal olmayub her biri bir kalede kalduğın tahsil memuru olan havaleleri gelüb haber vermişlerdir. Sene-i sabıkada Haleb hazinesinden mevacibe gelerek hazine yetişmediğinden İç hazineden karz verilüb hazine geldikde eda olunmuş idi. Hâlâ bu mevacibde cümle kul taifesi عيد شريف 'ıyd-i şerif mevacibi olmakla usret çekilüb bi't-temam verilmek lâzım gelmekle İç hazineden bu miktar akçe berveçh-i karz verilüb hazine geldikde gerü eda olunmak üzere ihsan ve inayet buyrulmak bâbında emr ü ferman saadetlü Pâdişahımındır.

Hâlâ Mısır hazinesi dahi Celâlî havfinden gelmemiştir. Malûm-ı hümayınları ola.

İşte bu yüzden İran ve Nemçe muharebeleri için onaltıncı asır sonu ve onyedinci asır başlarında muhtelif tarihlerde İç hazineden istikraz edildiğine dair suretlerini aşağıya sıraladığım borç senetleri görülüyor.

Enderun hazinesi yani İç hazineden alınan bu paralar vezir-i âzam eğer yoksa vekili ve başdefterdar'ın imzalarıyla alınır, durum düzelince Dış hazinede fazla para varsa borç ödenirdi.

Osmanlı devletinde onyedinci asır ortalarına doğru malî muvazene Dördüncü Murad (1623-1640) zamanında biraz düzelmeğe

⁴⁶ Topkapı Sarayı Arşivi 10758. vezir-i âzamın bu arızası tahminen Sultan Üçüncü Mehmed zamanında 1595-1603 tarihleri içinde olmalı. Çünkü Celâliğin en faal ve azılı devri o tarihlerde idi.

başlamıştır. Çünkü Sultan Murad hükümdar olduğu zaman ocaklara cülûs bahşisi vermek için saraydaki bazı altın, gümüş eşya darphaneye gönderilerek paraya çevrildikten sonra bahşiş verilebilmiş olup, bu durumu öğrenen Sultan Murad mümkün olduğu kadar tasarruf etmişti.

Dördüncü Mehmed cülûs ettiği zaman cülûs bahşisi parası yetmediği için Has oda hazinesindeki odadan alınan para ile ocakların bahşisi tamamlanmıştı.

Vezir-i âzam Tarhuncu Ahmed Paşa devletin malî gelir ve giderini mevcut defterler üzerinden tetkikat yaparak hastalığı bulup icraata başlamış ise de, kazançlarına hanel gelenlerin Paşa aleyhinde hareketi neticesinde hayatını kaybetmiştir (1653). (Tarhuncu lâyhası) diye meşhur olan bütçe Osmanlı devletinin o zamanki gelir ve giderini meydana koyması itibariyle pek mühimdir.

Ahmed Paşa merhum, dokuz aylık sadr-ı âzamlığı zamanında bütçeyi tertip ile israfatı önlemesi sayesinde kısa müdette boşalan İç hazineye altı bin nakit de koymuştur⁴⁷. Ahmed Paşa'nın katlinden sonra malî müvazene bozularak meydan yine vurgunculara kaldı, durum günden güne fenaya gidiyordu. 1656'da Köprülü Mehmed Paşa'nın sadr-ı âzam olması, devlet işlerini takip ile devlet hazinesinden açıktan para alanların ellerini kesmesi, küstahları katlettirmesi neticesinde malî hazine muvazenede gitmeğe başladı. Bundan sonra malî hazine muvazenede gittiği için bu tarihten itibaren hükümet İç hazineden istikraz etmemiştir. Daha sonraki tarihlerde İç hazineden para alındığına dair bir belge görmedim; zaten onyedinci asır sonuyla onsekizinci asır başında dört devletle (Nemçe, Lehistan, Rusya, Venedik) onaltı sene süren (1682-1699) büyük muharebe ile *Karlofça* ve daha sonra 1718 *Pasarofça* ve amî müteakip 1739 *Belgrad* ve 1774 *Kaynarca* muahedeleri ile nihayet bulan harplerde büyük masraflara dûçar olan devlet, mevcudunu sarfdan başka parasızlık yüzünden Sarayda mevcut altın ve gümüş evaniyi ya Darphaneye yollayup para kestirmiş veya bazı eşyayı da sattırmıştır. İşte bu sebeple İç hazineden Dış hazineye takriben 1682 tarihinden itibaren yardım yolu kapanmıştır⁴⁸.

⁴⁷ Tekâlif Kavaidi (Abdurrahman Vefik) c 1, s. 223.

⁴⁸ Patrona Halil isyanı ve Birinci Mahmud'un hükümdar olması sırasında ocaklıya cülûs bahşisi verilirken Maliye hazinesinden para çıkmakla beraber yetmemesi üzerine maktul Vezir-i âzam Nevşehirli İbrahim Paşa ile Kethüda Mehmed ve Kaymak Mustafa Paşa muhalefatlarından toplanan 29530 kesenin ilâvesiyle tamamlanmıştır. (Mur'i-t-tevarih 1143 vekayii).

Dış yani, Maliye hazinesinin ihtiyacı nedeniyle Enderun hazinesinden (İç hazineden) yardım isteneceği zaman vezir-i âzam sarfedeceği yeri göstermek suretiyle lüzumu kadar para isterdi. Bu istek Pâdişah'a arzolanarak matlubu olan nakdî yardım yapılırdı. Buna dair vezir-i âzam veya vekili ile baş defterdarın senetleriyle istenilen parayı kendilerine İç hazineden çıkarıp baş hazinedar-başıya imzalı makbuz verirdilerdi.

*İç hazineden muharebe levazımatı için Rumeli kaleleri efradına verilen maaş*⁴⁹.

<i>Nakdiye fî ellibin</i>	<i>Hasene fî onbin</i>	<i>Kuruş fî ellibin</i>
<i>K e s e</i>	<i>K e s e</i>	<i>K e s e</i>
227	10	13

Zikrolunan akçe ve altın (hasene) ve kuruş ikiyüz bin altın olup hâlâ *Belgrad* canbinde serdar olan Mehmed Paşa hazretlerine irsal olundu. Tahriren fî 11 Ramazanü'l-mübarek sene 1011 (1603 Şubat)

Bu senedin altında vezir-âzam ile baş derfterdarın imzaları vardır.

İran ve Nemçe muharebeleri sebebiyle İç hazineden Dış hazineye Anadolu ve Rumeli sefer mühimmatı için 1011 senesi 23 Zilhicceden Zilhicce sonuna kadar (1603 Haziran) teslim edilen mühimmat için verilen senet⁵⁰.

Teslim be- hazine-i bîrûn an huzâne-i enderun be-ciheti mühimmât-ı sefer-i Rumeli ve Anadolu el-vâki' fî 23 Zî'l-hicce ve fî selh-i (sonu) Zî'l-hicce sene 1011.

Hasene dörtyüz bin sikke
Defâ el-vâki' fî 23 Zî'l-hicce
sene 1011
Hasene iki yüz bin
surre 20
Minha

Def'a el-vâki' fî selh-i
Zî'l-hicce sene 1011
hasene iki yüz bin
*surre 20*⁵¹

Be-sefer-i Hümayûn-ı
Rum ili hasene üç yüz bin

Be-sefer-i Hümayûn-ı
Anadolu hasene iki yüz bin

⁴⁹ Topkapı Sarayı Arşivi 3168/1 rakamlar siyakat.

⁵⁰ Topkapı Sarayı Arşivi 3168/2

⁵¹ Surre, akçe, para kesesi demektir.

Saadetlü pâdişah-ı âlempenah hullidet hilâfete-hu hazretlerinin İç hazine-i âmirelerinden sefer-i hümayûn için tayin olunan beşyüz bin altından yüzbin altın hâlâ Taşra hazinesi âmirelerine teslim olunmağın işbu temessük tahrir olundu. El-vâki'; fi 22 Muharrem sene 1018 (1609)⁵².

Bu vesika Vezir-i âzam Kuyucu Murad Paşa'nın İran seferine hareketi esnasında tertip edilerek kendisi bizzat sefere gideceği için İç hazineden aldığı beşyüz bin altının yüzbinini Maliye hazinesine bırakarak dörtyüz bin altını beraberinde götürmüştür.

Dış maliye hazinesindeki darlık sebebiyle kapukulu ocaklarının Reşen رشن (Recep, Şaban, Ramazan) mevacibi için İç hazineden 1020 H., 1611 M. de yüzbin altın alınarak mukabilinde Enderun'da Hazinedarbaşı'ya senet verilmiştir⁵³.

Saadetlü pâdişah-ı âlempenah hullidet hilâfete-hu hazretlerinin İç hazinêi âmirelerinden kul taifesinin reşen bin yirmi mevacibleri için on kese altın ki her kesesi onar binden yüzbin sikke-i hasene olur, Taşra hazinêi âmirelerine teslim olunduğuna Baş hazinedarbaşı Mehmed Ağa hazretleri temessük taleb etmeğın tahrir olundu.

El-vâk'i fi 21 Ramazan sene 1020.

§

Üç imzalı senedde ortadaki imzanın Başdefterdar *Etmekçi-zade Ahmed Paşa*'nın olması muhtemeldir.

Macaristan'daki Budin ve Eğre (*Eğri*) ve Kanije ve Tameşvar ve tevabi'i kaleleri efradının mevacibleri için Enderun hazinesinden (*İç hazineden*) kırkbin filori gönderilmesi hakkında 1025 Rebiulevvel (1612 Mayıs) tarihli iki imzalı sened⁵⁴.

Saadetlü Pâdişah-ı âlempenah hullidet hilâfete-hu hazretlerinin İç hazine-i âmirelerinden Engürüs serhaddinde vâki' Budin ve Eğre ve Kanije ve Tameşvar ve tevabi'i kaleleri neferatı mevacibleri için kırk bin sikke-i filori ihrac olunub serhadd-i mansureye irsal olunmağın Baş hazinedarbaşı Mehmed Ağa hazretleri temessük taleb etmeğın tahrir olundu fi 11 Rebiulevvel sene 1024.

⁵² Topkapı Sarayı Arşivi 3168/4

⁵³ Topkapı Sarayı Arşivi 3168/16

⁵⁴ Topkapı Sarayı Arşivi 9894

1021 ca 1612 Temmuz Kapukulu ocaklarının 1021 senesi *Masar* (Muharrem, Safer, Rebiulevvel) mevaciplerinin (maaşlarının) itası hakkında İç hazineden Dış hazineye ikiyüzelli bin altın verilerek buna mukabil bir imzalı şu senet alınmıştır ⁵⁵.

Saadetlü pâdişah-ı âlempenah hullidet hilâfetehu hazretlerinin İç hazine-i âmirelerinden kul taifesinin masar sene bin yirmi bir mevacipleri için yirmi beş kese altın ki onar binden ikiyüz elli bin altın Taşra hazine-i âmirelerine teslim olunduğuna Baş hazinedarbaşı Mehmed Ağa hazretleri temessük taleb etmeğin tahrir olundu. El-vâki' fi yirmi bir Cemaziyü'l-evvel sene 1021.

§

1026 H., 1617 M. senesinde kapukulu ocaklarının *Reşen* (Receb, Şaban ve Ramazan) mevacibi İç hazineden ödünç olarak beher kesesi onar bin altın olmak üzere kırk bin altın alınıp mukabilinde İç hazinedarbaşı Osman Ağa'ya iki imzalı sened verilmiştir ⁵⁶.

Saadetlü pâdişah-ı âlempenah hullidet hilâfetehu hazretlerinin İç hazine-i âmirelerinden ber-veçh-i karz reşen mevacibi için dört kese altın ki beher kesesi onar bin altın hesabı üzere kırk bin sikke altın eder. Hâlâ Kapucular kethüdası İdris Ağa yediyle Taşra hazine-i âmirelerine teslim olunduğuna İç hazinedarbaşı Osman Ağa hazretleri temessük taleb eylemeğin tahrir olundu. El-vâki' fi Yirmi İki Ramazanü'l-mübarek sene Bin Yirmi Altı.

§

Sultan Birinci Ahmed vefat ederek yerine Fatih Sultan Mehmed'in kanununa aykırı olarak oğlu hükümdar yapılmayup kardeşi Sultan Mustafa hükümdar yapılmıştı (1026 Zilhicce 1617 M.).

Yeni hükümdarın cülûs bahşîşi için İç hazineden her kesesi onar bin altın olmak üzere bir milyon altın Dış hazineye verilerek mukabilinde aşağıdaki iki imzalı sened alınmıştır ⁵⁷.

⁵⁵ Topkapı Sarayı Arşivi No. 1124

⁵⁶ Topkapı Sarayı Arşivi 3168/10 mevacic için İç hazineden verilen para hükümetin şöyle böyle tedarik etmiş olup noksan kalan miktarı tamamlayan yarıdır.

⁵⁷ Topkapı Sarayı Arşivi 3168/11

Saadetlâ pâdişah hullidet hilâfeteu hazretleri cülûs-u hümayûnları in'amları için İç hazine-i âmirelerinden yüz kese altın ki her kesesi onar bin hesabı üzere on kere yüz bin altın eder. Hâlâ asitane-i saâdette Çavuş başı olan Mehmed Ağa yediyle Taşra hazine-i âmirelerine teslim olduğundan hâlâ İç hazinedarbaşı Osman Ağa temessük taleb eylemeğın tahrir olundu. Fî Dört Zilhicce sene Bin Yirmi Altı.

§

Şark (İran) seferine memur olan askerlerin mevacib ve mühimmatına sarfedilmek üzere İç hazineden ikiyüz kırk yük akçenin Dış hazineye verilmesi hakkında 1027 Rebiulâhır 1618 Nisan tarihli İç hazinedarbaşı'ya verilen iki imzalı sened ⁵⁸.

Saadetlâ pâdişah-ı âlempenah hullidet hilâfeteu hazretleri İç hazine-i âmirelerinden Şark seferine memur olan kullar mevacibleri ve mühimmat-ı sâire için ikiyüz kırk yük akçe verüp hâlâ Çavuşbaşı Mehmed Ağa yediyle Taşra hazine-i âmirelerine teslim olduğuna İç hazinedarbaşı Osman Ağa hazretleri temessük taleb eylemeğın tahrir olundu. Fî Yirmi Sekiz Rebiulâhır sene Bin Yirmi Yedi.

Dış hazinenin ihtiyacına mebni İç hazineden yardım yapılması hakkında ve bir def'a mirî levazımı için 11 ve 12 Safer 1028 (1619 M.) tarihleriyle verilen paranın üç imzalı olarak senetleri ⁵⁹.

Saadetlâ pâdişah-ı âlempenah hullidet hilâfeteu hazretlerinin İç hazine-i âmirelerinden mühimmat-ı hazine için yirmi yük ⁶⁰ akçe verüp halen Sadr-ı âzam hazretlerinin Kapucubaşısı Yusuf Ağa yediyle Taşra hazine-i âmirelerine teslim olduğuna İç hazinedarbaşı Osman Ağa hazretleri temessük taleb eylemeğın tahrir olundu. Fî On Bir Safer sene Bin Yirmi Sekiz.

Ve bir def'a dahi mühimmat-ı mirî için on beş yük akçe verüp veçh-i meşruh üzere tahrir olundu. Fî on Safer sene Bin Yirmi Sekiz.

§

Tersane-i âmire ihtiyacı için İç hazineden Dış hazineye yetmiş altı yük akçe verilerek üç imza ile alman 1031 Rebiulâhır (1622 Şubat) tarihli senet ⁶¹.

⁵⁸ Topkapı Sarayı Arşivi 3168/7

⁵⁹ Topkapı Sarayı Arşivi 3168/13

⁶⁰ Osmanlı maliyesinde yüzbin akçe bir yükür.

⁶¹ Topkapı Sarayı Arşivi 10129/7

Saadetlü pâdişah-ı âlempenah hullidet hilâfetehtu hazretleri İç hazine-i âmirelerinden tersane-i âmire mühimmatı için yüz doksan üç kese ve her kesesi ellışerbin akçe yetmişaltı yük ve ellibin akçe olur. Taşra hazine-i âmirelerine teslim olunduğuna İç hazinedarbaşı hazretleri temessük taleb eylemeğın tahrir olundu tahriren fi Gurre-i Rebiu lâhrsene Bin Otuz Bir.

Dış maliye hazinesinden sikke tashihi sebebiyle İç hazineye iki def'ada yüzaltmış yük akçe gönderilerek imzalı senet alınmıştır. 1028 H., 1619 M.⁶².

Veğh-i tahrir-i huruf oldur ki tashih-i sikke akçesinden bu âne kadar hazine-i Enderun'a saadetlü ve izzetlü Hazinedarbaşı Osman Ağa hazretleri yediyle yüz otuz beş yük akçe teslim olunmuş idi. Hâlâ mübarek Zî'l-kadenin onikinci günü yirmibeş yük akçe dahi teslim olmağın cem'an yüzaltmış yük akçe olur. İlâm olunmak için işbu tezkire verildi. Tahriren el-vâki' fi't-tarihe'l-mezbur sene 1028.

Yine aynı suretle tashih-i sikke akçesinden olarak Enderun-ı hümayûn İç hazinesine iki defada yüzseksen dokuz yük ve elli bin akçe teslim olunduğuna dair vezir-i âzam veya defterdar'ın kuyruklu imzası vardır. Evvelki vesikada da aynı imza vardır⁶³.

§

Dördüncü Sultan Mehmed'in 1082 H., 1671 M. senesi Ramazan ceb harçlığı olarak Divan-ı hümayûndan verilen aylığı⁶⁴.

Teslim

Hazret-i pâdişah-ı âlem-penah halled'Allahu hilâfetehtu ve ebbede saltanatahu an huzâne-i âmire beray-i harçlık-ı cıyb-i şerîf vâcib-i şehri Ramazân sene 1082 fi yevmi zî'l-ka'de sene minhu hasene nakdiyye iki yüz elli bin.

Senedin üst kenarında aylığın alındığına dair Sultan Mehmed'in tuğralı zat mührü vardır.

Sultan Üçüncü Mustafa'nın (1757-1774) maaşının harem-i hümayûna teslim edilüp kendisinin aldığına dair tuğralı küçük zat mührü.

⁶² Topkapı Sarayı Arşivi 3168/10

⁶³ Topkapı Sarayı Arşivi 3168/14

⁶⁴ Başvekkâlet Arşivi (Emiri tasnifi-Mühür kartonu) No. 238.

	Cedid zer-i mahbub
	Aded 95000
Harem-i hümayûna	K u r u ş
teslim olunub şerh	261250
verildi	K e s e
tuğralı mühür	522 —

Yalnız beşyüz yirmi ikibuçuk kesedir.

Beher kesesi beşer bin adet zer-i mahbub olmak üzere on dokuz kese doksan beşbin adet zer-i mahbub olmakla ikiyüz altmış bir bin ikiyüz elli kuruş eder ki yalnız beşyüz yirmi iki buçuk kese olur⁶⁵.

* * *

Dış hazine yani Maliye hazinesi tarafından İç hazineden ödünç para almak, onyedinci asrın ikinci yarısından itibaren malî darlık dolayısıyla mümkün olamamış ve Dış hazinede fazla gelir olmaması yüzünden İç hazineye birşey veremediği gibi oradan aldığı borcu bile ödeyememiştir.

Muharebelerin devamı sebebiyle parasızlık yüzünden yeni sarayın *Bodrum* ve *İfraz* hazineleriyle *Has oda* hazinesindeki altın, gümüş, bakır âvani ve mücevherat ve kıymetli eşyaya el atılmıştır. Bu hususta Topkapı sarayı arşivindeki *Harc-ı hassa* ve Hazine kethüdası defterlerinde bu hazinelerdeki eşyaların nerelere verildiğine dair bilgi vardır. Eşyaların bir haylisi para kesilmesi için Darphaneye gönderilmiştir⁶⁶. Sultan Üçüncü Ahmed Enderundaki kütüphanesini yaptırdıktan sonra oraya koyduğu kitapların isimlerini zikrederek *Bodrum* hazinesinden almıştır⁶⁷.

* * *

Dış hazinenin İç hazineden istikrazı yalnız Enderun hazinesinden borç almasıyla kalmaz. Muharebe zamanlarında eyaletlerden çıkarılan kuvvetlere göre İç hazineden verilen ödünç para ile de olurdu. Meselâ Dördüncü Murad zamanındaki İran seferinde Rumeliden Anadolu tarafına geçirilüp sevkedilecek Rumeli timarlı kuvvetlerine

⁶⁵ Başvekâlet Arşivi (Emiri Tasnifi. Mustafâ-yi Sâlis) No. 29201.

⁶⁶ Topkapı Sarayı Arşivi 20 numaralı Hazine kethüdası defteri sene 1150 ilâ 1159.

⁶⁷ *Harc-ı hassa* defteri numara 1113 varak 9 b başlar.

İç hazineden para verildiği gibi 1096 Muharrem, 1684 Ocakda Anadolu eyaleti ile Sivas, Karaman (Konya), Adana, Haleb, Maraş eyaletlerine karzan beşyüz kese verilerek aşağıda gösterildiği şekilde taksim edilmiştir:

Anadolu eyaletinde Kütahya neferen 270, Eskişehir 60, Aydın 210, Saruhan 210 bu suretle teknil sancaklardaki timarlı sipahiden nerelere ne kadar para verildiği gösterilirdi.

Keza Sivas, neferen 260, Amasya 125, Bozok 120, Çorum 120, Canik 120, Arabkir 80, Divriği 60.

Karaman, Adana, Haleb, Maraş eyalet ve sancakları da bu tertip üzere yazılmış ve Hazine kethüdası bunu Dördüncü Sultan Mehmed'e arzetmiştir⁶⁸.

Arz-ı bende-i bî-mikdar budur ki

Anadolu'da vâki' mirimiran ve mirliya kullarına karz-ı şer'iden yüzbin kuruş ve zikrolunan sancaklarda miralay ve zuama ve erbab-ı timar ve defter olduğu üzere beş bin nefer olub birbirlerinin kefaletleri ile beher nefere otuz kuruş bu cümle ikiyüz elli bin kuruş beşyüz kese olmak üzere Enderun-i hümayûn hazinesinden ihsan buyurulur ise ferman devletlû ve saadetlû sultanım hazretlerininindir.

Bunun üzerine Padişah :

Hazine kethüdası karz olmak üzere beşyüz kese teslim edesin. Defterdar Paşa'ya 3 m sene 96.

hatt-ı hümayûnunu yazmıştır.

Bunun gibi Akdenize çıkacak donanma için kürekçi ücretleri masarifine sarfedilmek üzere karzan beşyüz kese hesabıyla otuz kese verilmiştir. (12 Receb sene 1098)⁶⁹.

* * *

Sultan Birinci Mahmud (1730-1754) büyük tehlikeli durumlar ve sıkıntı içinde İran ve Nemçe seferlerini tamamlayarak boşalan hazineyi mümkün olduğu kadar doldurmağa çalışmış otuz sene kadar harpsiz geçen zamanda bir nefes alınmış ise de, pek muk-

⁶⁸ Topkapı Sarayı Arşivi 65 evrak.

⁶⁹ Topkapı Sarayı Arşivi zarf 65/9

tesit bir hükümdar olan Üçüncü Mustafa'nın (1757-1774) doldurduğu hazine kendisinin açtığı muharebe ile eridiği gibi oğlu Selim ve kızı Şah Sultan'ın doğumlarında devlet erkânı tarafından hediye edilip usulen çocukların valdelerine ait olan para ve eşyayı da sened vermek suretiyle alup sefer masarifi olarak sarfetmiştir⁷⁰.

11280 numaralı vesikada Enderun hazinesinden orduya nakden yardım hakkında 1202 C. 13 tarihli şu malûmat vardır:

“Sefer-i hümayûn levazımatına tahsisen ordu hazinesinde bulunmak için Hazine-i hümayûndan ita olunacak paranın Enderun hazinesinden çıkarılıp Bâb-ı hümayûn hazinesine teslimi ile hazine kethüdasına suret verilmesi, verilen para dört bin yüz kese idi (Top. Arşivi 11280)

* * *

D'ohsson'un kaydına göre Onsekizinci asır sonlarında Dış hazinenin İç hazineye kırk iki milyon altından ziyade borcu varmış. Bundan başka darü's-saâde ağası nezaretindeki Haremeyn hazinesine de yine Dış hazinenin birbuçuk milyon altın borcu olduğunu Türkiye İktisadî Tarihi adlı eserinde Belin beyan etmektedir⁷¹.

⁷⁰ Bais-i tahrir-i huruf oldur ki gayret-i din-ü devlet-i Aliyye ve sıyanet-i saltanat-ı seniyye için işbu binyüz seksen yedi senesine dek gerek Harem-i hümayûn ve gerek Has oda ve Enderun hazinelerinde ve gerek Topkapı ve Darphane-i âmirede mevcut ve iddihar eylediğim akçeler bilcümle masarif-i seferiye için sarf olunub gayrı akçe kalmamakla bi'z-zarure oğlumun ve kerimelerimin akçelerine muhtaç olup kerimem Şah Sultan'ın velâdeti vaktında vezir ve ricâl-i devletten gelen akçesinden ahzolunan mukataa faizinden kethüdası yedinde müctemi' olan faizlerinden işbu bin yüz seksen yedi senesine gelince dört defada üçyüz kırk kese akçesini darbhane-i âmireye nakl ve masarif-i seferiyyeye sarf eyledim. Nısfı yüz yetmiş kese eder. Vacibü'l-eda deynimdir. İnşâAllahü Teâlâ bâde'l-musalâha vakfımın der kisesi fazlasından tamamen eda ve teslim olundukda işbu temessük şak ve red oluna (Topkapı Sarayı Arşivi No. 1001) Belleten sayı 83, Şehzade Selim'in doğum parasından alınan borç senedi ve yine Belleten sayı 97 de Şah Sultan'ın doğum parasından alınan borç senedi.

⁷¹ Türkiye İktisadî Tarihi Belin (Ziya Karamürsel tercümesi) sene 1936.

BALKAN SAVAŞINDA TÜRK FİLOSUNUN DURUMU

HİLMİ BAYUR

2 nci Meşrutiyet döneminde, Türk Bahriyesinde uzman olarak görevli İngiliz Amiral Artür Limpüs'ün Balkan Harbinde Donanmanın durumu ve Akdenizde Yunan donanması ile çarpışması konusunda 15 ocak 1913 de Sadrazam Kâmil Paşa'ya gizlice sunduğu bir yazının tercümesini ve fotokopisini yazımızın sonunda gözönüne koyuyoruz.

Bu belgeyi incelemeyen önce şu yönü belirtmekte fayda vardır: deniz uzmanı rahmetli Ali Haydar Emîr 1932 de yayınladığı “Balkan Harbinde Türk Filosu” adlı kitabında “(s. 26) Bahriyemizde bulunan İngiliz heyetinin, seferberlik ilâniyle beraber, faal sahadan çekilerek tarafsız vaziyet aldığı ve her işde bizi kendi vukuf ve ihtisasımızla yalnız bıraktığını” yazmıştı. Oysa sözü geçen belgenin açıkladığı durum, bunun tam tersini göstermektedir¹. Lüleburgaz bozgunundan sonra, 30 ekimde, iktidara gelen Kâmil Paşa'ya Limpüs², ertesi günü (31 ekimde) sunduğu bir yazıda “Osmanlı Donanmasının Yunan Donanmasıyla başarılı bir surette karşılaşmaya muktedir olduğu yolundaki düşüncelerini bildirdiğini kaydeder ve bu kez de (yani 15 ocak 1913 de sunduğu yazıda) Donanmanın Akdenizde Yunan Donanmasını arayıp çarpışmasını önerir ve şunları ilâve eder: “Zatı Devletleri, beni bu konular hakkında daha ayrıntılı görüşlerimi dinlemek üzere, hususî surette görmek isterlerse şimdi yahut yarın sabah erkenden veya kendileri için münasip olacak zaman ve mekânda emirlerine amadeyim. . Bu yazıyı okur okumaz ve ondan arzu ettikleri notları alır almaz aslını bizzat imha etmelerini rica ederim.”

¹ Bu yazıdaki belgeler deniz uzmanı Ali Haydar Emîr'in yukarda anılan eserinden alınmıştır.

² Amiral Arthur Limpus (Artür Limpüs), Meşrutiyette, Donanmamızda görevli İngiliz deniz müşavirlerinin –Amiral Gambel ve Vilyams'dan sonra– üçüncüsü idi. 20 Nisan 1912 de görevine başlamış, Alman Amiralı Souchon (Suşon)'un, bilinen maceraları ile Türk Filosu Kumandanlığını ele geçirmesi üzerine Limpüs, Eylül 1914 de, I. inci Dünya Savaşı başlarında memleketine dönmüştür.

İngilizce olan bu yazıyı okuduktan sonra Kâmil Paşa “serian tercüme” emriyle türkçeye çevirterek ilgili makamlara yani Kabine, Başkumandanlık Vekâleti ve Bahriye nezaretine, özünü ilettiğine ve Donanmanın, o sıradaki savaş gayretlerine, etkili bir surette katılması için yapılan çalışmalarda Amiralın önerilerinden faydalanıldığını kabul etmek doğru olur. Bu konuda yayınlanmış belgelerde bunun belirli izleri vardır.

Şimdi Limpüs’ün 15 Ocak 1913 deki yazıda açıkladığı görüş ve düşüncelere göz atalım:

(1, 2, 3, 20, 21 sayılı kısımları yukarda özetlemiştik)

4 — O tarihtenberi (yani 31 Ekimdenberi) Osmanlı Donanması, değerli Hamidiye kruvazörünün katılması ile (Varna önünde torpil yarası aldığından tamirde idi) takviye edilmiş bulunmaktadır.

Donanma yeniden Çanakkale’den dışarı çıkmıştır, fakat Yunan donanması ile katî bir muharebe yapmamıştır.

5 — Bana öyle geliyor ki Yunan donanması kesin bir muharebeyi göze almağa istekli değildir.

Bundan dolayıdır ki Çanakkale’nin çok yakınında bulunmaktan çekinmektedir. Fakat Limni ve Bozcaada Yunanlıların elinde kalmakta ve onlara baha biçilmez gözleme istasyonları vazifesi gördükleri gibi torpito ve başka küçük gemilere de barınak yerleri oluşturmaktadır.

6 — Pek muhtemeldir ki Osmanlı bahriye subayları, Yunan donanmasına rastlamak maksadıyla bir veya bir kaç gece sürececek bir araştırmada Donanma’yı tehlikeye koymakta mütereditirler. Bu, böyle olabilir, çünkü Yunan torpito muhripleri Türk Donanmasındakilerden daha modern ve daha çoktur. Ve şunu da kabul ediyorum ki eğer Yunan destroyerleri ustalıklı kullanılsa Türk Donanmasına büyük zararlar verebilir.

7 — Yunan donanması ile karşılaşmak için başka çare yok ise bu tehlikeyi göze almak ve onu gidip denizde aramak yerinde olur.

8 — Fakat Yunan donanmasının Türk donanmasıyla karşılaşmasını zorlayacak, aşağıda açıklanan başka bir çare vardır.

9 — Askerî bir kuvvet hazırlayıp bunu nakliye gemilerine bindirmeli, bundan Limni’yi geri almaya yeterli bir ve Bozcaada’yı geri almaya yeterli başka bir müfreze tertip etmeli.

H. Bayur

~~CONFIDENTIAL AND PERSONAL~~

From NAVAL ADVISER

To His Highness KAMIL PASHA, Grand Vézir.

Date..... 15 January 1912. 2 January 1928.

Subject..... The Navy; its employment in the present War; and
its future administration.

Your Highness,

I have been sent here as Naval Adviser to the Imperial Ottoman Government. By my orders from my own Government are precise in forbidding that I shall take any part in any actual War in which the Imperial Ottoman Government may be involved.

2. I had the honour of handing personally to Your Highness on 31 October 1912 a paper in which I indicated the leading points in the Naval Policy which I considered should be settled by the ~~2nd~~ Cabinet.

At the same time I fully appreciated that the circumstances in which the Ottoman Empire then stood, and even now ~~x~~ stands, must probably postpone full consideration of such questions until external affairs become more settled.

3. On the date named (31 October) I expressed my opinion that the present Ottoman Fleet was quite successfully to meet the Fleet of Greece.

So far as I know from the events of 18 December 1912 strongly confirmed my opinion.

4. Since that date the Ottoman Fleet has been strengthened by the presence of the useful cruiser "Hamidieh".

The fleet has again been outside the Dardanelles, but has not had a decisive engagement with the Greek Fleet.

5. It appears

Amiral Artür Limpüs'ün Sadrazam Kâmil Paşa'ya Donanma hakkında sunduğu yazının birinci sayfası

H. Bayur

5. It appears to me that the Greek Fleet is unwilling to risk a decisive engagement.

For this reason it keeps away from the immediate vicinity of the Dardanelles.

But Lemnos and Tenedos remain in Greek hands, and are invaluable to the Greeks as look-out stations, and even as places of refuge for their Torpedo Craft and other small craft.

6. It may well be that the Ottoman Naval Officers hesitate to risk the Fleet in a search for the Greek Fleet extending over one or more nights. This may be so because the Greek Torpedo Boat Destroyers are more modern and more numerous than those of the Turkish Fleet. And I agree that if the Greek Destroyers are capably handled, then the risk to the Turkish Fleet would be considerable.

7. If no other way existed of meeting the Greek Fleet, then it would be proper to accept this risk and to go and seek them out at sea.

8. But there is another way in which the Greek Fleet can be forced to meet the Turkish Fleet. It is as follows:-

9. Let a military force be prepared and embarked in transports. One part strong enough to recapture Lemnos; the other part strong enough to recapture Tenedos.

10. Let these transports be ready to leave the Dardanelles one morning at daylight.

11. Let the Turkish Fleet go out at daybreak.

If the Greek Fleet is there, then fight with it. But if the Greek Fleet is not there, then let the Turkish Fleet take the Lemnos force to Lemnos. Let them cover and help the landing of the troops.

12. If the Greek Fleet is in Lemnos it must come out and fight.

13. If the

Amiral Artür Limpüs'ün Sadrazam Kâmil Paşa'ya Donanma hakkında sunduğu yazının ikinci sayfası

13. If the Greek Fleet is not in Leanos then let the Turkish Fleet return to the Dardanelles by nightfall, leaving enough Destroyers to guard the Transports.

14. Instantly, let the Turkish Fleet escort the troops for Tenedos to that Island and retake it.

15. I think that three good results may be looked for-

- a. Leanos will remain in Turkish hands.
- b. Tenedos will remain in Turkish hands
- c. The Greek Fleet or hearing what had been done must come and fight the Turkish Fleet.

16. But if it still will not come and fight, then Mitylene, and then Chios must be retaken in a similar fashion.

17. For the recapture of these two latter islands the Turkish Fleet can utilise Smyrna as a base to work from.

18. Your Highness will comprehend that in offering to you these notes I am perhaps doing more than I ought to do.

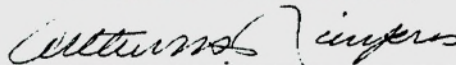
19. But the proper action of the Turkish Fleet, not to mention the recovery of these islands, is in my opinion so vital to the interests of the Ottoman Empire, that I am unable to remain silently watching while opportunities are again and again missed that ought not to be missed.

20. If Your Highness wishes to see me in private to hear my fuller views on these subjects I am at Your Highness' service - either now, or tomorrow morning early, or at any time and place that is convenient to Your Highness.

21. As soon as Your Highness has read this paper and made from it such notes as you desire I request that Your Highness will personally destroy the Original.

I am,

Your Highness' obedient Servant,

Amiral Artür Limpüs'ün Sadrazam Kâmil Paşa'ya Donanma hakkında sunduğu yazının üçüncü sayfası

Not: Bu sayfanın arkasına Kâmil Paşa Türkçe olarak "Serian tercüme" kelimelerini yazmıştır.

10 — Bu nakliye gemileri bir sabah, ortalık ağarırken, Çanak-kale'den harekete hazır olmalıdır.

11 — Türk Donanması, gün ağarırken Boğaz'dan dışarı çıkmalı, eğer Yunan donanması orada ise onunla muharebeye tutuşmalı. Fakat Yunan donanması orada değilse Türk Donanması Limni kara kuvvetlerini Limni'ye götürmeli, onu setretmeli ve askerın karaya çıkışına yardım etmelidir.

12 — Yunan donanması Limni'de ise dışarı çıkıp muharebe etmeye mecbur olur.

13 — Eğer Yunan donanması Limni'de değilse Türk donanması gecenin basması üzerine Çanakkale'ye dönmeli ve nakliye gemilerini korumak için kâfi sayıda muhripler bırakmalı.

14 — Ertesi sabah Türk Donanması Bozcaada'ya gidecek kıtalara refakat etmeli ve Ada'yı geri almalıdır.

15 — Bundan üç iyi sonuç beklenebileceğini sanıyorum:

a) Limni Türklerin elinde kalır.

b) Bozcaada Türklerin elinde kalır.

c) Yunan donanması vukua gelmiş olan olayları duyunca Türk donanmasıyla dövüşmek zorunda kalır.

16 — Fakat buna rağmen gelmez ve muharebe etmezse ilk önce Midilli ve sonra Sakız, buna benzer bir tarzda geri alınmalıdır.

17 — Bu son iki Ada'nın geri alınması için Türk Donanması İzmir'i hareket üssü olarak kullanabilir.

18 — Zatı Devletleri, anlıyacaktadırlar ki kendilerine bu not'ları sunmakla yapmam lazımgelenden ihtimal daha çok şeyler yapmaydayım.

19 — Fakat Türk donanmasının kendi faaliyeti ile geri alması bahis konusu olmasa bile, düşünceme göre Osmanlı İmparatorluğunun menfaatları için bu o kadar hayatidir ki, kaçırılmaması gereken fırsatların tekrar tekrar kaçırılmasına ses çıkarmadan seyirci kalmak elimden gelmiyor.”

Amiral Limpüs'ün bu yazısının son iki fıkrası başa alındığından onu burada noktlayıp şimdi, 3 Aralıkta Bahşayış köyü Mütarekesi (Yunanistan katılmamıştı) imzalandıktan sonra Türk Donanmasının Akdeniz'deki hareketlerini belgelerden izliyelim:

3/4 Aralık 1912 de filonun bağlı bulunduğu Başkumandanlık Vekâletinden aynen şu emir verilir: “Donanmanın Bahrîsefid’e (Akdeniz’e) çıkmak için emre amade olduğu Bahriye Nezaretinden ifade edildiği, işarı samîi Sedaretpenahiden (Sadrazamın bildirmesinden) müsteban olmakla yarın sabah Filo Çanakkale’de tamamen tahâşşüt etmiş bulunacağından düşmanın harekâtı hakkında istikşafatı lazıma icra olunarak bigayretullah (Allahın yardımıyle) Boğaz’dan huruç ile düşman kuvvei külliyesine hücum ve bilhassa Averof kruvazörüne bir darbei katiyye indirmeğe sayü gayret edilmesi tebliğ ve umum ümera, zabitan ve efrada selâm ve nusret-i ilâhiyye ve muvaffakiyyet temenni olunur.”

Filo Kumandanı, önce miralay Tahir Bey idi. Umumî Karargâhtan irtibat kurmak üzere bir kara subayının tayin edilmesini bu zat, yetkisine tecavüz sayarak istifa etmiş, yerine miralay Ramiz Bey vekâleten tayin edilmişti. Dolayısıyla bu önemli emrin tatbikçisi şimdi bu zat olacaktır.

Başkumandanlık Vekâleti ve Bahriye Nezareti bir tertibe daha başvurmuşlardı: Torpito Filosundan bir kaç yeni muhrip ayırarak başına genç ve cüretli bir subay geçirip savaşta müstakil hareketlerde bulunmaya yetkili kılmak. Bunun için kıdemli yüzbaşı Rauf Bey (Orbay) seçildi. Kendisi o sırada mübayaa ve sipariş edilmiş gemileri teftiş göreviyle İngiltere’de idi. 6 Aralıkta hemen İstanbul’a çağırıldı ve ayın 10 unda döndü. Yetkililerle görüşüp o gece Samsun muhribiyle Çanakkale’ye hareket etti. Dört yeni tip torpitodan oluşan müstakil Filotillasını kurdu.

11 Aralıkta, Filo kumandan vekili, Ramiz Bey, umumî Karargâha şu teli çeker: “Rauf Bey şimdi geldi. Mesele takarrür etti. Yarın avni hakla vazifeye iptidar edeceği maruzdur.” Rauf bey de: “Sabah erken Gelibolu’ya varınca mevcut torpitolara atış tecrübeleri yaptığımı, bütün torpillerin ikibin metreden sabit ve seyyar hedeflere isabeti görüldüğünü, zabitan ve efradın kuvvei maneviyetlerinin fevkalade olduğunu, boğazın dışında dolaşan düşman filosuna münasip fırsatta hücum etmek üzere Seddülbahir’e gidileceğini” bildirdi.

15/16 Aralıkta, Barbaros zırhlısında toplanan iki Harp Meclisinde, muharebe projesi esasları konuşulduktan sonra Filo üç kola ayrılarak, İmroz sularında, 16 Aralıkta, Yunan Donanması ile savaşa tutuştu.

Balkan Harbinin iki büyük deniz savaşından ilki olan bu savaş hakkında, Filo kumandanı Ramiz Bey'in raporundan şu noktaları belirtmekte yarar vardır:

1 — İlk ateş filomuz tarafından saat 9,40 da açılıp 10,50 de kesilmiştir.

2 — Savaş, uzaktan top ateşi teatisi şeklinde cereyan etmiştir.

3 — Başkumandanlık Vekâletinin yukarda nakledilen emrinde belirtilen amaçlarla ilgili bir sonuç almamamıştır.

4 — Ana gemi olan Barbaros'a iki mermi, Averof'a 5-8 mermi isabet etmiştir. (Bu mermilerin her iki gemide yaptığı hasar bunların sonraki hareketlerine mani olmamıştır.)

5 — Rauf Bey'in o kadar ümit ile planlanan torpil hücumuna gelince, Ramiz Bey'in raporunda buna şu sözlerle değinilmiştir:

"Filotilla'ya torpil hücumu yapması için emir verilmiş ise de duman sebebiyle işareti göremediler."

Bu işaret, gemiden gemiye flamalarla verilmişti; söylendiği gibi görülmemiş de olsa gerekirse, bir kaç torpitenin batması bahasına, Rauf Bey, kendi karar ve insiyatifi ile Averof'a karşı, üçbin metreye kadar inen mesafeden, bu hücumu yaptıramaz mıydı, sorunu herkesin aklına gelmişti. Dolayısıyla bu mesele ergeç tarihin kesinlikle aydınlatması gereken bir sorundur. Filotilla'nın gemi defterlerine bu olay ne şekilde geçmiştir? Bu konuda bir araştırma yapılmış mıdır? Bilmiyoruz.

Fakat bu olay, Balkan Harbi deniz savaşlarında kaçırılmış "fırsatların" en önemlisi olarak dikkati çekti. Eğer Averof böyle bir hücum ile ortadan kaldırılabilese veya ağır yara ile bir süre işe yaramaz hale getirilse idi, Yunan işgaline düşen adaların bir kısmı kurtarılabilir, 16 Aralıkta başlayan Londra Barış Konferansında, altı Büyük Devletin, daha sonra bu Adaları Yunanistan'a vermesine mahal kalmazdı.

Ramiz Bey'in raporunu alınca, Başkumandanlık Vekâleti, anlaşılan şevk ve gayretleri kırılmasın diye, verdiği cevapta, Filo subay ve erlerini, gösterdikleri cesaret ve fedakârlıktan ötürü kutlamış ve aynı zamanda Filo Kumandanına 16/17 Aralık gecesi şu talimatı vermiştir:

"Averof'un rahnesinin derecesi tahkik edilmekte olup neticesi bildirilecektir.

Bununla beraber Harbin sevk ve idaresi bakımından asıl maksat, düşman donanmasını arayarak kuvayı külliyesini ve hareket üslerini tahrip, işgal ettiği adaları istirdat ve Anadolu limanları ile Akdeniz arasındaki askerî nakliyatı tesis ile adalar denizinde Türk hâkimiyetini temin etmektir.

Düşmanla yapılan çarpışmalarda icabı hale göre, takip fırsatlarını kaçırmıyarak azamî faydaların istihsaline gayret sarfedilmesi tebliğ olunur.”

Oysa İmroz savaşından sonra filo ve filotilla'ya mensup gemilerin çoğu, rahmetli Ali Haydar'ın kitabında anlattığına göre “hep birden cephane, kömür ve su noksanlarıyla tamir ihtiyaçlarını rapor ediyorlardı. Fabrikalar Başmüdürü ve maiyyetindeki Fen Heyeti muayene neticesinde Barbaros ve Turgut ile iki muhribin uzunca bir müddet harekâta iştirak edemeyeceğini ve diğerlerinin kısa bir tamirden sonra faaliyete başlayabileceğini bildirdi.. Tamir işleri Aralık sonunda bitmişti.. Tamiri biten Hamidiye'nin donanmaya iltihakına çok ehemmiyet verilmekte idi. Fakat Filo Kumandanlığı, tam kuvvetle denize çıkmak mütalaasında ısrar ettiğinden tamirler bitmedikçe katî muharebe için çıkış yapmamağa karar verdi ve aldığı bütün emirlere karşı bu karardan dönmedi.”

Ancak Adalar konusunda ne yapılacaksa Londra barış müzakereleri sonuçlanmadan önce yapılması zorunluluğu vardı. Hükümet ve yetkili Askerî Makamların bu düşünce ile sabırsızlandıkları ve Filo Kumandanının sıkıştırıldığı anlaşılmaktadır.

“Aldığı raporlar üzerine Başkumandanlık Vekâleti 18/19 Aralıkta Filo Kumandanlığına şu tebligatı yaptı: “Yunanlıların Midilli ve Sakız'ı zaptetmek için bu Adalara yeniden kuvvet çıkararak son derece gayret etmekte oldukları, mahallî işarlardan anlaşılıyor. Oralardaki Türk ahali ile askerlerimizin ve Adaların kurtarılması Donanmanın acele faaliyetine mevduudur (bağlıdır).”

Fakat bu tutuma rağmen Filo Kumandanının direnişleri sürüyordu. Bu sırada Başkumandanlık vekâletiyile Bahriye Nezareti arasında yapılan temaslar neticesinde şöyle bir program tesbit edilmişti:

1 — Deniz kontrolü sağlanmadan Adalara sevkıyyat yapılmıyacaktır.

2 — Hareket üssündeki gemilerin tamiri bitince harekete geçilecektir. Tamirlerin nihayet 13 Ocakta biteceği tahakkuk ettiğinden ilk hücumun ertesi günü yapılmasına karar verilmiştir.

3 — Adalara sevkolanmak üzere kâfi kuvvetler Akdeniz boğazı Kuvayı Mürettebe Kumandanlığı ile Ezine havalisinde teşkilâta memur Tefik Paşa ve İzmir Kuvayı Mürettebe Kumandanlığı tarafından hazırlanacak ve lazım gelen iskelelerde tahşit edilecektir.

4 — Filo önce Bozcaada'yı işgal ve sonra Mondros'a taarruz edecek düşman Filosunu abluka (tabii Mondros körfezi ağzına torpil dökerek) veya onu tahrip etmeğe muvaffak olursa Midilli ve Sakız sularına gidecektir.”

Bu sırada Filo kuruluşunda da değişiklik yapıldı. Ramiz Bey, Gemilerin eksikliklerini göstererek direnmede devam ediyordu.

Filo Kumandanının iddialarını tetkik ve verilecek talimatın esaslarını tesbit üzere İstanbul'da askerî bir heyetin davetine Başkumandanlık Vekâletince karar verildi. Genelkurmay birinci ve ikinci başkanları ile son iki eski Bahriye Nazırı, Nezaret Müsteşarı, Deniz şubesi azası, Büyük Karargâh deniz Şubesine memur üç subay, tamirde bulunan Yedigârimillet kumandanı, Bahriye Nezaretince tayin edilen topçu, torpidocu, çarkçı ve gemi inşaiyye mütehassıslarından kurulu bu heyet 9 Ocak günü, Harbiye Nezaretinde toplandı. Cereyan eden son yazışmalar evrakını tetkik ile şu mazbatayı tanzim etti:

“..Donanma Kumandanlığından, Bahriye Nezaretine gelen 8 Ocak 1913 tarihli şifre telde, Donanmanın gündüz seyir ve hareketi mümkün ve faydalı olacağı Harp Meclisi kararına istinaden işar olduğundan, sabahleyin gayet erken hareketle, Yunan Donanmasının hareket üssü olan Mondros limanına gidilmesi ve bu limandaki düşman deniz tesislerinin tahrip olunması ve bu esnada düşman donanması zuhur ederse mahıv ve tahribine çalışılması tezekkür edilmiş olmakla olveçhile hemen emir buyurulması siyakında işbu mazbata takdim kılındı.”

Burada konumuzdan biraz uzaklaşarak bir kıyaslama yapmakta yarar görüyoruz: bu mazbatayı ortaya çıkaran prosedür, Lüleburgaz'dan sonra Çatalca'da savunma yapılması mümkün olup olmadığı hakkında Kâmil Paşa Hükümetince o vakit askerî bir kurul toplanarak durum ona tetkik ettirilip buna benzer bir mazbatada, tesbit

edilen tedbirler yerine getirilmek suretiyle Çatalca'daki savunmada başarı sağlanmıştı. Görülüyor ki aynı şey deniz savaşları alanında da tatbik edilmek istenmiştir. Fakat Filo Kumandanlarının göze çarpacak kadar çekingen davranışları ve sair faktörler dolayısıyla Çatalca'da olduğu gibi sonuç alınmamıştır.

Olayları izlemeğe devam edelim:

Yukarda metni nakledilen mazbata, Başkumandanlık Vekâletinden o akşam Filo kumandanlığına aynen bildirilirken ona tekrar şu emir verilmiştir: “. .burada toplanan bahriyye ümera ve erkânı tarafından bu mazbatada bildirildiği gibi, yarın, gayet erken, hareketle eski emir veçhile vazifeye mübaşeret olunması tekiden ve kesinlikle tavsiye olunur.”

Bunun üzerine Filo 11 Ocakta Mondros'a kadar gittiği halde Kumandanın raporuna göre “. .düşman muhriplerinden başka bir şeye tesadüf edilememiş ve onların hücumu da kruvazörlerimiz tarafından def ve tenkil ve akşamın takarrübü ile Boğaza avdet” etmiştir.

Kumandanın bu davranışı, Hükümeti ve askerî makamları iyice müteessir ettiği anlaşılmaktadır. Askerî Heyet Başkumandanlık Vekâleti temsilcileriyle 13 Ocakta tekrar toplanır. Müzakerelerden sonra ikinci bir mazbata daha kaleme alınır. Bunda, 11 Ocak harekâtı hakkında Filo Kumandanının verdiği rapor iyice eleştirilir ve “düşman üssüne takarrüp edildiği halde orayı tahrip ve düşman Donanması üzerlerine gelmeğe mecbur olacağından onu da tenkil etmek lazımeden iken bila musademe avdet eyledikleri anlaşıldığından eski emre göre hemen hareketle görevini yerine getirmesi lüzumunun tekiden ferman buyurulması” istenilir.

Bu mazbata da aynen gönderilirken Filo Kumandanına “. .bu mazbatada bildirildiği üzere yarın gayet erken hareket ile eski emre göre acele vazifeye koyulması” tekrar emredilir.

Hamidiye'nin giriştiği akın harekâtı da bu sırada planlanır. Kruvazör, Rauf Bey'in kumandası altında, Başkumandanlık Vekâletinden verilen emir gereğince, 14 Ocak 1913 de Çanakkale'den hareket eder. Maksat, Averof'u peşine takarak, üssünden, uzaklaştırmaktır. Fakat iş böyle olmadı. Hamidiye'nin Adriatik denizi, Akdeniz'in doğusu ve Kızıldeniz'de oluşan harekâtı sırasında batırıldığı düşman ticaret gemileriyle yaptığı küçük bombardımanlar o

sırada milleti çok duygulandırmakla beraber, onun bu suretle Filodan ayrılmasının askerî yönden faydalı olmadığı söylenmiştir.

Hamidiye'den mahrum olduğu halde Filo 18 Ocakta, başta Barbaros, Turgut, Mesudiye ve Mecidiye zırhlıları olduğu halde, öteki üniteler ile birlikte sabah erken boğaz'dan çıktı ve Limni sularında Yunan donanmasını aramaya koyuldu. Bu sırada Ada'nın Mondros körfezinden çıkan Averof ve Yunan Donanması ile savaşa tutuştu. İşin arkası için, şimdi Kumandan Ramiz Bey'in, Mondros savaşı hakkında Başkumandanlık Vekâletine verdiği rapora göz atalım: 1- Donanmanın, yukarda adı geçen büyük gemilerinden (1100) den fazla top mermisi atılmış ve Averof'a 4-5 isabet kaydedilmiştir. 2- Fakat konsantre ateş ile Barbaros 30, Turgut da 10 mermi isabeti almış ve ağır hasara uğramıştır. 3- İnsan zayıatına gelince, Barbaros'ta 6 subay, 28 er, Turgut'da 2 subay, 9 er şehit olmuş, bu iki gemide 49 kişi de yaralanmıştır. Başka gemiler isabet almamıştır. 4- Bu savaşta Averof'un atışlarında görülen isabet onu yabancı bir kumandanın idare ettiği izlenimini vermiştir. (Yunan Filosunu İngiliz Amirali Markkar'ın idare ettiği rivayet edilmiştir). 5- Savaş, önce Averof, sonra Türk Filosunun ateş kesmesiyle sona ermiş ve Filo akşam saat 18 e doğru Boğaz'a dönmüştür."

Londra barış müzakerelerinin, bu dönemde, ağır şartlar ortaya çıkardığı ve Barışın koruyucusu altı Büyük Devletin tavsiye kararlarınının 17 Ocak notasıyla Bâbiâli'ye iletiildiği bir sırada o kadar ümit bağlanan Mondros Savaşının bu olumsuz sonucu, hükümet ve askerî otoriteleri iyice kızdırmış ve bu sebeple Filo Kumandanı takdir edilmiş, o da kendisini şiddetle savunmuştur.

Başkumandan Vekili Nazım Paşa'nın İstanbul'da bulunması dolayısıyla kendisine Vekâlet eden Kumandan³ tarafından Ramiz Bey'e şu acı ve ilginç telgraf gönderilmiştir ki bunu aşağıya aktararak yazımızı bitiriyoruz:

"Mondros muharebesinde Donanma zabitan ve efradının milli namusu cesaretleriyle düşmana göstermiş olmalarından dolayı onlara candan memnuniyetimi beyan ederim.

³ Ali Haydar Emir kitabında, Ramiz Bey'e bu telin o sırada, Nazım Paşa'ya vekâlet eden Genel Kurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşa tarafından gönderildiğini belirtiyor ise de Ahmet Abuk Paşa olması daha doğru görünüyor. Bunu araştırmadık.

Ancak uğranılan zayıat ve hasarat üzerine gösterdiğiniz telâşa ve öteye beriye mesuliyet atfetmenize teessürlerimi bildiririm.

Verilen zayıat bir piyade bölüğünün âdi bir muharebede daima verdiği zayıat derecesinden hafiftir.

Gemilerdeki hasara gelince, bu da bir emri tabidir. Milletler donanmalarını havuzlarda saklamak için vücuda getirmezler. Her hamiyetli donanmaya düşen yüksek bir vazife vardır ki o da düşman donanmasını batırmak, yahut şan ve şerefle kendisi batarak bayrağının namusunu kurtarmak ve millete karşı borcunu ödemektir.

Binaenalyh size emrediyorum, donanmayı hazırlayınız ve düşman donanmasını arayıp batırınız. Eğer bunu yapamazsanız namuskârane kendiniz batınız.”

Görülüyor ki PREVEZE'den beri köprülerin altından çok sular akmıştı...

İNGİLİZ GİZLİ BELGELERİNE GÖRE İŞGAL GÜCÜNÜN TÜRKİYE'DE SON GÜNLERİ VE CUMHURİYETİN KURULUŞU

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

Lozan Antlaşması İmzalanmadan Önce Türkiye'deki Durum :

Türk ulusu, eşsiz Mustafa Kemal'in önderliği altında yaptığı hamasi kurtuluş savaşı sonunda elde ettiği askerî zaferin nimetlerine kavuşmak amacıyla, Lozan'da konferans masası başında ikinci bir kurtuluş mücadelesine girişirken, hâlâ İstanbul ve Boğazlar, Birinci Dünya Savaşında bize karşı cephe alan İngiliz, Fransız ve İtalyan askerlerinin işgalinde bulunuyor; işgal altındaki Türk ülkelerinin ufkunda müstevli devletlerin bayrakları sırtıp duruyordu.

Lozan Antlaşması imzalanmadan altı gün önce (18 Temmuz 1923'de), İstanbul'daki İngiliz işgal gücü Başkomutanı Tümgeneral Sir Charles Harington'u görmeye giden Büyük Millet Meclisi yönetimi askerî temsilcisi ve İstanbul mevki komutanı General Selâhattin Adil Paşa, şehirde olay çıkmasını önlemek için elinden geleni yapacağına söz veriyor; Harington'un da bu yönde üstün çaba göstermesini dileyordu. Bu görüşme hakkında aynı gün İngiliz Savunma Bakanlığına bilgi veren Harington, İstanbul ve dolaylarında olay çıkmasına fırsat vermemek için tedbir aldığını; Selâhattin Paşanın son iki aydan beri kendisiyle görüşmekten kaçındığını, çünkü bazı olaylar yüzünden aralarında birçok anlaşmazlıklar çıktığını, ama bunların şimdi ortadan kalktığını bildiriyor, şöyle diyordu:

“Burayı işgal edişimizi ve Bağlaşık erlerine karşı işlenen suçlardan sorumlu olanların askerî mahkemelerimizce yargılanmalarını Ankara'nın kabul etmediği göz önünde tutulursa, daha birçok olayların çıkmamış olması gerçekten şaşırtıcıdır. Selâhattin Paşa'ya da belirttiğim gibi, sözünü tutarsa ben de sözümde duracağım; ama hizmetimizde çalışanları hırpalamayı sürdürürlerse olaylar çikabilir.”

Harington, Selâhattin Paşa'nın, Türk Ordusunun İstanbul'a bir zafer havası içinde girmeyeceğini, ancak küçük ölçüde gösteriler yapılacağını ve bu konuda önceden Harington'a bilgi vereceğini söylediğini kaydediyor; İstanbul'daki Türklerle basının pek doğal olarak çöşku içinde olduklarını telyazısında ekliyordu¹.

İngilizlerin İstanbul ve Boğazları Bırakmayacaklarına İnanılıyor:

Lozan Antlaşması imzalanmadan bir hafta önce, (17 Temmuz 1923'de), İstanbul'daki İngiliz Maslahatgüzarı ve Yüksek Komiser Vekili Nevile Henderson'un Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderdiği gizli yazıya göre, İstanbul'daki İtalyan Ataşemiliteri Albay Vitelli; Bağlaşklar, yansızlar, Türkler ve öteki unsurlar arasında, İngiltere'nin Gelibolu yarımadasını süresiz olarak kendi işgalinde bulundurmak dileğinde olduğu izleniminin yaratılmış olduğunu İngiliz meslektaş Albay Baird'a bildiriyordu. Verdiği bilginin kesinlikle gizli tutulmasını dileyen İtalyan Ataşemiliteri, Fransız işgal gücü Başkomutanı General Charpy'nin son günlerde Gelibolu'ya yapmış olduğu geziden amacın, İngilizlerin bu "sözde gizli yaşamları" konusunda inceleme yaparak Fransız yönetimine bir rapor göndermek olduğunu; Gelibolu yarımadasındaki İngiliz askerî kuruluşlarını teftişten sonra kaleme aldığı raporda, İngilizlerin bu bölgeyi süresiz işgallerinde bulundurmak yaşamında olmadıklarını bildirdiğini söylüyordu.

Nevile Henderson yazısına şöyle son veriyordu:

"29 Mayıs 1923'de size gönderdiğim 321 sayılı yazımda, bu konuda Türklerin bize güvenmediğine ve son İngiliz savaş gemisi ve eri Boğazlardan ayrılmadıkça, bu güven-sizlik ve endişelerinin giderilemeyeceğine dikkatinizi çekmiştim. İki ay kadar önce İsveç'li meslektaşım ile görüşürken, İngilizlerin bu konudaki iyi niyetinden kuşkusu olduğunu beyan etmişti. Herhalde Fransız bağlaşklarımız da

¹ İngiliz Devlet Arşivi (Public Record Office), Dışişleri Bakanlığı (Foreign Office), dosya No. 9122, belge No. E 7523; bundan böyle kısaca FO/... olarak anılacaktır. FO/9122/E 7523, Türkiye'deki İşgal Gücü Başkomutanı Tümgeneral Sir Charles Harington'dan İngiliz Savunma Bakanlığına kapalı telyazısı No. 4213, İstanbul, 18.7.1923.

bize inanmıyor ve gerçek niyetimizi öğrenmek için Türklerle birlikte her türlü ölçeme başvuruyor, ajanlarını seferber ediyorlar”.

İngiltere Dışişleri Bakanlığında büyük ilgiyle izlenen bu yazıya Doğu Masası yetkililerinden D. G. Osborne, 24 Temmuz 1923'de şu derkenarı kaydediyordu:

“Verdiğimiz sözü ne kadar az değerlendirdiklerini görmek doğrusu teessüfe şayan. Antlaşmayı bugün imzalamış olmamız, şüphe edenleri bilmem inandıracak mı?” (Lozan Antlaşması 24 Temmuz 1923'de imzalanmıştı).

Dışişleri Bakanı Lord Curzon ise şu derkenarı ekliyordu:

“Hiç şüphesiz, bizi, aynı koşullar içinde kendilerinin davranacakları biçime göre yargılıyorlar².” (Belge No. 1 ve 1A).

İngilizlerin Boğazlardan çekilmek dileğinde olmadıklarına Fransızlar da inanıyorlardı. 24 Temmuz 1923 tarihli *Echo National* adlı Fransız gazetesinde yayınladığı başyazıda M. André Tardieu, Türk Boğazlarını ikinci bir Cebelütarık durumuna getiren İngiltere'nin, birkaç hafta içinde bu üstün durumdan vazgeçeceğine inanmıyor; Çanakkale'de kalarak, Akdeniz'in tüm kapılarını ele geçireceğini; Fransızların uyguladığı Türk dostu siyasanın Doğu'da İngilizlerin ününü arttırarak, onları Boğazların “efendisi” biçimine getirdiğini öne sürüyordu³.

Büyük Millet Meclisi yönetiminin İçişleri Bakanı Ali Fethi (Okyar) ve diğer Türk ileri gelenleri de, İngilizlerin Boğazları ikinci bir Cebelütarık biçimine getirerek, Türkiye üzerinde sürekli baskı kullanmak yaşamında olduklarına inanıyorlardı. Hatta bu konuda, 25.9.1922 tarihli İngilizce *Daily Telegraph* gazetesinde bir de yazı yayımlanmıştı⁴.

² FO/9122/E 7599, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiser vekili Nevile Henderson'dan Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a kapalı yazı No. 422 (2135/5/23), İstanbul, 17.7.1923 ve Dışişleri Bakanlığı derkenarları.

³ *Echo National*, Paris, 24.7.1923; ayr. bkz. FO/9122/E 7661, Paris'deki İngiliz diplomatik temsilcisi M. Phipps'den İngiltere Dışişleri Bakanlığına telyazısı No. 703, 24.7.1923.

⁴ *Daily Telegraph*, Londra, 25.9.1922.

Lozan Antlaşmasının İmzalanması ve Yarattığı Yankılar:

24 Temmuz 1923'de Lozan Antlaşması imzalanıyor, dünyanın her yanında büyük bir Türk zaferi olarak karşılanıyordu. Bu Antlaşmaya, görünürde yenilgiye uğratılarak büsbütün yıkılan, ama kendi yıkıntıları arasından dirilerek dünyanın en güçlü devletlerine karşı meydan okuyan ve sert görüşmeler sonunda onlardan hemen hemen tüm haklarını ele geçiren bir ulusun "son sözü" olarak bakılıyor; bu Antlaşmayla Türkiye'nin "her türlü yabancı müdahalesinden uzakta", kendi ulusal sınırları içinde bağımsız ve egemen yeni bir devlet biçimine geldiği kabul ediliyordu. Dahası, Türk ulusunun en azılı düşmanlarından ve Yunanlıları Anadolu'ya saldırtmada başlıca rolü oynayanlardan biri olan İngiliz eski Başbakanı Lloyd George bile, daha sonra yayımladığı anılarında, Mondros Bırakışmasından Mudanya Bırakışmasına dek olan evreyi, "Bağlaşıklar için bir yenilgi"; Mudanya Bırakışmasından Lozan Antlaşmasına dek olan devreyi ise "bozgun" olarak nitelendirir⁵.

Lloyd George'un kabinesinde bakanlık etmiş bulunan Lord Birkenhead de, Londra'da yayımlanan *Evening Standard* gazetesinin 14 Ağustos 1923 tarihli sayısında çıkan bir açık mektubunda, Lozan Antlaşmasıyla İngiliz çıkarlarının bütün bütün teslim edildiklerini kaydediyor, şöyle diyor:

"Bu ülkenin [İngiltere'nin] tarihinde, yenilgiye uğratılmış bir düşman, fatihten hiçbir zaman bu denli koşullar sağlamamıştır. Türkleri her savaşta yendik. Savaşı büyük zaferle sona erdirdik; ama şimdi herşey yitirildi. Uğrunda savaştığımız herşey teslim edildi. . . Türkiye bizi fethetmiş olsa, Lozan Antlaşması bize zorla kabul ettirilecekti. Bu antlaşma, gerçekte gereksiz, çirkin bir komediden başka birşey değildir⁶." (Belge No. 2).

Barış Antlaşmasının Lozan'da imzalandığı 24 Temmuz günü, İstanbul'daki İngiliz işgal gücü Başkomutanı Tümgeneral Harington, görmeye gittiği Türk mevki komutanı General Selâhettin Paşa'ya şu demeçte bulunuyordu:

⁵ David Lloyd George, *Memoirs of the Peace Conference*, C. II, New Haven, Yale Üniversitesi yayımı, 1939, s. 879

⁶ *Evening Standard*, Londra, 14.8.1923; ayr. bkz. FO/9171/E 8510.

“İngiliz ve Türk Orduları arasındaki büyük geleneklerin tazelenmek üzere olduklarını düşünmekle seviyorum. Önümüzdeki barışçı evrede size bir asker olarak başarı dilemeğe geldim. Geleneklerimiz, Sivastopol, Alma ve diğer yerlerin büyük isimlerini akla getiriyor. Birçok İngiliz alayları, bu yerlerin renklerini hâlâ bayraklarında taşıyorlar. İngiliz ve Türk Ordularının, gerek düşman gerekse dost olarak birbirlerine saygılarını sürdürdüklerini iyi biliyoruz. Görevimizin son bulmak üzere olmasından ve güç bir evreyi karşılıklı işbirliğiyle başarıyla geçirdiğimizden ötürü memnunum. Size bir bağ olarak elimi uzatmakla sevinç duyarım. Yarın Ordularımıza yayılacak olan bu bağın uzun ve sürekli olmasını dilerim. İngiltere ve Dominyonlarının askerî gücüne mensup olarak adilâne bir savaşta hayatlarını veren birçok erlerin naşlarını Türk topraklarında bırakıyor; kendi geleneklerimize göre anılarına saygı göstereceğinizden emin olarak size emanet ediyoruz. Türkiye’den birçok mes’ut anılarla ayrılıyor. Türk ulusunun saygısını beraberimizde götüreceğimizi ümit ederiz.”

Bu görüşme hakkında İngiliz Savunma Bakanlığına aynı gün bilgi gönderen Harington, barışın imzalanması dolayısıyla İstanbul’da altı gün sürecek kutlama törenlerine başladığını; askerlerin hareketlerini kısıtlamamakla birlikte, gösteri ve yürüyüşlerden kaçınarak, ağırbaşlılıkla davranacaklarına güvendiğini; durum güç olmakla birlikte, görevlerini esaslı biçimde yerine getireceklerinden emin bulunduğunu ve olaylardan sakınılması için Selâhettin Paşa tarafından da benzer emirler çıkarıldığını bildiriyordu.

Harington’un bu yazısı İngiltere Dışişleri Bakanlığında iyi karşılanmıyor; yetkililerden Lancelot Oliphant şu derkenarı kaleme alıyordu: “Bir aşamaya dek iyimser”. Diğer yetkililerden R. C. Lindsay: “Biraz aşırı gittiğini sanıyorum”; Hariciye Müsteşarı (Yunan dostu) Sir Eyre Crowe ise: “Çok aşırı gitti” derkenarlarını kaydediyorlardı⁷. (Belge No. 3).

⁷ FO/9122/E 7674, General Harington’dan İngiliz Savunma Bakanlığına kapalı telyazısı No. 4225, İstanbul, 24.7.1923 ve Dışişleri Bakanlığı derkenarları.

Türk Ülkelerinin Boşaltılmaları Sorunu :

Tümgeneral Harington, 28 Temmuz 1923'de İngiliz Savunma Bakanlığına gönderdiği kapalı telyazısında, herşeyin sessizlik içinde yerine getirilmekte olduğunu; İngiliz Yüksek Komiserliğinin, Lozan Antlaşmasının Büyük Millet Meclisince onaylandığını resmen bildireceği günden başlamak üzere, 40 gün içinde tüm işgal gücünün Türk topraklarını boşaltabileceğini bildiriyor, şunları ekliyordu:

“Görevimiz sona erince, erzak ve mühimmat elden çıkarıldıktan sonra, boşaltmanın son günü, Bağlaşık meslektaşlarımla birlikte buradan hareket etmeyi öneriyorum.”

Harington, boşaltmaya yardım etmek için “*Poland*” gemisine ek olarak dört gemi daha istiyor, bu arada Sussex Alayını İngiltere'ye gönderebileceğini bildiriyor, ama Dışişleri Bakanlığı, bunu onur konusu yaparak bu alayın, Antlaşmanın onaylanacağı güne dek İstanbul'da bırakılmasını Savunma Bakanlığı aracılığıyla Harington'a bildiriyordu ⁸.

Öte yandan İngiliz Akdeniz Filosu Başkomutanı Amiral O. de Brock da 29 Temmuzda Henderson'a gönderdiği kapalı telyazısında, o gün toplanan Bağlaşık Amirallerinin, İzmir'deki savaş gemilerinin, Lozan Antlaşmasının onaylanmasından sonra 24 saat içinde İzmir'den çekilmelerini kendi hükümetlerine önermek kararını aldıklarını bildiriyordu. Bunu ertesi günü Lord Curzon'a duyuran Henderson, Bağlaşık Amirallerinin görüşlerine katıldığını ve bunun doğru bir davranış olacağını belirtiyor; buna karşılık veren Dışişleri Bakanlığı, bu görüşü benimsediğini ve bunu meslektaşlarıyla birlikte sözlü olarak Türklere duyurmasını 8 Ağustosta Henderson'a öneriyordu ⁹.

Bu arada İsmet Paşa'nın İstanbul'a giderek orada birkaç gün incelemelerde bulunacağını öğrenen General Harington, İngiliz Savunma Bakanlığına gönderdiği kapalı telyazısında, Dr. Adnan (Adıvar) aracılığıyla ona boşaltma protokolünün müsveddesini gönderdiğini; boşaltma sorununun Bağlaşık generallerince görüşüleceğini bildiriyor, şunları ekliyordu:

⁸ FO/9164/E 7885, General Harington'dan İngiliz Savunma Bakanlığına kapalı telyazısı No. 4242, İstanbul, 28.7.1923 ve Savunma Bakanlığında General Harington'a kapalı telyazısı No. 91956, Londra, 31.7.1923.

⁹ FO/9164/E 7999, İngiliz Akdeniz Filosu Başkomutanı Amiral O de Brock'dan İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiser vekili Nevile Henderson'a kapalı telyazısı, 29.7.1923. Henderson'dan Lord Curzon'a kapalı yazı No. 450, İstanbul, 30.7.1923 ve Dışişleri Bakanlığında Henderson'a kapalı telyazısı, Londra, 8.8.1923.

“Bütün planlarımız tamamdır. Türk basını, boşaltma komisyonunun çalışmalarına çok önem veriyor, ama Türklerin bizi ülkelerini boşaltmaya zorladıkları izlenimini yaratıyorlar. Ne vakit ve nasıl boşaltacağımız konusunda kararı biz vereceğiz. Bu konuda Bağlaşık generallerince destekleneceğime inanıyorum. Boşaltmanın altı hafta içinde tamamlanması gerekiyor. Herşey sessizce yerine getiriliyor. Türkler her türlü hak iddiasında bulunuyorlar. Onları memnun etmek için elden geleni yapmaya çalışacağız, ama boşaltmayı kendi kararımızla ve Antlaşma koşullarına göre yerine getireceğiz. İdareyi devredeceğimiz son âna kadar, burada statümüzü devam ettirmeliyiz. Türk ve Bağlaşık silâhlı kuvvetlerine mensup olanlar, 13 Ağustosta başlamak üzere birbirlerini selâmlıyacaklardır¹⁰.”

10 Ağustos sabahı İstanbul'a varan General İsmet Paşa, öğleden sonra saat 2'de tüm Bağlaşık generallerini bir arada ve daha sonra üç Bağlaşık Yüksek Komiseri vekillerini ayrı ayrı kabul ediyordu. 11 Ağustos sabahı Tümgeneral Sir Charles Harington'la özel olarak görüşüyor; Bırakışmanın Antlaşma koşullarına göre yerine getirileceği yolunda Harington'un verdiği güvenceyi Türk Hükümetinin kabule hazır olduğunu bildiriyordu. Bunu İngiliz Savunma Bakanlığına duyuran Harington, savaş gereçlerinin, bina ve sairenin olağan biçimde devredileceğini; bunlara zarar yapılmasını önlemek için tedbir alınacağını belirtiyor, şunları ekliyordu:

“Dostane ilişkiler kurduğumuza göre, kanaatimce boşaltma hiç bir olay çıkmadan yerine getirilecektir.”

General Harington'un anlattığına göre, İsmet Paşa'nın dostça davranışı ve içtenliği, üç generalin kendisiyle Mudanya'da başladığı iyi ilişkileri tekrar canlandırıyor. Harington ayrıca şunları ekliyordu:

“Buradan ayrılacağımız güne dek Türklerin bize karşı iyi niyet göstermek ve bizimle içten ilişkiler kurmak dilediklerini gösterecek belirtiler vardır¹¹.”

¹⁰ FO/9164/E 8137, General Harington'dan İngiliz Savunma Bakanlığına kapalı telyazısı No. 4284, İstanbul, 7.8.1923

¹¹ FO/9164/E 8251 ve E 8270, General Harington'dan İngiliz Savunma Bakanlığına kapalı telyazıları No. 4290 ve 4293, İstanbul, 10/11.8.1923.

İsmet Paşa, İngiliz Yüksek Komiseri vekili Nevile Henderson'la yaptığı görüşmede, herkes üzerinde iyi izlenim bırakmak amacıyla boşaltma programının hiçbir aksaklık ve olay çıkmadan aynen yerine getirilmesi dileğinde bulunuyor; ona karşılık veren Henderson, kaygısını sempatiyle karşılıyor; bu konuda yaratılacak iyi izlenimin gelecekteki ilişkilere büyük etkisi olacağını kabul ediyor; bir işgal ordusunun işgali sürdürmesinin ayrılmasından daha kolay olduğunu öne sürüyor; Türk Hükümeti, uzun süren işgal evresinin tatmin edici biçimde sona ermesini dileyorsa, bu konuda "aşırı ve düşüncesiz" dileklerden vazgeçmesi gerektiğini bildiriyordu¹². (Belge No. 4).

Lozan Antlaşmasının Büyük Millet Meclisince Onaylanması :

Büyük Millet Meclisi yönetiminin İstanbul'daki resmî temsilcisi Dr. Adnan, İsmet Paşa tarafından gönderilen iki notayı 23 Ağustos akşamı Yüksek Komiserlere tevdi ediyordu. Bu notalarda, Büyük Millet Meclisinin 23 Ağustos 1923'de Lozan Antlaşmasını onayladığı bildiriliyor; Boşaltma Protokolünün birinci maddesine değinilerek, Antlaşmanın onaylandığı Bağlaşıklara bildirildiği andan itibaren, boşaltmanın başlaması gerektiği hatırlatılıyordu. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri vekili Henderson, Lozan Antlaşmasının 23. 8. 1923'de Büyük Millet Meclisince onaylandığını aynı gün Dışişleri Bakanlığına duyuruyordu¹³.

Boşaltma Başlıyor :

İngiltere Dışişleri Bakanlığı, 24 Ağustosta Henderson'a gönderdiği kapalı telyazısında, Türkiye Antlaşmayı onayladığına göre, meslektaşlarının benzer yönerge almalarını beklemeden, İzmir'deki İngiliz savaş gemilerinin çekileceğini Ankara yönetimi temsilcisine gayri resmî bir biçimde söylemesini buyuruyor, böylelikle Türklerin iyi niyetini kazanmayı ümid ediyordu. Beş gün sonra, Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden Lancelot Oliphant, İngiliz Donanma ve Savunma Bakanlıklarına gönderdiği yazılarda, Antlaşmanın onaylandığını bildirerek, İstanbul'un boşaltılmasına başlanmasını ve boşaltma hak-

¹² FO/9131/E 8390, İngiliz Yüksek Komiser vekili Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a kapalı yazı No. 469, İstanbul, 11.8.1923.

¹³ FO/9131/E 8569, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 427(R), İstanbul, 24.8.1923.

kında Dışişleri Bakanlığına sürekli bilgi iletilmesini dileyordu. Bakanlığın Doğu Masası yetkililerinden D. G. Osborne'un belgeye eklediği derkenardan anlaşıldığına göre, boşaltmayla ilgili tüm hazırlıklar tamamlanmış olup, işgal gücünün ilk grubu 24 Ağustosta muhtemelen İstanbul'dan ayrılacaktı¹⁴. (Belge No. 5).

Eylül içinde boşaltma devam ediyordu. İngiliz Royal Fusiliers Alayı, "Montreal" adlı İngiliz gemisiyle 26 Eylülde İstanbul'dan hareket ediyor; Çanakkale bütün bütün boşaltılıyordu. Bu arada birkaç güne dek Wellington Dükü Alayının "Somali" gemisiyle hareket etmesiyle Üsküdar, yabancı askerî kuvvetlerden kurtulmuş olacaktı. Anadolu Demiryolunu 25 Eylülde ilgili kata devreden General Harington, Alman hastahanesini İsveçlilere teslim ediyor; 26 Eylül günü vedalaşmak üzere Halifeyi ziyarete gidiyordu. Harington'a göre "herşey tıkırında gidiyordu". "Arabic" gemisi 26 Eylül gecesi İstanbul'a vasil olacak; şehri Türklere teslim edecek askerî birlikler ayrılarak (müstesna), tüm askerî kuvvetler Pazar akşamına dek Türk ülkelerinden ayrılacak; geride kalan kuvvetler "Arabic" gemisiyle hareket ederek 12 Ekime doğru İngiltere'nin Southampton limanına vasil olacaklardı¹⁵.

Aynı gün Henderson'a gönderdiği bir mektupta, Harington, kendisine göstermiş olduğu yardımdan ötürü teşekkür ediyor: "Burada birlikte geçirdiğimiz evreyi daima sevinçle anacağım" diyordu. Buna üç gün sonra karşılık veren Henderson, birlikte yaptıkları çalışmalardan ötürü ona teşekkür ediyor; İstanbul'un işgali sırasında geçirmiş oldukları "yorucu evredeki uysal davranışlarımızdan" ötürü İngiliz erlerini överek şöyle diyordu.:

"İngiliz Ordusunun bu evredeki terbiyeli davranışları, eminim ki, Türkiye'de daha uzun süre anılacaktır. Birçok kimselerin, bu ordunun Türkiye'yi boşaltmasına üzüntü ile bakacakları ve İngiliz erlerine özlem duyacakları görüşündeyim. Bu erlerin disiplinli davranışları, dünyanın bu kesiminde ulusal saygınlığımızı arttırmıştır¹⁶."

¹⁴ FO/9164/E 8378, Dışişleri Bakanlığında Nevile Henderson'a kapalı telyazısı No. 257, Londra, 24.8.1923.

¹⁵ FO/9164/E 9639, General Harington'dan İngiliz Savunma Bakanlığında kapalı telyazısı No. 4412, İstanbul, 26.9.1923.

¹⁶ FO/9164/E 9950, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a yazı No. 608, İstanbul, 30.9.1923, ilişikte General Harington'un kendisine yazdığı ve ona verdiği karşılıkla ilgili yazıların suretleri.

Ekim başlarında boşaltmaya devam ediliyordu. 1 Ekimde Savunma Bakanlığına gönderdiği gizli telyazısında, Harington, Türk savaş gereci ve diğer malzemenin olay çıkmadan normal biçimde Türklere devredildiğini; bu işlemle ilgili belgelerin üç Bağlaşık generali ve Selâhettin Paşa tarafından “*Arabic*” savaş gemisi üzerinde imzalanmış bulduklarını, Türk generalinin ve Kızılay Derneği başkanının boşaltmanın yapıış biçiminden ötürü şükran duyguları beyan ettiklerini bildiriyordu.

44 hasta taşıyan “*Suntemple*” ve İngiliz koruyuculuğuna sığınarak Selânik’e gönderilmekte olan 400 yolcu taşıyan “*Victoria*” adlı gemiler, 1 Ekimde İstanbul’dan hareket ediyordu. Bir gün önce, 111 Ermeni, Mısır’a gönderilmişti. Harington’un başkanlığındaki boşaltma komisyonu, Türkiye’den ayrılmak hakkına sahip herkesin boşaltıldığını, ancak boşaltmayla ilgili emirlere itaat etmeyenlerin boşaltılmadıklarını açıklıyor; Harington, 200’e yaklaşık kişinin, 1 Ekimde İngiliz İşgal Gücü karargâhının kapılarına dayanarak Türkiye’den ayrılmak istediklerini, ama bu hakka sahip olmadıklarını; esasen kendilerine hiçbir zarar gelmeyeceğine inandığını Savunma Bakanlığına bildiriyor; ayrıca şu bilgiyi veriyordu:

“Yarın (2.10.1923) saat 11.30’da Bağlaşık ve Türk ih-tiram kıtalarının katılacağı son bir tören yapılacak; öğleyn gemilere binilerek ö.s. saat 3’te, İstanbul’dan hareket edilecektir. Üç Bağlaşık generalini taşıyacak olan gemiler, onları daha sonra izleyecek olan Bağlaşık savaş gemilerinin arasından geçecektir. “*Arabic*” gemisi, daha önce bildir-diğim gibi 12 Ekimde değil, 11 Ekimde Southampton limanına varacaktır. İstanbul’dan ayrılacağımız gün, Mu-danya’ya gitmek üzere buradan hareket ettiğimiz günün yildönümüdür. 11 Ekim ise Mudanya Bırakışmasının im-zalandığı günün yildönümüdür. Bana gösterilen her türlü kolaylıktan ötürü şükran duygularımı belirtmek isterim. Boşaltmayı bu yardım sayesinde başarıyla yerine getirmiş bulunuyoruz¹⁷.”

¹⁷ FO/9164/E 9796, General Harington’dan İngiliz Savunma Bakanlığına kapalı telyazısı No. 4416, İstanbul, 1.10.1923.

İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Davranışları :

İşgal Gücünün Türkiye'de son günleri yaşanırken, İngiliz Dışişleri Bakanlığının zihnini çok önemli bir konu kurcalıyordu: İngiliz askerî gücü İstanbul'u boşalttıktan sonra, Türkiye'de olup bitenler konusunda gizli bilgi nasıl sağlanacaktı? Dışişleri Bakanlığı Müsteşar yardımcısı Lancelot Oliphant, 27 Eylül 1923'de kaleme aldığı gizli bir yazıda (Belge No. 6 ve 6A), bu konunun son günlerde ilgililerce görüşüldüğü tahminini yürütüyor, ama Dışişleri Bakanlığına hiçbir bilgi iletilmediğinden sızlanıyor; arada sırada elde edilecek gizli bilginin özellikle Irak'taki İngiliz yetkililerince çok ilginç karşılanacağına değinerek, bunun İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğince sağlanması görüşünü Müsteşar Sir Eyre Crowe'un kabul etmediğini kaydediyordu.

Bunun üzerine, 3 Ekim 1923'de Henderson'a gönderilen gizli yazıda (Belge No. 7) aynen şöyle deniyordu:

"Hava Bakanlığı, İngiliz Genel Karargâhının İstanbul'dan ayrılmasından sonra, Irak'taki askerî öğelerin önemli bir bilgi kaynağından yoksun bırakılmalarından kaygılanıyor. Dolayısıyla, bütün acele, gizli ve diğer askerî bilgiyi doğrudan doğruya kapalı telyazısıyla Bağdat'taki İngiliz Yüksek Komiserine göndermenizi diliyor. Acele olmıyan diğer gizli bilgiler de diplomatik çanta içinde Kahire yoluyla Bağdat'a gönderilebilir. Bu öneriler uygulanabilir mi?"

Henderson, buna 9 Ekimde şu gizli yazıyla karşılık veriyordu: "Olağanüstü bilgi kaynaklarımız şimdi kurumuş durumdadır. Esasen Irak'taki hava gücü için önemli bir bilgimiz olacağını sanmıyorum. Buradaki adamımız [kimliği belli değil; İngiliz Ataşemiliteri olabilir], ilginç haberleri zaten Bağdat'a iletiyor. Kendisine, esaslı askerî bilgi elde ederse doğrudan Bağdat'a göndermesini bildiriyorum. Bu konuda benim de elime gizli bilgi geçerse, doğrudan Yüksek Komisere iletirim¹⁸." (Belge No. 8 ve 8A).

¹⁸ FO/9174/E 9805, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşar yardımcısı Lancelot Oliphant'ın 27.9.1923'de kaleme aldığı gizli andıç; Dışişleri Bakanlığından Nevile Henderson'a gizli yazı, Londra, 3.10.1923 ve Nevile Henderson'dan Lancelot Oliphant'a oldukça gizli yazı, İstanbul, 9.10.1923.

İşgal Gücünün Türkiye’de Son Günü :

Henderson, 2 Ekim 1923’de Dışişleri Bakanlığına gönderdiği kapalı telyazısında, General Harington ve son İngiliz askerî birliklerinin o gün ö. s. saat 3’de “*Arabic*” ve Amiral Watson’un komutasındaki “*Marlborough*” adlı savaş gemileriyle Türkiye’den ayrıldıklarını; Fransız ve İtalyan generallerinin de aynı vakitte hareket ettiklerini bildiriyor, şöyle diyordu:

“İstanbul’un boşaltılması, düzen içinde ve olay çıkmadan yerine getirilmiş bulunuyor. Bunda General Harington’un ve emrindeki subay ve erlerin büyük payı vardır. Lütfen Savunma Bakanlığına bilgi veriniz.”

Bu haberi üç gün sonra Savunma Bakanlığına duyuran Dışişleri Bakanlığı Müsteşar yardımcısı Lancelot Oliphant, İstanbul ve Boğazların Bağlaşık işgali altında bulunduğu “uzun ve güç evrede” görevlerini takdir edilir biçimde yerine getirdiklerinden ötürü Tümgeneral Sir Charles Harington’a ve komutasındaki erlere Dışişleri Bakanının içten tebrik ve teşekkürlerini bildirmesini Ordu Konseyinden dileyordu.

İngiliz Yüksek Komiseri vekili Henderson, İşgal Gücünün İstanbul’daki son gününü ayrıntılı olarak şöyle anlatıyordu: “Tümgeneral Harington’la kurmayı mensupları ve Türkiye’deki İngiliz askerî gücünün son kontenjanı, 2 Ekim günü ö. s. *Arabic* savaş gemisiyle İstanbul’dan ayrılmıştır. *Arabic* gemisini, General Mombelli’yi taşıyan *Graz* ve General Charpy’yi taşıyan *Medie II* gemileri izlemişlerdir. Son İtalyan ve Fransız kontenjanlarının da, Viz-Amiral Watson’un bayrağını taşıyan *Marlborough* gemisinin refakatindeki Fransız ve İtalyan gemileriyle birlikte ayrılmaları, Türkiye’deki Bağlaşık gücünün boşaltılması işleminin son evresini oluşturmuştur. Hiçbir aksama olmadan ve olay çıkmadan tümüyle yapılan boşaltma, Harington’la subay ve erlerinin takdire değer çabaları sayesinde yapılmıştır.

“Askerî birlikler ayrılmadan önce, karada kısa ama etken bir geçit resmi düzenlenmiştir. Geçit resmine katılan Türk, İngiliz, Fransız ve İtalyan askerî birliklerinin bayrakları sırasıyla selâmlanmıştır. Bağlaşık generalleriyle Yüksek Komiserleri, İstanbul’daki Türk sivil ve askerî önderleri, yansız devletlerin diplomatik temsilcileri ve kesif bir Türk kalabalığı, geçit resminde hazır bulunmuştur. Piyade Mu-

hafız Alayı (Grenadier Guards) ikinci taburu, Coldstream üçüncü taburu ve İrlânda Muhafız alayına mensup 100 kadar erden oluşan İngiliz ihtiram kıtasının ihtişamlı gösterisinin etkisi altında kalan Türkler, geçit resminin yapıldığı sahadan başlayarak, sokaklardan geçen ve rıhtıma dek yürüyerek gemilere binen bu İngiliz kıtasını coşkun gösteriyle karşılamışlardır. Türklerin üzerinde yaratılan bu son izlenimin kolayca unutulmıyacağını sanıyorum.

“Dolmabahçe rıhtımına yakın bir yerde yapılan geçit resminin sonunda, Sir Charles Harington ve diğer Bağlaşık generalleri, kendilerini hedeflerine götürecek gemilere doğru yürüdüler. Bir saat kadar sonra, Harington’la resmen vedalaşmak ve buradaki İngiliz Yüksek Komiserliğine vekâlet ettiğim süre içinde bana göstermiş olduğu her türlü yardımdan ötürü kendisine şahsî takdir duygularımı bildirmek üzere *Arabic* gemisine gittim.” Bundan sonra Harington’un Türkiye’de yapmış olduğu “iyi işlerden” söz eden Henderson, İngiliz donanmasından da, “Yakın Doğu’da İngilizlerin saygınlığını arttırma çabalarına büyük ölçüde katılmış olmasından ötürü” övgüyle bahsediyordu.

Henderson, İngiliz Hariciyesine gönderdiği yazıya, İstanbul’da işgalin son günü yapılan askerî törenin programını da iliştiyordu. Bu program (Belge No. 9 ve 9A) aynen şöyle idi:

Askerî Törenin Programı :

Konu : Bağlaşık Generallerinin 2 Ekim 1923’de İstanbul’dan ayrılışları dolayısıyla düzenlenecek tören :

1. Bağlaşık Generallerinin 2 Ekim 1923’de İstanbul’dan ayrılışları münasebetiyle, Dolmabahçe’de son bir askerî tören düzenlenmesi konusunda Bağlaşık Generalleri ve İstanbul’daki Türk Askerî Makamları arasında bir anlaşmaya varıldı.
2. Törene şu askerler katılacaktır:

İngiliz : Birinci Muhafız Tugayından Birinci İrlânda Muhafız taburunun bayrağı; Birinci Muhafız Tugayının bandosu ve 100 erden oluşan birlik.

Fransız : Bayrak, bando ve 100 erlik birlik.

İtalyan : Bayrak ve 100 erlik birlik.

Türk : Bayrak, bando ve 100 erlik birlik.

3. Askerî tören, Birinci Muhafız Tugayı komutanı Albay J. Steele'in komutasında yapılacaktır.
4. a) Bütün erler sabah saat 11.15'te yerlerini alacaklar;
- b) Bağlaşık Generalleri (General Harington, Mombelli ve Charpy) saat 11.30'da yaya olarak tören sahasına gelecekler;
- c) Generaller gelmeden önce, verilecek emir üzerine askerler süngü takarak hazır ol vaziyetinde bekleyecekler;
- d) Tören sahasına varışlarında Bağlaşık Generallerini Ekselâns Selâhettin Adil Paşa karşılayacak; Muhafız Tugayı trampetleri genel selâm marşını çalacaklar ve tören komutanının genel emri üzerine birlikler silâhlarıyla selâm duruşunda bulunacaklar; İngiliz, Fransız ve İtalyan birliklerinin komutanları kendi birliklerine selâm duruşunda bulunmak emrini verecekler;
- e) Birliklerin selâm duruşu sırasında dört general onları teftiş edecek;
- f) Teftiş sonunda, tören komutanının genel emri üzerine birlikler silâhlarını yere indirecekler ve dört general, törenin yapıldığı sahanın solunda, Doğuya bakan bir yerde mevkiilerini alacaklar;
- g) Üç bağlaşık bayrağı generallerin önüne getirilecek;
- h) Generaller bayrakları selâmlayacaklar, birlikler selâm duruşunda bulunacaklar ve Fransız Bandosu ayrı ayrı İngiliz, İtalyan ve Fransız millî marşlarını çalacak;
- i) Fransız millî marşının sonunda birlikler silâhlarını yere indirecekler ve bayraklar daha önceki yerlerine götürülecekler;
- j) Bundan sonra Türk sancağı dört generalin önüne getirilecek;
- k) Generaller sancağı selâmlıyacaklar, birlikler selâm duruşunda bulunacaklar ve Türk Bandosu Türk Millî Marşını çalacak;
- l) Türk sancağı daha önceki yerine götürülecek ve birlikler silâhlarını yere indirecekler;
- m) Dört general, tören sahasının sağ kısmına yürüyerek, Kuzeye bakan Türk birliğinin önünde yer alacaklar;

- n) Bundan sonra Bağlaşık askerleri aşağıda gösterildiği gibi dört generalin ve Türk birliğinin önünden geçeceklerdir:
 1. Fransız Bandosu, 2. Fransız birliği, 3. İtalyan birliği, 4. Birinci Muhafız Tugayı bandosu, 5. İngiliz birliği.
 Albay Komutan Steele, İngiliz birliğiyle birlikte yürüyecek.
- o) Bağlaşık Generalleri, Yüksek Komiserlerle ve Türk sivil makamlarıyla vedalaştıktan sonra, Türk sancağının önünden geçerek sancağı selâmlıyacıklar ve hep birlikte tören sahasından ayrılacaklar;
- p) Bağlaşık Generalleri, Dolmabahçe rıhtımında gemilere binecekler;
5. Bağlaşık Generallere ikişer kurmay subayı refakat edecek;
6. Bağlaşık Yüksek Komiserleri, Türk ileri gelenleri ve törene katılan subaylar, tören sahasının Doğuya bakan sol kısmında yer alacaklar;
7. Tören sahasının güvenliği ve tören sırasında tramvaylar da dahil bütün trafiğin durdurulması için özel tedbirler alınacak;
8. Tören sonunda İngiliz askerleri "*Arabic*" gemisine gitmek üzere öğle üzeri saat 12'de Kabataş'ta sandallara binecekler;
9. 29 Eylül 1923 günü sabah saat 8'de, tören sahasında prova yapılacak;
10. Törenle ilgili mesafe ve pozisyonlar prova sırasında saptanacak.

Genel Karargâh "A"
 İstanbul,
 17 Eylül 1923

Binbaşı J. D. Woodall,
 Türkiye'deki İngiliz Kuvvetleri
 mensubu.

İngiltere Dışişleri Bakanlığında ilgiyle okunan bu belgeye Doğu masası yetkililerinden D. G. Osborne 9 Ekimde şu derkenarı ekliyordu:

"Türklerin İngilizlere karşı nefret duyguları beslemekte olduklarına dair duyduğumuz bütün haberlere rağmen, Türk halkının yalnız ve yalnız İngiliz askerlerini coşkun bir gösteriyle karşılamış olması, doğrusu olağanüstü bir olaydır ¹⁹."

¹⁹ FO/9164/E 9961, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a yazı No. 622, İstanbul, 2. 10. 1923, ilişkikte, Bağlaşık generallerinin 2 Ekim 1923'de İstanbul'dan ayrılışları dolayısıyla düzenlenen askerî törenin programı.

General Harington da işgalin son gününde yapılan “parlak geçit resminden” şöyle söz ediyordu: “Bağlaşıkların ve Türklerin sağladıkları 100'er erlik ihtiram kıtaları, bayraklarıyla birlikte geçit resmine katıldılar. Geçit resmi, İngiliz Birinci Muhafız Tugayına komuta eden Albay J. Mc. G. Steele'nin komutasında düzenlenmişti. Üç Bağlaşık generali, askerî törenin yapıldığı sahada ihtiram kıtaları tarafından karşılanıyor, bu kıtalar teftiş edildikten sonra İngiliz, Fransız ve İtalyan birliklerinin bayrakları rıhtıma götürülüyor ve Bağlaşıkların milli marşları ayrı ayrı çalmırken, bayraklar Bağlaşık generalleri tarafından selâmlanıyordu. Aynı biçimde Türk sancağı da öne getirilerek selâmlanıyordu.

“Askerî tören, Bağlaşık bayraklarının direklerinden onurla indirilerek yerlerine Türk sancağının çekilmesi için düzenlenmişti. İngiliz, İtalyan ve Fransız ihtiram kıtaları, Bağlaşık generallerinin önünden geçerek gemilere biniyorlardı. Bu anda asla unutamıyacağım bir manzarayla karşılaşıyordum. Askerî töreni izleyen kesif Türk halk kalabalığı, Bağlaşık generalleri ve askerlerini büyük bir gösteri ve saygıyla alkışlıyor, ânî olarak yerinden koparak, Bağlaşık generallerinin etrafını sarıyordu. Bu, Türk halkının geçmiş yıllardaki çabalarına karşı gösterdiği iyi niyet ve takdir belirtisi idi ve daima anlacaktır. Başta Albay Steele olmak üzere ilerliyen İngiliz ihtiram kıtası, gemiye bineceği yere değin bütün yol boyunca halk tarafından coşkunca alkışlanmıştır.

“Bağlaşık generalleri, Yüksek Komiserlere, diplomatik temsilcilere, törende hazır bulunan çeşitli unsurların temsilcilerine, Türk askerî valisi General Selâhettin Adil Paşa, Dr. Adnan ve diğer Türk yetkililerine veda ettikten sonra, kendi gemilerine biniyorlardı. Ben de, Piyade Muhafız Tugayının ikinci taburu ve Coldstream Muhafız Alayının üçüncü taburuyla birlikte (*Arabic*) gemisine biniyordum. Bundan sonra, Bağlaşık generallerini taşıyan gemiler İstanbul'dan hareketle, Bağlaşık savaş gemilerinin arasından geçiyor, bu gemilerin ihtiram kıtaları ve bandoları tarafından selâmlanıyorlardı. Böylece, Bağlaşıkların İstanbul'u işgali sona eriyordu ²⁰”.

İngiliz Hariciyesinin, Türkiye'nin 1923 yılındaki durumuyla ilişkin olarak yayınladığı yıllık gizli raporda aynen şöyle deniliyordu:

²⁰ FO/9175/E 11194, Tümgeneral Sir Charles Harington'un gizli raporu (20.10.1923'de İngiliz Savunma Bakanlığına verildi).

“Bağlaşık gücünü taşıyan gemiler limandan çıkınca, Top-hane üzerindeki büyük Türk bayrağı rüzgâr tarafından ikiye bölünüyordu. Şayet bu hayra belirti değİLse, uzak bir gelecek için hayra belirti değİldi. İstanbul’da Türkler de dahil birçok kişiler, Bağlaşık ordularının ayrılışına üzölmekte haklı idiler(!)²¹.”

Harington, İngiliz İşgal Gücünün İstanbul’dan ayrılışından sonraki seyahatini şöyle anlatmakta idi: “Gece yarısı, ‘*Arabic*’ gemisiyle Boğazlardan geçerken, İngiliz donanması tarafından şerefimize bir gösteri yapılıyordu. Kilya ve Çanakkale’deki İngiliz savaş gemileri, projektörleriyle bir kemer yapıyor, ben, eski komutamla birlikte, bu kemerin altından geçiyorduk.”

İstanbul’dan ayrılmadan önce yapılan törenlerle ilişkin olarak şu bilgiyi verir: “İstanbul’dan ayrılmadan önce, Haydar Paşa mezarlığında bir veda töreni düzenlenmişti. İşgal günlerinde hayatlarını kaybedenler, Kırım Savaşı ve Çanakkale çarpışmalarında ölenlerle birlikte orada gömölü bulunuyorlar. Gelibolu savaşında ölenler için son bir anma töreni düzenleniyor; Kırım mezarlığı kilisesinde de Pazar günü dinî bir tören yapılıyor; İngiliz Karargâhının bayrağı bu kiliseye emanet ediliyordu²².”

Son Bağlaşık Savaş Gemileri de Çekiliyor :

Nevile Henderson, 13 Kasım 1923’de İngiltere Dışışleri Bakanlığı Müsteşar yardımcısı Lancelot Oliphant’a gönderdiği özel yazıda, Lozan Antlaşmasındaki Boşaltma Protokolünün ikinci maddesi gereğince hâlâ İstanbul’da bulunan Bağlaşık savaş gemilerinin orda kalmalarının artık gerekli olmadığını – yararlı ve belki gerekli bir ölçem olarak – İstanbul’da kalmış olmalarına karşın hiçbir zaman onlara ihtiyaç duyulmadığını; nasıl olsa, 31 Aralığa dek Türk kara sularından çekilmeleri gerekeceğini; İngiliz Hükümetinin esasen o tarihe değin Lozan Antlaşmasını onaylamış olacağını bildiriyor; Donanma Bakanlığı karşı çıkmazsa, Antlaşma İngilizlerce onaylanır onaylanmaz, ilk olarak destroyerlerin, sonra da hafif kruvazörlerin

²¹ FO/10224/E 4095, Türkiye yıllık gizli raporu, 1923 (6.5.1924’de İstanbul’daki İngiliz diplomatik temsilcisi Lindsay’dan MacDonald’a gönderildi). Bu rapor, İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiserliğince hazırlandı.

²² FO/9175/E 11194, General Harington’un yukarıda anılan gizli raporu.

ivedilikle çekilmelerini öneriyor; bu konuda Bağlaşıklara danışmak gerekip gerekmiyeceğini soruyor; zaten İtalyanların kendi gemilerini Noelden önce İtalya'ya götürmek niyetinde olduklarını bildiriyor; "Bence bu gemiler gerekirse yarım bile çekilebilirler" diyordu²³.

İngiliz Akdeniz Filosu Başkomutanı da, İstanbul'daki savaş gemilerinin 20 Aralıkta İstanbul'dan ayrılmaları görüşünü destekliyor, bu konuda Donanma Bakanlığına öneride bulunacağını Henderson'a bildirerek desteğini dileyordu. Bunu 20 Kasımda Lancelot Oliphant'a duyuran Henderson, bu konuda kendisine göndermiş olduğu özel yazıya dikkatini çekerek, savaş gemilerinin 20 Aralıkta çekilmeleri görüşünü tekrarlıyor, şöyle diyordu:

"İstanbul sükûn içindedir. Bu gemiler, çekilmek zorunda kalacakları son günden önce vekarlı bir şekilde buradan ayrılırlarsa daha iyi olur. Bu konuda niyetimizi Bağlaşıklara bildirmekten başka birşey yapmamız gerekli değil görüşündeyim. İtalyanların bunu kabul edeceklerine şüphem yoktur. Fransızlar son dakikaya kadar kalmayı tercih edebilirler, ama onlara katılmamız için herhangi bir neden görmüyorum²⁴." (Belge No. 10 ve 10A).

Bu konuyla yakından ilgilenen İngiliz Donanma Bakanlığı, daha önce görüşünü soran Hariciye Müsteşar yardımcısı Oliphant'a 5.12.1923'de verdiği karşılıklı, savaş gemilerinin 31 Aralıktan önce çekilmeleri görüşünü destekliyor; Akdeniz Filosu Başkomutanına, İngiliz gemilerinin "uygun en erken vakitte" çekilmeleri için tedbir alması emrinin verildiğini bildiriyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı da bu haberi Henderson'a duyuruyor; Fransız ve İtalyan hükümetlerine bu konuda bilgi verildiğini ekliyordu²⁵. (Belge No. 11)

²³ FO/9165/E 11180, Nevile Henderson'dan Dışişleri Bakanlığı Müsteşar yardımcısı Lancelot Oliphant'a yazı, İstanbul, 13.11.1923.

²⁴ FO/9165/E 11335, Nevile Henderson'dan Lancelot Oliphant'a yazı, İstanbul, 20.11.1923.

²⁵ FO/9165/E 11581, İngiliz Donanma Bakanlığında Dışişleri Bakanlığında yazı No. M. 3106, Londra, 5.12.1923 (ivedilikle); Donanma Bakanlığında Akdeniz Filosu Başkomutanına kapalı telyazısı, Londra, 5.12.1923; Dışişleri Bakanlığında Nevile Henderson'a kapalı telyazısı No. 340, Londra, 8.12.1923; Lancelot Oliphant'dan Paris'deki İngiliz Büyükelçisi Lord Crewe'e ve Roma'daki İngiliz büyükelçisi Sir R. Graham'a kapalı yazılar No. 3841 ve 1555, Londra, 10.12.1923.

Bunun üzerine, Akdeniz Filosu Başkomutanı, o güne dek İstanbul'da bulunan İngiliz savaş gemilerinin 13 Aralıkta İstanbul'dan ayrılmaları için gereken emri veriyordu. Bu haberi İstanbul'daki İngiliz deniz gücü komutanından öğrenen Nevile Henderson, oradaki savaş gemilerinin uygun bir tarihte Malta'ya döneceklerini; bu gemilerin 31 Aralıktan önce Türk kara sularından çekilmelerini Dışişleri Bakanı onayladığına göre, İngiliz destroyerlerinin 13 Aralıkta, hafif kruvazörlerin ise 15 Aralıkta İstanbul'dan ayrılacakları yolunda Türk makamlarına, Fransız, İtalyan ve Amerikan Yüksek Komiserlerine bilgi vereceğini Hariciyeye bildiriyordu²⁶.

Bu arada Fransız ve İtalyan Hükümetleri, İngiliz önerisini kabul ederek, kendi savaş gemilerinin de İngiliz gemileriyle birlikte Türk kara sularından ayrılmaları için gereken buyruğu veriyorlardı²⁷.

General Harington'un Çalınan Gizli Raporu :

Türkiye'deki İngiliz İşgal Gücü Başkomutanı Tümgeneral Sir Charles Harington tarafından 20 Ekim 1923'de İngiliz Savunma Bakanlığına gönderilen, ama generalin iddia ettiği gibi, İstanbul'da "bilinmeyen kimseler tarafından çalınarak" bazı kısımları İstanbul'da çıkan Rumca *Tahidromos* gazetesinin 11.10.1923 sayısında ve iktibasen 17.10.1923 tarihli *Orient News* gazetesinde yayınlanan gizli raporda, İngiliz ordusunun 1920'den beri Türkiye'deki çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi veriliyordu. Harington'un bu raporda anlatığına göre, Lozan Antlaşmasının Büyük Millet Meclisince onaylandığı 23 Ağustos akşamı kendisine resmen bildirilince, ertesi günü, İngiliz askerî kuvvetlerinin Türkiye'den boşaltılması işlemine başlıyor, bu işlem hiç aksamadan 2.10.1923'de sona eriyor; son gün, Bağlaşık generalleri İstanbul'dan ayrılarak, Bağlaşık işgali resmen sona eriyordu.

Harington, İngiliz askerlerinin boşaltma evresinde "çok terbiyeli ve yakışır bir şekilde davrandıklarını, bunu daima anacağımı" kaydediyor, şöyle diyordu:

²⁶ FO/9165/E 11669, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 534 (ivedilikle), İstanbul, 8.12.1923.

²⁷ FO/9165/E 11780 ve E 12218, Paris'deki İngiliz büyükelçisi Lord Crewe'den Lord Curzon'a açık telyazısı, No. 1075, 11.12.1923 ve İtalyan yönetiminden alınan 253617/328 sayı ve 24.12.1923 tarihli nota.

“İngiliz askerlerini, vekarla davranarak bütün kışla ve kampları Türklere iyi bir durumda devretmeye davet ettim. Bu dileğimi aynen yerine getirdiklerini söylemekten haz duyarım. Her birlik, tam düzen içinde buradan ayrıldı. Bütün boşaltma evresinde tek bir olay bile çıkmadığını söylemekten gurur duyarım.”

Raporuna devam eden Harington, İngilizlerin ek malzemelerinin, kulübe ve sairenin Türk Kızılay Derneğine satıldığını ve iyi durumda devredildiğini; Bağlaşık yedeğinde bulunan Türk savaş malzemesinin, Lozan’da yapılan anlaşma gereğince Türklere iade edildiğini; daha önce istimlâk edilen bütün binaların devredildiğini kaydediyor; işgal günlerinde kendisine her türlü yardımı geçen yakın kurmay subaylarından; boşaltma günlerinde kendisine her bakımdan yardım eden Albay M. H. E. Welch’le emrindeki subaylardan övgüyle söz ediyor; oldukça ehliyetli bir istihbarat servisine sahip olmaktan kendini çok talihli sayıyor; bu istihbarat servisi sayesinde yalnız askeri durumla değil, Yakın Doğuda faaliyet gösteren çeşitli örgütlerin çalışmaları hakkında da bilgi edinebildiğini; bu konularda elde edilen bilginin İngiliz Hükümetine çok yararlı olduğuna inandığını bildiriyor; istihbarat sahasında kendisine çok yardımı geçen Albay W. H. Gribbon, Yarbay J. H. M. Cornwall ve kurmayından övgüyle söz ediyordu²⁸.

İşgal İngilizlere Kaça Mal Oldu :

İngiliz milletvekillerinden Binbaşı Sir Frederick Kelley, İngiltere’nin 1918 Mondros Bırakışmasından bu yana İstanbul ve Boğazları işgalinin kaç mal olduğu ve bu miktarın kısmen olsun Türkiye’den alınıp alınmayacağı yolunda 11.7.1923 günü İngiliz Avam Kamarasında Başbakana bir soru soruyor, şu karşılığı alıyordu:

“İstanbul’la dolaylarının işgali takriben £29.115.000 sterline mal olmuştur. Yekün rakam şu ayrı masrafları kapsıyor:

Ordu	£22.500.000 sterlin
Donanma	6.000.000 sterlin
Hava Gücü	615.000 sterlin”.

²⁸ FO/9175/E 11194, General Harington’un yukarıda anılan gizli raporu.

Bu rakam, İngiliz vergi ödeyenleri için ek bir yük sayılmıyordu, çünkü İşgal Gücü Türkiye'de görevlendirilmiş olmasa, büyük bir kısmı başka yerlere sevkedilecekti. Bununla birlikte ek olarak Ordu £13.500.000 sterlin, Hava Gücü £160.000 sterlin ve Donanma takriben £2.500.000 sterlin masrafta bulunmuş, geriye kalan £3.500.000 sterlin, savaş gemilerinin korunması için harcanmıştı. Bağlaşıklar, işgalle ilişkin olarak Türkiye'den tazminat istemek görüşünden 1923 Ocak ayında vazgeçtiklerinden, bu masrafların karşılanmasını Lozan Antlaşması gereğince dileyemezlerdi²⁹.

Aynı gün, İngiliz milletvekillerinden D. G. Somerville de, İngiliz askerî gücünün hâlâ İstanbul'u işgal altında bulundurmasının İngiltere'nin malî durumuna hangi bakımlardan etki yaptığını, bu maksatla bütçe açısından ne denli tedbirler alındığını ve Türkiye'den çekilmekle tasarruf yapıp yapılmıyacağını Başbakanı soruyor, öteki buna verdiği karşılıkta, Türkiye'deki İngiliz askerî gücünün her ay ek olarak £142.000 sterlin harcadığını, İngiliz erleri Türkiye'den çekilir çekilmez, bu masrafın duracağını ama boşaltma sırasında £485.000 sterline yakın masrafa girileceğinden bütçede tasarruf yapılamıyacağını bildiriyordu³⁰.

Avam Kamarasının 30.7.1923 günkü oturumunda, milletvekillerinden Sir Edwin Stockton ise Başbakanı, Türkiye ile 1918'de imzalanan Bırakışmadan bu yana İngiltere'nin Türkiye'deki askerî ve diplomatik çalışmalarının kaç mal olduğunu açıklamaya çağırıyor; Başbakan, boşaltma bütçünün yerine getirilinceye dek bu konuda doğru ve tam rakam vermenin olanaksız olduğuna değiniyordu. Bununla birlikte, İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinin bu belgeye ekledikleri derkenardan anlaşıldığına göre, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğindeki özel şubeler için 31 Mart 1923 tarihine dek Dışişleri Bakanlığı bütçesinden £85.436 sterlin; Lozan Konferansının birinci evresi için £9.800 sterlin; ikinci evresi için takriben £6.000 sterlin harcanmıştı. Türkiye'deki durum yüzünden İngiltere Dışişleri

²⁹ FO/9149/E 7403, İngiliz Parlamentosu, Avam Kamarası görüşmeleri, Londra, 11.7.1923.

³⁰ FO/9149/E 7404, Avam Kamarası görüşmeleri, 11.7.1923.

Bakanlığı ayrıca şu masraflarda bulunmuştu:

Göçmenlerin Anadolu'dan taşınması, v.s.	£31.935	sterlin
Göçmenlere verilen ödenek	19.208	”
Göçmenler için satın alınan gıda v.s.	10.000	”
Istanbul'daki İngiliz kolonisinin boşaltılması için bekletilen gemi	34.545	”
Malta'da tutuklu Türklerin bakımı	17.717	”
Yemen'deki Türklerin boşaltılması	15.501	”
Toplam:	£128.906	” ³¹

Türkiye'ye Geri Verilen Gemiler :

Lozan'da imzalanan Boşaltma Protokolü gereğince, Bağlaşıkların Bırakışma gününden beri kontrollerinde bulundurdıkları bütün Türk gemilerinin Türkiye'ye geri verilmeleri gerekiyordu. Böylelikle Ankara Hükümeti ilk kez aşağıdaki gemilerden oluşan bir filoya kavuşuyordu:

Kruvazör *Yavuz Sultan Selim* (eskiden *Goeben*), 1911 yapılı. 1891 yapılı sahil savunma gemisi *Turgut Reis*.

Koruyucu kruvazörler: *Hamidiye* (1903), *Mecidiye* (1903).

Torpito ganbotu *Berk-i Salvet* (1906) ve *Peyk-i Şevket* (1906). Torpito-bot destroyer *Muavenet-i Millet* (1909), *Nümune-i Hamiyet* (1909) *Basra* (1907), *Taşoz* (1907), *Samsun* (1907), *Yadigâr-ı Milliye* (hurda).

Torpito-botlar *Yunus* (1902), *Drach* (1907), *Musul* (1905), *Akhisar* (1904), *Berk-i Efsan*, *Sultanhisar*, *Sivrihisar*.

Ganbotlar *Necmi Şevket*, *Muin Safer*, *İclâliye*, *Burak Reis*, *Sakız*.

Karadenizde: *Preveze*, *Aydın Reis*, *Kemal Reis*, *Hızır Reis*, *İsa Reis*.

Hidrografik maksatlar için: *Zahaf*.

Mayın gemileri: *Nusret* ve *İntibah*.

Ayrıca *Selânik* adlı mavna ve 9 motorbot. Bunlara İmparatorluk yatı *Ertuğrul*, devlet gemisi *Söyüdlü* ve eski yat *İzzettin* de ekleniyordu³².

³¹ FO/9149/E 7931, Avam Kamarası görüşmeleri, 30.7.1923.

³² FO/10224/E 4095, Türkiye yıllık gizli raporu, 1923.

İşgalden Kurtulan İstanbul :

İşgal Gücü İstanbul'dan ayrılır ayrılmaz, Türk makamları harekete geçerek, İngiliz Yüksek Komiseri vekili Nevile Henderson'un hoşuna gitmeyen bazı davranışlarda bulunuyorlardı. Henderson'un 9 Ekimde Curzon'a bildirdiğine göre, Türk makamları, Patrikhaneyi bir Türk Ortodoks kuruluşu biçimine getiriyor; Galata köprüsünün vergilerine el koyuyor; gemi tezgâhları ve tophaneyi Armstrong ve Vickers adlı İngiliz firması temsilcilerinden, Haydarpaşa-Gebze demiryolunu Anadolu Demiryolu firmasından alıyorlardı. "Her yanda şövenizm göze çarpıyor; amacı, herşeyi Türkleştirmektir" diyen Henderson, şunları ekliyordu:

"İkinci adımda, Genel Borç İdaresini (Düyun-u Umumiye) ele geçirerek yönetmeleri ihtimali beni şaşırtmıyacak, çünkü bu kuruluş, son günlerde Türk basımında epeyi eleştirilmiş bulunuyor. Dün sabahtan itibaren İstanbul'a 'kuru' bir rejim empoze edilmiş bulunuyor. Türkler, beş yıllık Bağlaşık işgalinden sonra kendi evlerinin efendileri olduklarını, İslâm'ın Hıristiyanlığa karşı büyük bir zafer kazandığını ve İstanbul'un yabancılara değil, Türklere ait olduğunu dünyaya göstermek azmindedirler".

Henderson'un anlattığına göre, birkaç gün önceki *Tanin* gazetesi, o güne dek askıda bırakılan ama İstanbul'da uygulanmasına başlanacak bazı ölçemler konusunda bilgi veriyordu. Ona göre, bırakışma günlerinde yabancılarla ilişkileri olan Türk kadımlarının Anadolu içerilerine sürülmeleri; siyasi suç işliyenlerin yargılanmaları düşünülüyordu. Diğer tedbirler şöyle idi: 1. Yabancı dilde reklâm, afiş ve tabelalar polis tarafından kaldırılacak; 2. Bütün reklâm, yazı, program, afiş ve sairede Türkçe kullanılacak; 3. Özel kişi ve kuruluşların yabancı bayrakları çekmeleriyle ilgili nizamlar sert biçimde uygulanacak; 4. İkamet izni almıyan bütün yabancılar yargılanacak; 5. Türkiye'de ayrıcalık hakkına sahip bütün firmaların Türk olmiyan memurlarının işlerine son verilerek yerlerine Türkler alınacak; bu nizamlara uymıyan firmalar, şiddetle cezalandırılacak; 6. Bırakışma evresinde Türk ulusçularına karşı yayın yapan gazeteler bastırılacak; 7. İslâm olmiyan bütün okulların kontrolüyle ilgili nizamlar sert biçimde uygulanacak; 8. Batı Trakya'daki Türklere yapılan ezgi sona ermezse, İstanbul'daki Rumlar da aynı işleme tabi tutulacak; 9.

Yeni yönetimden doğan bütün nizamlar İstanbul'da da derhal uygulanacak.

Tanin gazetesinde çıkan listede olmadığı halde, Cuma tatilinin kabul edileceğini öğrenen Henderson, Türk dilinin her yerde kullanılmasıyla ilgili davranışların, Türkleri oyalayan yeni bir oyun olduğuna işaret ediyor; Türklerin daha birçok benzer tedbirler icat edeceklerini; bu tedbirlerden bazılarının diğer ülkelerde makul bir şekilde uygulandığını, ama bazı tedbirlerin akla hayale sığmadığını; İstanbul'daki durumu dayanılır bir kerteğe getirmek için çok geçmeden bu tedbirlerin ya değiştirilmesi veya kaldırılması gerektiğini; bütün tedbirler polis ve memurlara "rüşvet verilmesini" gerektireceğine göre, bu iki sınıfa mensup olanların bunları çok iyi karşıladıklarını öne sürüyordu.

Kehanetine devam eden Henderson, Türkiye'de herşeyin bir süre karışıklık içinde olacağını ama sonuçta, yüzyıllar boyunca meydana gelmiş usullerin tekrar baş kaldıracaklarını, o zaman herşeyin kendi düzeyini bulacağını, Türk "önemsiz olan şeylerle ne kadar uğraşır, bu yeni oyundan o kadar erken usanacaktır" diyerek, o sıralarda durumun "tapası çıkarılmış bir şampanya şişesine" benzediğini; şampanya köpürerek şişeden dışarı fırlamakla birlikte, bir süre sonra köpükler oturarak şampanyanın yeniden durgun bir hale geleceğini öne sürüyordu

Dışişleri Bakanlığında ilgiyle izlenen bu belgeye, yetkililerden D. G. Osborne 16.10.1923'de şu derkenarı ekliyordu:

"İstanbul'un kurtuluşuyla meydana gelen Türk şövenizmi anlaşılabilir ve tamamen olağandır. Mr. Henderson'un da önerdiği gibi, küçük işlerle uğraşmada Türklere ne kadar az engel olunursa, yabancı işgalinin kalıntılarını ortadan kaldırarak Ankara'nın yetkisini kurmak yönündeki gayretlere hasredek pek az güçleri kalacak. İstanbul'da Adnan ve Ankara'da İsmet'le uğraşacağımıza göre, kendimizi çok talihli saymalıyız. Gelecek üç ay zarfında ne kadar az sızlanır, az protestoda bulunursak, o kadar iyi olacak. Ankara'dan İstanbul'a giden heyet mensuplarına yapılan muamele, yeni ve eski başkent arasında sürüp gitmekte olan kıskançlığı belirtiyor. Padişahın egemenliğini ve Türk İmparatorluğunun geleneklerini sembolize

eden İstanbul, Ankara'daki cumhuriyetçi, Kemalist rejime karşı olan İttihat ve Terakki muhalefetine muhtemelen merkezi ve karargâhı haline gelecek. Ankara rejiminin uzun süre ayakta kalacağını sanmıyorum³³." (Belge No. 12).

Türk Ordusu İstanbul'a Giriyor :

Henderson'un 7 Ekimde Dışişleri Bakanlığına bildirdiğine göre, Türk Ordusunun İstanbul'a girdiği 6 Ekim günü hiçbir olay çıkmamış, düzen ve asayiş devam etmişti. Esasen hiçbir olay çıkarmamaları için Türklere sıkı emir verilmişti. Gene Henderson'un anlattığına göre, bir gece önce, Kırım savaşında ölenlerin gömülü oldukları mezarlığa giren kimseler, mermer mezar başlıklarından bazılarını kırmışlardı. Bu olayı haber alan Büyük Millet Meclisi temsilcisi Dr. Adnan, üzüntü beyan etmiş ve mezarlığın korunması için etken tedbirler almaya söz vermişti. Henderson, suçluların ve görevlerini yerine getirememişlerse sorumlu polis mensuplarının cezalandırılmalarını istiyor, yapılan ziyarı saptamak amacıyla 8 Ekimde mezarlığı ziyaret etmek kararını alıyordu.

Durumu Hariciyeye duyuran Henderson, yazısına şöyle devam ediyordu:

"Türk Ordusunun İstanbul'a girmesinden sonra ciddi bir olay çıkacağını tahmin etmiyorum, ama Türk makamları, cesaret verici olmıyan bir biçimde davranıyorlar. Belediye, köprü vergilerine el koymuş bulunuyor. Bununla ilgili olarak Dr. Adnan'a sert bir protesto yazısı gönderdim. Armstrong Vickers firması mensuplarına [İngiliz firması] tophaneyi terketmeleri için 3 Ekimde 24 saatlik mühlet verildi. Türklerin görüşünce bu firma, Bağlaşık Yüksek Komiserleri ve Amiralleri tarafından İstanbul'da üslendirilmiş olduğuna göre, işgalin sona ermesiyle onun süresi de sona ermiş bulunuyor."

Bu arada Henderson'un müdahalesiyle İngiliz firmasına 5 Ekimden itibaren 15 günlük mühlet veriliyorsa da, firma temsilcileri İstanbul'dan derhal ayrılmak kararını alıyorlardı³⁴.

³³ FO/9174/E 10148, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a yazı No. 639, İstanbul, 9. 10. 1923 ve Dışişleri Bakanlığı derkenarları.

³⁴ FO/9174/E 9922, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 490(R), İstanbul, 7. 10. 1923.

6 Ekimde III. Ordu resmen İstanbul'a giriyor; aynı gün, bu ordunun komutanı General Şükrü Nailî Paşa, yerel Türk ileri gelenleri, basın mensupları ve birçok resmî kuruluşların temsilcileri, Rum, Ermeni ve Musevi ruhanî önderleri tarafından resmen tebrik ediliyor; o güne dek Selâhettin Paşa'nın yedeğinde bulunan askerî yetkileri üzerine alıyordu. III. Ordu (1 ve 61'inci olmak üzere) iki piyade tümeninden oluşuyordu. Bu tümenlerin karargâhları, sırasıyla İstanbul ve Çorlu'da (Trakya) kurulacaktı.

Bu konuda 8 Ekim günü Henderson'a resmî bir rapor veren İngiliz Ataşemiliteri Albay A. Baird, ordunun tüm gücünü henüz saptayamadığını; 6 Ekim günü öğleden sonra İstanbul'dan Pera'ya kadar "zafer yürüyüşü yapan" küçük birliğe bakarak ordu erlerinin tam sayısını kestiremeyeceğini bildiriyordu. İngiliz Ataşemiliterine göre, bu yürüyüşe katılan III. Ordu, iki süvari bölüğü, üç taburdan oluşan bir piyade alayı, 4 toplu bir sahra takımı, portatif telsiz ekiple bir askerî mühendis birliği, bir tıp birliği; ayrıca Ordu Okuluna mensup bazı öğrenci ve yedek subayların katıldığı bir birlikten oluşuyordu.

"Askerî bakımdan dikkatimi çeken önemli birşey göremedim", diyen Albay Baird, şunları ekliyordu:

"Sahra malzemelerini taşıyan subaylarla erler intizamla yürüyor, fakat silâhları, elbise, çizme ve malzemeleri bana hiç de iyi bir durumda görünmüyordu. Aralarında çok sayıda genç erler göze çarpıyordu. Onları seyrettiğim noktadan, muzaffer olmaktan fazla yorgun olduklarını görüyordum. Tespit edebildiğime göre, sokakların iki yanına dizilen ve sayıları hiç de kabarık olmıyan seyircilerin müzaheretini içten değildi; fakat bu kadar fesli arasında kimin halis Türk olduğunu söylemek güçtü, çünkü birçok yabancılar da, şahsî saldırı ve hakarete maruz kalmamak amacıyla fes giymeye başlamışlardır³⁵."

Albay Baird'ın bu raporunu İngiliz Hariciyesine gönderen Nevile Henderson, İşgal Gücünün İstanbul'dan ayrılmasından bir hafta sonra Lord Curzon'a gönderdiği yazıda, "Bağlaşıkların ayrıl-

³⁵ FO/9174/E 10151, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a yazı No. 644, İstanbul, 9.10.1923, ilişikte, İngiliz Ataşemiliteri Albay A. Baird'ın Henderson'a verdiği 8.10.1923 gün ve 1 sayılı raporun sureti.

masından hemen sonra, İstanbul'da âni kargaşalıklar çıkarak yabancı unsurların takibata uğrayacakları kehanetinde bulunanların ön se-zileri, bereket versin şimdiye dek gerçekleşmedi" diyor; düzen ve barışın devamı için yukarıdan sıkı emir verildiğini; öteyandan Bağ-laşık Basın Sansürünün bir yıl önce kaldırılması üzerine işgal gücünün saygınlığını sarsacak herhangi bir yayın yapılmıyacağı yolunda Refet Paşa (Bele) tarafından Henderson'a verilmiş olan sözün tutul-duğunu, ama bu sözün süresinin bir gün sonra sona ereceğini sezen Türk basınının, 2 Ekim 1923 tarihini, basının özgürlüğe kavuşma günü olarak selâmladığını; Bağlaşık işgal gücüne, özellikle İngiliz askerî kuvvetlerine karşı saldırıya geçerek İngilizleri, işgal günlerinde binbir kötülük işlemekle suçlandıklarını bildiriyordu.

İstanbul'da yayımlanan Rumca gazeteler de, Bağlaşıklara saldırmada Türklerle yarış ediyorlardı. Bağlaşık Polis Komisyonu sert saldırılara hedef oluyor; adları açıklanan bazı İngiliz subayları, kendi koruyuculukları altındaki Hıristiyan halktan aldıkları paralarla cep ve kasalarını doldurarak zengin olmakla itham ediliyorlardı. Hen-derson, bu Rumca gazetelerin sahiplerinin "Türk efendilerini" mem-nun etmek niyetiyle davrandıklarını, ama "bu mürâilîğin" kendi-lerine çok kâr getirmeyeceği görüşünü öne sürüyordu.

Bu denli saldırılara iki-üç gün devam eden basın, daha sonra bütün dikkatini, Anadolu Ordusunun İstanbul'a girişine veriyordu. Dükkân ve ev sahiplerine, binalarına Türk bayrakları çekmeleri bildiriliyor, caddeler donatılıyor; yollarda yer yer "zafer takları" kuruluyor; her yanda Türk ay-yıldızı göze çarpıyor; Ordunun ge-çeceği yollar yeşillik ve çiçeklerle bezeniyordu.

Hıristiyan unsur arasındaki büyük kaygıya karşın, Türk Ordu-sunun İstanbul'a girişi olaysız geçmişti. Kaza olması muhtemel ge-celeyn bile düzen en iyi biçimde korunmuş, ama bazı Avrupalıların şapkaları başlarından zorla çıkartılmıştı. Şapkası başmdan atılanlar arasında Fransız Yüksek Komiserliği baş çevirgeni de bulunuyordu. Bu arada, Hıristiyan erkeklerin çoğunluğu, ya önceden fes sağla-dıkları veya evlerinden çıkmadıkları için, bu gibi olaylar pek az olmuş; polis, görevini esaslı olarak yerine getirmişti. Hiçbir İngiliz uyruğuna kötü işlem yapılmamıştı.

Yerel basın, Türk Ordusunu övmeye birbiriyle âdetâ yarış edi-yor; Ordunun şehre girişini, İstanbul'un Türkler tarafından ikinci

kez fethedildiği biçiminde göstererek, bu fethin, 1453'tekinden daha önemli olduğunu, çünkü bu kez II. Mehmet'in karşılaştığı güçten daha üstün bir erke karşı başarılı olmuş olduğunu belirtiyordu. *Vatan* gazetesi, bir yazısında şöyle diyordu:

“Türk Ordusu, hem Padişahın, hem Sadrazamın, hem Bakanlar Kurulunun, hem de diğer birçok Devletlerin düşmanlığıyla karşı karşıya bulunuyordu.”

Henderson'un “Pan-İslâmcı ve yabancı düşmanı” olarak nitelendiği *Tevhid-i Efkâr* gazetesi, İstanbul'un yeniden fethini “Hilâlin Haça karşı kazandığı zafer” olarak selâmlıyor ve Türkiye'deki Hıristiyanların dünkü sözde koruyucularına küfürler savurdıklarını öne sürerek şu soruyu soruyordu:

“Avrupa'nın Hıristiyan unsuru kendi elimize bırakması, Haçın Hilâl önünde baş eğdiğine bir kanıt değil mi?”

Bu arada İstanbul ileri gelenleri, Türk Ordusunun muzaffer olarak şehre girmesiyle, idarî ve diğer ölçemlerle, nüfus değiş tokuşu sorunlarıyla uğraşmak üzere Selânik'e gidecek olan Türk kurulunun İstanbul'dan geçişiyle ve 1898-1902 doğumlarının Orduya alınması sorunlarıyla ilgilenirken büyük bir hata işliyor, İstanbul'da yapılacak kutlama törenlerinde Ankara'yı temsil edecek olan 14 kişilik milletvekilleri grubunu İstanbul'a varışlarında karşılayacak bir hey'et göndermeyi unutuyorlardı. Milletvekilleri Haydar Paşa garma vardıkları zaman kendilerini karşılayacak kimseyi bulamıyorlardı. Oysa Müdafaa-i Hukuk Derneğinin İstanbul şubesi tarafından davet edilmişlerdi.

Onların garda karşılanmamaları Ankara'da şaşkınlık yaratıyor; bu davranışı, Büyük Millet Meclisinin bünyesinde toplanan ulusal egemenliğe karşı bir saldırı olarak nitelendiren 40 kadar milletvekili, 8 Ekimde Meclise bir önerge sunarak, ilgili yetkililerin cezalandırılmalarını istiyorlardı. Meclis başkanı önergeye karşı çıkıyor, ama bunun daha sonra 80 milletvekili tarafından desteklenmesi üzerine Mecliste gürültülü görüşmeler oluyordu. Bütün saldırılar özellikle İstanbul Valisi Haydar Bey'e yöneltiliyordu, ama Meclis başkanının bu konuda soruşturma yapılacağı yolunda verdiği güvence üzerine görüşmeler erteleniyordu³⁶.

³⁶ FO/9174/E 10152, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a yazı No. 645, İstanbul, 10.10.1923.

İşgal Gücünün Türkiye'den ayrılışından üç hafta kadar sonra, İstanbul'daki İngiliz savaş gemilerinden "Comus" 'un komutanı, İngiliz Akdeniz Filosu Başkomutanına gönderdiği kapalı telyazısında, boşaltmadan bu yana İstanbul'un sükûn içinde olduğunu, Türk makamlarının herhangi bir anlaşmazlığa neden olmadığı gibi onlara karşı herhangi bir sızlanma da olmadığını bildiriyor, 4 Ekim (Perşembe) günü, İstanbul askerî komutanı Selâhettin Adil Paşa, İstanbul Valisi Haydar Bey ve Donanma Komutanı Nazmi Bey'i ziyaret ettiğini; ilk iki şahsiyetin aynı gün bu ziyaretini iade ettiklerini ve ayrılırken 15 top atışıyla selâmlandıklarını; Nazmi Bey'in ziyareti ertesi günü iade ettiğini ve 11 top atışıyla selâmlandığını; Fransız ve İtalyan deniz komutanlarına da aynı ziyaretlerde bulduklarını; Fransız deniz komutanı Dr. Adnan'ı ziyaret ettiği halde ötekinin bu ziyareti iade etmediğini yazısına ekliyordu.

İngiliz deniz komutanına göre, 5 Ekimde Üsküdar'a varan Türk askerleri, 6 Ekimde İstanbul'a geçiyorlardı. İstanbul'daki yabancı gemilerin tayfalarına Cuma ve Cumartesi günleri karaya çıkma izni verilmemiş; bu iki günde herhangi bir olay kaydedilmemişti. Pazartesi günü tayfalara akşama dek karaya çıkma izni verilmişse de, içkili yerlere girmeleri yasaklanmıştı. Deniz devriye koluyla Türk polisi arasındaki ilişkiler çok iyi gidiyor; Türkler herhangi bir anlaşmazlığa neden olmamaya çalışıyorlardı³⁷.

Türkiye'de Cumhuriyete Doğru Gidiliyor :

İngiliz gizli belgelerine göre, son Bağlaşık gücünün Türkiye'den tamamen ayrılacağı gün yaşanırken, Ankara'daki siyasî durum bir çok olasılıklara "gebe bulunuyordu". İstanbul gazetelerinin çoğunluğu, 23 Eylül günkü sayılarında, Ankara muhabirlerinin telyazılarını yayımlıyorlar; bu yazılarda, Bakanlar Kurulunda anlaşmazlık çıktığı ve bazı bakanların çekilmek üzere olduğu bildiriliyordu. Biri Türkçe, öteki Fransızca, iki gazetede, Mustafa Kemal'in "*Neue Freie Presse*"in Ankara muhabirine verdiği söylenen bir demeç yayımlanıyordu. Bu demece göre, Mustafa Kemal, tüm yürütme ve yasama gücünü Ankara'da tek bir Mecliste toplayan yönetim sistemini sözleşün ancak "Cumhuriyet" olarak nitelendirebileceğini; Türkiye'nin

³⁷ FO/9174/E 11221, İngiliz "Comus" savaş gemisinin komutanından Akdeniz filosu Başkomutanına yazı No. D. 27/12, 20.10.1923.

gelecekteki yönetiminin demokratik bir cumhuriyet olacağını ve “Ankara’nın, Türk Cumhuriyetinin başkenti olarak seçileceğini” açıklıyordu. (Belge No. 13 ve 14).

Gene İngiliz belgelerine göre, bu yönetim biçimine büyük ölçüde karşı koyanlar vardı ve *Tevhid-i Efkâr* gazetesi onların sözcülüğünü yapıyordu. Bu arada, önerilen değişiklikleri ivedilikle uygulamak için vakit kaybedilmiyordu. Halk Partisi, 25 Eylülde önemli bir toplantı yapacaktı. İngilizlere göre, bu toplantı, Büyük Millet Meclisinin gizli bir oturumu biçiminde olacak ve yapılması tasarlanan devrimler görüşülecekti. Devrimler konusunda bir anlaşmaya varılmıştı, ama devletin alacağı biçim konusunda henüz spekülasyon vardı. Bu arada, “Türk halk devleti”, “Türk halk cumhuriyeti” ve daha basit olarak “Türk Cumhuriyeti” adları üzerinde duruluyordu. Yeni Türkiye’nin hükümet biçiminin demokratik olduğunu göstermek amacıyla, Türklerin birinci veya ikinci adı yeğ tutacaklarına inanan İngilizlere göre, yönetim sistemine verilecek ad pek önemli değildi; önemli olan; Mustafa Kemal’in kendi dileklerini kabul ettirmek için vaktin gelmiş olduğunu bilmesi idi.

Gene İngilizlere bakılacak olursa, Mustafa Kemal’e karşı başlıca muhalefet İstanbul’da türeyordu. Rejimde yapılacak değişikliklerle ilgili öneriler Bakanlar Kurulunun tüm üyelerince onaylanmıştı. İktisat Bakanı Mahmut Esat, görünürde yorgunluk özürüyle, gerçekte Halk Partisinin son toplantısında sert biçimde eleştirildiği için görevinden çekilmişti. Eğitim, Maliye ve Adalet Bakanları da görevlerinden çekiliyorlardı. Oysa ki Adalet Bakanı yeni görevine altı hafta önce başlamıştı³⁸.

Mustafa Kemal’e Karşı Darbe Hazırlanıyor:

Türk ülkeleri işgal gücü tarafından boşaltıldıktan sonra, İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Türkiye’de Mustafa Kemal’e karşı, ona kafa tutanlar tarafından bir akım yaratılması ve bir darbe düzenlenmesi olasılığıyla yakından ilgilenmeye başlıyordu. Zaten İttihat ve Terakki örgütü bu arada rahat durmuyor; İngilizlere bakılacak olursa, bu kuruluşun İzmir’deki merkezi, faal bir muhalefet partisi olarak yeniden çalışmaya başlamak üzere ortam hazırlıyordu. Bu örgütün

³⁸ FO/9132/E 9774, Nevile Henderson’dan Lord Curzon’a gizli yazı No. 601, İstanbul, 25.9.1923.

başlıca üyelerinden biri olan Dr. Nâzım, son günlerde İstanbul'a giderek, Mustafa Kemal'e karşı bazı eski Bakanlar ve Kemal aleyhtarları diğer bazı kişilerle ilişki kurmuştu. Bu örgütün 16 Eylülde yapılan bir toplantısında, Dr. Nâzım, (Hüseyin Rauf'un da sözde bilgisi içinde), tüm muhalefet gruplarının çalışmalarını koordine ederek ortak bir program hazırlanması önerisinde bulunuyor; eski İttihat ve Terakki Derneğinin paralarının bu yeni grubun emrine verileceğini bildiriyordu. Toplantıda hazır bulunanlar, Dr. Nâzım'ın önerilerini incelemek ve işbirliği için karşılıklı ortam bulunursa, onu desteklemek kararını alıyorlardı.

İngilizlerin anladıklarına göre, Mustafa Kemal, cumhuriyet kurulması görüşünü ortaya atarsa, Türk ulusçularına karşı İstanbul'da mukabil bir ihtilâl başlatılması olasılığı üzerinde duruluyordu. Dr. Nâzım Eylül sonunda hâlâ İstanbul'da bulunuyor; Refet Paşa artık Mustafa Kemal'e bağlı sayılmıyor, Halife tarafından kabul ediliyordu. Bu görüşleri Lord Curzon'a duyuran İngiliz Yüksek Komiser vekili Henderson, Mustafa Kemal'in ilkin Cumhurbaşkanı sonra da Padişah olması ve yeni bir hanedan başlatması olasılığına değiniyor; yakında Lâtife Hanım'ın ona çok arzuladığı taht için bir varis doğuracağı yolunda çevrede söylentiler dolaştığını kaydediyor, şöyle diyordu:

“Osmanlı hanedanının hiç mücadelesiz baş eğip eğmiyeceğini ve hiçbir yetkisi olmıyan Halifelikle yetinip yetinmiyeceğini zaman gösterecektir. Türk ülkeleri bütün dış baskılardan kurtulur kurtulmaz, birçok unsurların, son iki yüzyıl zarfında dejenere bir hale gelmesine rağmen, Türk ulusu arasında herhalde çok sayıda sadık taraftarı bulunan hanedanı desteklemek için bir sahtekâra karşı [M. Kemal] birleşmeleri muhtemeldir. Bu unsurlar henüz harekete geçecek bir durumda değillerdir. Bağlaşık İşgal Gücü Türkiye'den ayrılır ayrılmaz, Mustafa Kemal, kendi askerlerinden önemli bir kontenjanı İstanbul'a gönderecektir. Durumun anahtarı Ordunun elindedir. Mustafa Kemal'e karşı bir darbe yapılması düşünülüyorsa, yalnız Kemalist Ordusunun sadakat ve disiplini üzerinde değil, herhalde Anadolu'nun arka ormanlarından İstanbul'a üşüşecek olan milletvekilleri ve sivil ileri gelenler üzerinde de Is-

tanbul'un etkisini kullanabilmesi için fırsat verilmezse, hata olacaktır. Gelecekteki mücadele, Mustafa Kemal'in Türk dilinden sildirmeyi kısmen başardığı 'Osmanlılarla' Kemalistler arasında değil, İstanbul'la Ankara arasında yer alacaktır. Türkiye'de iki padişah olamaz."

Hariciye yetkililerinden James Morgan, 2.10.1923'de bu belgeye şu derkenarı ekliyordu :

"İttihat ve Terakki Derneği henüz Türkiye'de çok önemli bir rol oynayabilir³⁹."

Öteyandan, Midilli'deki İngiliz Viz-Konsolosu A. H. King'in, Atina'daki İngiliz diplomatik temsilcisi C. H. Bentinck'e 9.11.1923'de bildirdiğine göre, daha önce Batı Anadolu'da Yunanlıların kışkırtmalarıyla kurulan "*Comité Revolutionnaire d'Anatolie*" (Anadolu İhtilâl Komitesi), Kemalistlere karşı faaliyet gösteriyor, o sıralarda Midilli Adasında çalışmalarını sürdürüyordu. King'in elde ettiği bilgiye göre, bu komitenin Midilli'deki temsilcisi, "İzmir'de Mustafa Kemal'e karşı yayım yapan *Köylü* gazetesinin yönetmeni Rafet Efendi" idi. Komitenin merkezi, bir zamanlar İstanbul'da Adalet Bakanlığı yapan ve Padişahın İstanbul'dan kaçtığı günlerde orasını terkeden Vasfi Hoca tarafından Bükreş'e taşınmıştı. Hüseyin Rauf'la İzmir eski valisi Rahmi Bey'in bu komitenin İstanbul'da başlıca üyeleri olduklarını öne süren İngiliz Viz-Konsolosu, Kemalistler İzmir'e girmeden önce, komitenin merkezinin Bahtiyar Hanında bulunduğunu, ama toplantıların şimdi özel evlerde yapıldığını; Atina'da komitenin Eşref ve Reşit adlı iki Çerkez temsilcisi bulunduğunu, bu temsilcilerin bir zamanlar Midilli'de ikamet ettiklerini bildiriyordu.

A. H. King yazısına şöyle devam ediyordu :

"İngilizlerin İstanbul'dan çekilmelerinden sonra o şehre giren Kemalist Ordu komutanı Selâhettin Paşa'nın da Mustafa Kemal'e karşı yaratılan akımdan yana celbedildiği söyleniyor. Ondan henüz şüphe edilmiyor; dolayısıyla İzmir ve İstanbul arasında kolayca gidip geliyor. İzmir'in alınmasında yardımcı geçen Türk Ordu komutanı Nurettin Paşa'nın, Ankara, Sivas ve İzmir arasında toplanan Mustafa Kemal aleyhtarı milis gücüne komuta ettiği ve

³⁹ A. g. e. ve Dışişleri Bakanlığı derkenarları.

Kürt ihtilâlcileriyle temas halinde olduğu söyleniyor. Ali İhsan Paşa Trabzon'da, Şevket Bey ise Aydın'daki kuvvetlere komuta etmektedirler.

Gene öğrendiğime göre, Rahmi Bey, İstanbul'dan burada [Midilli'de] Rafet Bey'e gönderdiği bir mektupta, Mustafa Kemal'e karşı harekete geçmeden önce büyük devletlerin Lozan Antlaşmasını onaylamalarını beklediklerini bildirmiş [bunun nedeni anlaşılmıyor]. Antlaşmanın onaylanmasından sonra, Mustafa Kemal'i iktidardan düşürerek [nasıl düşüreceklerini bildirmiyorlar] Padişahı geri getirecekler."

İngiliz Viz-Konsolosu King, bu bilgiyi o sıralarda Midilli'de ikamet eden Halil İbrahim adlı Kıbrıslı bir Türkten elde etmişti. Bu Türk'ün elinde, Türkiye konusunda İngilizlere yapmış olduğu hizmetlerden ötürü ona teşekkür beyan eden ve Atina'daki İngiliz Büyükelçiliği memurlarından Mr. Matthews tarafından verilmiş 17.11.1916 tarihli ve Washington'daki İngiliz Büyükelçiliği yetkililerinden Mr. Gilton tarafından verilmiş 15.10.1918 tarihli iki mektup vardı. 21 Haziran 1921'de Kıbrıs'ta, Lefkoşe'de verilen 7566 sayılı İngiliz vatandaşlık varakasına sahipti. Daha önce Anadolu'da Keymer ve Pilitköy'de epeyi mülkü olan bu İngiliz ajanı, söz konusu komitenin üyelerinden biri idi ve Mustafa Kemal'e karşı düşmanca duygulara sahipti. İngiliz Viz-Konsolosu, onun özel ilişkilerinde dürüst olmadığını kaydediyor, ama yukarıdaki konuda verdiği bilginin bir dereceye kadar doğru olabileceği görüşünü belirtiyor; onun İngiliz Büyükelçiliğinde görevlendirilmek istediğini; İngilizler hesabına bilgi toplamak amacıyla, Türkiye ayal, her tarafa gitmeye hazır olduğunu kaydediyor, şunları ekliyordu:

"Halil İbrahim'in söyledikleri, son günlerde Yakın Doğu Yardım Derneği (*Near East Relief*) tarafından Türkiye'den alınarak Midilli'ye getirilen Ermeni göçmenler tarafından da kanıtlanmaktadır. Ermenilerin anlattıklarına göre, Ankara yakınlarında, komutası altında 700 milis kuvveti bulunan Demirci Efe'nin bu ihtilâl komitesiyle ilişkisi vardır. Öteyandan Isparta ve Aydın'da da Mustafa Kemal'e karşı 40.000 asker vardır. Çoğu dağılmış çeteler halinde çalışmakta, ama bunların 20.000 kadarı bir nüve

teşkil etmektedir. Yunan yetkilileri, barış antlaşmasının imzalanmasından sonra bu komiteyi ve Anadolu'da dolaşıp duran çeteleri desteklemekten vazgeçmişlerdir. Fakat Atina'da da iyi bilindiği gibi, Yunan Hükümeti bu anda Kemalist aleyhtarı birçok göçmenlere yardımda bulunuyor; onları barındırıyor. Bu hükümetin cömertliği sadece hayırseverlik duygusuna dayanamaz.”

Dışişleri Bakanlığında büyük ilgiyle okunan bu rapor, Doğu Masası yetkililerinden James Morgan tarafından 4.12.1923'de şöyle yorumlanıyordu:

“Sözü edilen kimselerin çoğunluğu, Kemalistlerin şüphe ettiği, kuyruk acıları olan veya Kemalistlerce vatan haini sayılan, Yunanlılarla işbirliği yapmış kimselerdir.”

Diğer yetkili D. G. Osborne ise 6.12.1923'de şu derkenarı ekliyordu:

“Bu bilginin büyük kısmının doğru olmadığı veya çoğunlukla abartıldığı kanısındayım. Mustafa Kemal'e karşı bu veya başka bir teşkilâtın bu kadar askerî gücü olduğu şüphelidir. Fakat elimizdeki bilgiye göre, söz edilen liderlerin çoğu muhalefet partisine mensuptur⁴⁰.” (Belge No. 15, 15A, 15B ve 15C).

Ankara Doğum Sancıları İçinde: Cumhuriyet Kuruluyor:

İngiliz Yüksek Komiser vekili Henderson, 2 Ekim 1923'de Curzon'a gönderdiği gizli yazıda, Ankara'nın “doğum sancıları çektiğini”; ülkenin rejimi konusunda devamlı toplantılar yapıldığını, ama henüz kesin bir karar alınmadığını; yapılması tasarlanan değişiklikler konusunda Büyük Millet Meclisinde beliren görüş ayrılıklarının buna neden teşkil ettiğini bildiriyor; bir cumhuriyet sistemi kurulması genellikle kabul edilmekle birlikte, bu konuda Mustafa Kemal'e karşı sert bir muhalefet baş gösterdiğini bildiriyor, şöyle diyordu:

⁴⁰ FO/9170/E 11493, Atina'daki İngiliz diplomatik temsilcisi B. Bentinck'den Lord Curzon'a yazı No. 927, Atina, 23.11.1923, ilişikte Midilli'deki İngiliz Viz-Konsolosu A. H. King'in 9.11.1923 tarihli yazısının bir sureti.

“Hükümet sistemi ne olursa olsun, Mustafa Kemal, kendi üstün durumunu sürdürmek azmindedir. Herhalde bu sebepten ötürü en içten taraftarları, yeni devletin başkanının aynı zamanda Bakanlar Kurulu ve Meclis başkanı da olmasını öneriyorlar (aksi halde parti politikası kendi kontrolünden çıkabilir). Bazıları Mustafa Kemal'in hayatı boyunca Cumhurbaşkanı olarak kalmasını istiyorlar, ama bunlar azınlıktadır. Mustafa Kemal kendini muhalefete önem vermeyecek kadar güçlü saymıyorsa, böyle bir önerinin ileri sürülmesi ihtimal dışıdır. İkinci bir şık olarak, Fransız cumhuriyetine benzer bir sistem üzerinde durulabilir. İlmli görgü sahipleri bu görüşten yanadırlar.”

Yazısına devam eden Henderson, Bakanlar Kurulunun atanması konusunda da değişik görüşler öne sürüldüğünü; bazılarının, başbakanın cumhurbaşkanı tarafından seçilmesini, bazılarının da başbakanla diğer bakanların, o sıralarda olduğu gibi, doğrudan doğruya Meclis tarafından seçilerek Meclise sorumlu olmalarını tercih ettiklerini, ama bu sistemin aksaklığı yüzünden bunun pek çekici bir görüş olmadığını bildiriyordu.

Öte yandan Türk basını da bu konuda serbestçe görüş beyan ediyordu. Bazı İstanbul gazeteleri, fazlasıyla İttihat ve Terakki taraftarlığı gösteriyorlar, bir cumhuriyet kurulmasını tinsel olarak kabullenmekle birlikte, *Tevhid*, *Tanin* ve *İkdam* gibi gazeteler fırsattan yararlanarak, iktidara saldırıyorlardı. Oldukça sert bir yazı yayımlayan *İkdam* gazetesi, iç durumun gittikçe daha kötü bir kerteğe geldiğini; suçun tamamen Türklere ait olduğunu, çünkü istibdat ve kölelikten başka birşey bilmediklerini; özgürlüğü değerlendirecek bir durumda olmadıklarını iddia ediyordu.

Son genel seçimde uygulanan usul de sert bir biçimde eleştiriliyordu. Mustafa Kemal'in bazı yakınları son günlerde Hüseyin Rauf'la görüşerek uzlaşıcı bir anlaşmaya varılmasını önermişlerse de Rauf, Meclisin dağıtılarak yeni seçim yapılmasını ve seçmenlere kendi dileklerini serbestçe belirtmeleri fırsatının verilmesi gereğini öne sürmüştü. Refet ve İsmet Paşalar'ın da aynı görüşte oldukları söyleniyor, ama Mustafa Kemal'in şimdilik bu görüşe yanaşmadığı anlaşılıyordu.

Bu arada Ankara'da yeni bir anayasa üzerinde çalışılıyordu. Cumhuriyet rejimi ve yeni devletin başkenti konularında Halk Partisi devamlı müzakere halinde idi. Henderson'a göre, Türkiye'de cumhuriyet kurulacak, Ankara başkent olacak ve Mustafa Kemal, pek doğal olarak ilk cumhurbaşkanı seçilecekti⁴¹.

Eylül sonunda, İstanbul'un gene başkent olması için âdeta bir kampanya açılıyor, bu konuda Henderson şöyle diyordu:

"İstanbul'un yeniden başkent olarak kabul edilmesi muhtemeldir". Ekimin ortalarına doğru başkent konusunda sürekli karar alınıyordu. İsmet Paşa tarafından hazırlanan bir önergede, Ankara'nın, yeni Türkiye'nin başkenti olduğu yolunda anayasaya hüküm konulması öne sürülüyor; gizli parti toplantılarında ve Büyük Millet Meclisinin ilgili komisyonunda görüşülen bu önerge, 13 Ekimde Meclise sunuluyordu. İlgili Meclis toplantısında İstanbul'un başkent olması konusunda birkaç milletvekili konuşmaya yelteniyorsa da sözleri yarıda kesiliyor; Meclis görüşmeleri ivedilikle sona erdiriliyor ve önerge, büyük bir çoğunlukla kabul ediliyordu.

Sırf İslâmın halisliğini korumak için değil, ulusal akımın büyük geleneğini sürdürmek ve Türk devlet adamlarını Bizans'ın sersemletici etkisinden, hükümetin başkentini yabancı savaş gemilerinin tehdidinden kurtarmak amacıyla, yeni devletin başkenti olarak Ankara kabul ediliyordu. Büyük Millet Meclisinin bu konudaki kararı yeni başkentte büyük sevinç gösterileriyle karşılanıyor; Ankara baştan başa bayraklarla donatılarak geceleyin fener alayları düzenleniyor; önergenin kabul edildiği 15 Ekim günü "Ankara Günü" ve resmî tatil olarak ilân ediliyordu⁴².

Bu arada İstanbul'da çıkan *Akşam* gazetesinin Ankara kaynaklı özel bir haberinde, Bakanlar Kurulunun, 27 Ekim günü öğleden sonra Mustafa Kemal'in başkanlığı altında yaptığı bir toplantıdan sonra çekildiği bildiriliyordu. Bu haberi aynı gün İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na duyuran Henderson, şöyle diyordu:

"Bu haber doğrulanırsa, görünürde Cumhuriyetin ilânı ve Cumhurbaşkanının yetkileri konusunda bir anlaşmaya varılamamıştır."

⁴¹ FO/9132/E 9963, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a gizli yazı No. 624, İstanbul, 2.10.1923.

⁴² FO/9132/E 10368, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a yazı No. 663, İstanbul, 17.10.1923.

Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden D. G. Osborne, bu belgeye 29.10.1923'de şu derkenarı ekliyordu:

“Türkiye, modern bir devlet biçimine geliyor. Kabine buhranları, modern parlâmenter yönetimlere has olaylardır. Hiç şüphesiz, Mr. Henderson'un da ileri sürdüğü gibi, Cumhurbaşkanı sıfatıyla Mustafa Kemal'e verilecek yetkiler konusunda meydana gelen anlaşmazlık buna sebep teşkil ediyor. İsmet'in görevine devam etmesi çok temenni edilir⁴³.”

Henderson, ertesi günü gönderdiği kapalı telyazısında, bütün Bakanların çekildiği haberinin doğrulandığını, yeni Bakanların 29 Ekimde seçileceklerini, Başbakan olarak İsmet veya Fevzi Paşa'ların en güçlü adaylar olarak gösterildiklerini bildiriyordu⁴⁴. İki gün sonra gönderdiği kapalı telyazısında ise şöyle diyordu:

“Dün akşam Büyük Millet Meclisinde hazır bulunan 158 milletvekili, Mustafa Kemal'i oybirliğiyle Cumhurbaşkanı seçmiştir. İsmet Paşa'nın Başbakan atanması muhtemel görünüyor.”

Bu belge, Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası yetkililerinden D. G. Osborne tarafından şöyle yorumlanıyordu:

“... Mustafa Kemal, iki atılımla Türkiye'nin diktatörü haline gelmeyi başardı. Sızlanıp duran ve kendine muhalefet etmeğe eğilimli bulunan askerî grubu, Meclisi, maaşlarını arttırmaya zorlamakla kendi tarafına çekmeyi başardı ve siyasî muhalefete bir darbe indirdi. İnatçı Bakanlar Kurulunu dağıtarak, Meclisteki çoğunluğu, Cumhurbaşkanı olarak kendisine büyük yetkiler vermeye zorlamakla, anayasa değişiklikleriyle ilgili programına karşı koyan siyasî muhalefeti ortadan kaldırdı. Şimdi güvenlik içinde iktidarda kalabilir... Cumhuriyetçi Türkiye'nin anayasasının diğer Müslüman ülkelere etkisi olup olmayacağını görmek çok ilginç olacaktır⁴⁵.”

⁴³ FO/9132/E 10515, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 501(R), İstanbul, 27.10.1923 ve Dışişleri Bakanlığı derkenarları.

⁴⁴ FO/9132/E 10517, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 503(R), İstanbul, 28.10.1923.

⁴⁵ FO/9132/E 10624, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 507(R) (ivedilikle), İstanbul, 30.10.1923 ve Dışişleri Bakanlığı derkenarları.

27 Ekimden 30 Ekime dek Ankara'da ivedilikle gelişen olayları, Bakanlar Kurulunun görevinden çekilmesiyle meydana gelen kabine bunalımını, İngiliz Hariciyesi yakından izliyor, şu görüşlere sahip oluyordu: "Bu kabine bunalımı Mustafa Kemal'e, uzun süreden beri tartışılmakta olan rejim sorunu konusunda bir çözüm yolu bulmak fırsatını veriyordu. Türk halkı, 30 Ekim sabahı uykudan uyanırken, bir Cumhuriyet kurulduğu ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın ilk Cumhurbaşkanı seçildiği haberiyle karşılaşılıyordu.

"Son üç günün olayları şöyle özetlenebilirdi: Bakanlar Kurulu, bir süreden beri Meclisin güvenini yitirmişti. Başbakan ve İçişleri Bakanı görevlerini birlikte yürüten Ali Fethi (Okyar), sürekli eleştiriliyordu. Ali Fethi, içeride yaygın bir hale gelen düzen bozukluğunu bir türlü gideremiyordu. Bu arada Dersim Kürtleri rahat durmuyor; İzmir-Aydın Demiryolu işçileri grev ilân ediyor; hükümet memurları ve Ordu mensupları maaş yetersizliğinden sızlanıyorlardı.

"24 Ekim günü Ali Fuat (Cebesoy) Meclis asbaşkanlığından, Ali Fethi İçişleri Bakanlığından çekiliyorlar, çekilme dilekçeleri ivedilikle kabul ediliyordu. Esasen Ali Fuat'ın siyasî tutumu anlaşılmaz bir hale gelmişti. Bazı çevrelerde, Nurettin, Ali İhsan ve Yakup Şevki Paşa'lar gibi yüksek rütbeli Ordu liderleri grubuna eğilimli olduğuna inanılıyordu. Bu liderler, ya kıskançlık veya başka nedenlerden ötürü Mustafa Kemal'e karşı cephe almaya başlıyorlardı.

"Bu arada Bakanlar Kurulunca Meclis asbaşkanlığına aday gösterilen Yusuf Kemal (Tengirşenk) ve İçişleri Bakanlığına aday gösterilen Ferit Bey, Meclis tarafından reddediliyor; onların yerine Sabit ve Hüseyin Rauf'un isimleri ileri sürülüyordu. Bunun üzerine Ali Fethi, daha güçlü bir hükümetin iktidara geçebilmesi için görevinden çekilmek kararını alıyor; çekilme dilekçesi hemen hemen oy birliğiyle kabul ediliyor ve 29 Ekimde yeni Bakanlar Kurulu seçimi yapılması kararlaştırılıyordu. Halk Partisi, seçimle ilgili hazırlıkları tamamlamak için 28 Ekimde bir toplantı yapıyor; bu toplantıda, yeni Başbakan olarak İsmet veya Fevzi Paşa'ların isimleri üzerinde duruluyor, ama bir anlaşmaya varılamıyordu. Bu arada Başbakanlık için Ali Fuat, Başbakan Yardımcısı olarak Hüseyin Rauf ve Dışişleri Bakanı olarak Dr. Adnan'ın isimleri ileri sürülüyorsa da, eski Bakanlardan kimse böyle bir kabineye katılmayı kabul etmiyordu.

“Bunun üzerine son bir rapor ve liste hazırlamak üzere bir komisyon kuruluyor, ama komisyonun 29 Ekimde sunduğu rapor kabul edilmiyordu. Ortadaki sorunlarda hiçbir anlaşmaya varılamayınca, Mustafa Kemal'in arabuluculuğuna başvurmak kararı alınıyordu.” İngiliz belgelerine bakılacak olursa, bu karar danışıklı olarak alınmıştı. Bu konuda yardımı istenen Gazi, ancak bir Cumhuriyet kurulmasıyla ilgili önerisi kabul edilirse böyle bir arabuluculuğu üstlenebileceğini açıklıyor; bu önerisi derhal Büyük Millet Meclisine sunularak kabul ediliyor; gece geç vakitte Cumhuriyet ilân edilerek Mustafa Kemal, Türkiye'nin birinci Cumhurbaşkanı seçiliyordu. İngiliz gizli belgelerine göre, Cumhurbaşkanı verilen yetkiler, bir Kemalist diktatöryasının kurulmasına yol açabilecek kadar genişti⁴⁶.

Ertesi günü Dr. Adnan, Henderson'a ve diğer yabancı devletlerin diplomatik temsilcilerine şu notayı gönderiyordu:

“Hükümetimden aldığım emir üzerine Ekselânsınıza şunları bildirmek isterim: Büyük Millet Meclisi, 29 Ekim 1923 günü ö.s. yaptığı oturumda, oybirliğiyle şu kararları almıştır: Türk devletinin şekli cumhuriyet, dini İslâm, resmî dili Türkçedir. Devlet Başkanı olan Cumhurbaşkanı, Büyük Millet Meclisi tarafından kendi üyeleri arasından ve milletvekillerinin süresince seçilir. Gerekirse, Meclise ve Bakanlar Kuruluna başkanlık eder. Başbakan, Cumhurbaşkanı tarafından Büyük Millet Meclisi üyeleri arasından seçilir ve gene Meclis üyeleri arasından diğer Bakanları seçer. Bakanlar Kurulu, Cumhurbaşkanı tarafından Meclisin onayına sunulur. Ekselâns Gazi Mustafa Kemal Paşa aynı oturumda oybirliğiyle Cumhurbaşkanı seçilmiştir⁴⁷.”

Cumhuriyetin kuruluşu top atışlarıyla selâmlanıyor ve İngiliz gizli belgelerine göre, Türk ulusu, bu günü yukarıdan verilen emirle kutluyordu. Bu arada İngilizler, “bir hükümet darbesi şeklini alan” bu gelişmelere nasıl muhalefet gösterileceğinin zamanla anlaşılacağına; Hüseyin Rauf'un buna karşı olanların önderliğini yaptığına inanıyorlardı. Rauf'la Refet Paşa'nın, Mareşal Ahmet İzzet Paşa'yla

⁴⁶ FO/9132/E 10757, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a yazı No. 700A, İstanbul, 30.10.1923 ve Dışişleri Bakanlığı derkenarları.

⁴⁷ FO/10224/E 4095, Türkiye yıllık gizli raporu, 1923.

uzun süren bir görüşme yaptıklarına dair 27 Ekim tarihli basında yayımlanan haberler büyük ilgi çekiyordu. Eski Sadrazamlardan biri olan Ahmet İzzet Paşa, Refet Paşa gibi Halifeyle sıkı temas halinde idi. Ali Fuat Paşa'nın da bu gruba girdiği söyleniyordu. Atanmış olduğu Konya Ordu müfettişliğine gideceği yerde, Büyük Millet Meclisi Hükümetinin çekildiği gün İstanbul'a varıyor; garda Refet Paşa, Hüseyin Rauf ve Dr. Adnan tarafından karşılanıyor ve onlarla aynı gün öğleden sonra uzun süren bir görüşme yapıyordu.

Bu önderlerin toplu halde ve devamlı surette İstanbul'da bulunmaları, Osmanlı payitahtında Ankara'ya karşıcıl bir yönetim kurulacağı ve Padişahlığın geri getirileceği konusunda söylentilere yol açıyordu. İngilizler bu söylentileri mevsimsiz bulmakla birlikte, muhalefetin sabırla davranacağına ve bir ihtimalle, ilk fırsatta mukabil harekette bulunacağına inanyor; İngiliz Dışişleri Bakanlığı Müsteşar yardımcısı Lancelot Oliphant, 6 Kasımda şu yorumda bulunuyordu:

“Meclis (BMM) daha az konuşur bir organ biçimine gelinceye dek dayanıklı herhangi bir hareket olması beklenemez. Ankara henüz belâların sonuna gelmiş değildir.”

W. T. rümuğunu kullanan başka bir yetkili şunları ekliyordu:

“Bilâkis: Ankara, belâlarının başlangıcındadır. Mustafa Kemal, Abdülhamid'in korkutma siyasetiyle kazanmış olduğu üstün güce malik olmuş bulunuyor. Onun oybirliğiyle seçilmiş olması, rejimin güçlü olduğunu göstermiyor ve rejimin tamamen lâiklik esasına dayanması pek yardımcı olmuyor. Yeni devletin gelişmesinde en büyük aksaklık, memurlarının oldukça kabiliyetsiz olmalarıdır⁴⁸.”
(Belge No. 16 ve 16A)

Mustafa Kemal, değiştirilen anayasanın kendine verdiği yetkiye dayanarak, İsmet Paşa'yı, yeni kabineyi kurmaya memur ediyor; yeni Bakanlar Kurulu, 30 Ekim sabahı bütünleniyor; Bakanların adlarını kapsıyan liste, Cumhurbaşkanının bir yazısına ilişik olarak Büyük Millet Meclisine sunuluyor ve hazır bulunan 166 milletvekili tarafından oybirliğiyle kabul ediliyordu. İsmet Paşa'nın başkanlığı altındaki yeni kabine şunlardan oluşuyordu:

⁴⁸ FO/9132/E 10757, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a yazı No. 700A, İstanbul, 30.10.1923 ve Dışişleri Bakanlığı derkenarları.

S. R. Sonyel

BELGE No. 1

British High Commission
Constantinople. 194

July 17th 1923.

No.422(2135/5/23).

129

CONFIDENTIAL.

E 7599

23 JUL 1923

My Lord,

The Italian Military Attaché informed Colonel Baird a few days ago that a very general impression existed among all classes in Constantinople, allied and neutral as well as Turkish, that Great Britain intended to maintain indefinitely her military occupation of the Gallipoli peninsula. Colonel Vitelli, who begged that his information might be treated as absolutely confidential mentioned that the object of the French Commander-in-Chief's recent visit to Gallipoli was in order to furnish the French Government with a special report on this alleged intention.

2.- Colonel Vitelli further stated that in point of fact General Charpy's report was to the effect that after a thorough inspection of the British installations on the peninsula he had seen nothing to justify the impression of any indefinite occupation. Among other points he appears to have remarked that the British gun emplacements were obviously of a temporary nature.

3.- Colonel Vitelli's information is in no way improbable. I drew Your Lordship's attention in my despatch No.321 of May 29th to the prevalence among

The Most Honourable

the....

The Marquess Curzon of Kedleston, P.C., K.G.

etc., etc., etc.

(Copy to Lausanne No.172).

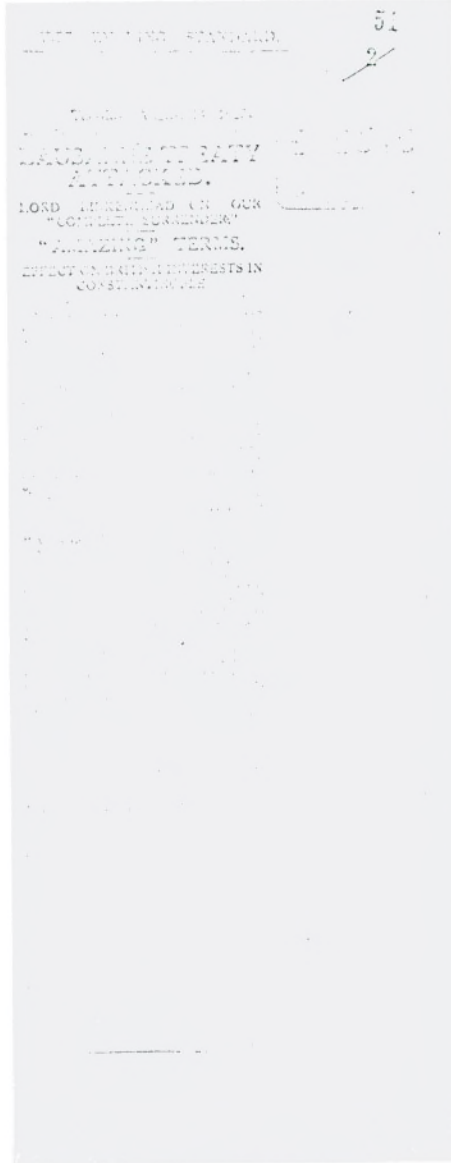
Belge No. 1 ve 1A — İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri vekili Nevile Henderson'un 17. 7. 1923'de Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderdiği gizli yazı: İstanbul'da, İngilizlerin Boğazlardan çekilmeyecekleri izleniminin egemen olduğunu öne sürüyordu

the Turks of an ineradicable mistrust in this respect which would not be allayed until the last British ship and soldier had left the Dardanelles. My Swedish colleague some 2 months ago indicated clearly to me in conversation that he shared the prevailing scepticism as to the good faith of British declared intentions. It is therefore not unlikely that our French allies are equally incredulous. A recent attempt, which was brought to my notice on the part of a Montenegrin ex-servant of one of the High Commission staff to obtain from one of the Chancery servants documentary evidence as to the real nature of British dispositions with regard to evacuation, may, in fact, not be unconnected with French or even Turkish suspicions on the subject.

I have the honour to be,
With the highest respect,
My Lord,
Your Lordship's most obedient,
humble Servant,

Herbert Hoover

ACTING HIGH COMMISSIONER.

Belge No. 2 — İngiliz devlet adamlarından Lord Birkenhead'in 14. 8. 1923 tarihli *The Evening News* gazetesinde çıkan ve Lozan Antlaşmasına saldıran açık mektubu

S. R. Sonyel

BELGE No. 3

134

Papers submitted July 25.

TURKEY FILE 160.

199

1. General Harington to War Office No. 4225 (tel) July 23.

Reports statement made to Selaheddin during visit.

D. G. Osborne
25/7.

Somewhat optimistic.

L. O. J. K. 25/7.

I think he goes a little too far.

R. C. L.
July 25

He has gone much too far

F. C.
July 25

Jacobson

(27/7)

Belge No. 3 — Türkiye'deki İngiliz işgal gücü Başkomutanı General Harington'un 23. 7. 1923'de İngiltere Savaş Bakanlığına gönderdiği yazıyla ilgili olarak Dışişleri Bakanlığında yapılan yorumlar

No. 162.

British High Commission
Constantinople.
August 11th 1923.

E-8390
20 AUG 1923

My Lord,

159

General Ismet Pasha arrived yesterday morning in Constantinople. A special train was placed at his disposal from Chataldja and his arrival at Sirkeci provoked considerable enthusiasm. He received the Allied Generals in a body at 5 p.m. and the three Acting High Commissioners individually in the course of the afternoon. A separate interview with General Harington took place this morning.

2.- In conversation with me Ismet Pasha laid great stress on his keen desire to see the evacuation programme carried out without hitch or incident in order to leave a good impression on the minds of all the parties concerned. I cordially agreed with his laudable anxiety in this respect and stated my view that a good final impression might have a very appreciable influence on future relations. I pointed out however that it was easier for an army of occupation to remain than to depart and that consequently if the Government really desired a satisfactory termination on the last portion of occupation they would be well advised to refrain from any executive and independent demands in connection therewith.

3.- I drew Ismet Pasha's attention to the precarious situation of the various refugee columns - Greek, Armenian and - and - - - - -

Belge No. 4 — İngiliz Yüksek Komiseri vekili Nevile Henderson'un Türkiye'nin boşaltılması konusyla ilişkin olarak 11. 8. 1923'de Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderdiği yazının 1. sayfası

BELGE No. 5

285

Papers submitted August 24. 179

SECRET

1. Mr. Monceau No. 286 (tel) August 24.
Reports ratification by Assembly of Luxembourg treaty.

Minutes

All preparations for execution have been made and I understand from the W.C. that the first troops will probably leave today on the transports waiting at Constantinople.

The Foreigners Régime comes into force automatically together with certain other articles of the treaty of no very great importance. The Articles ^{of the treaty} seem to have been comparatively mild except as regards article 11 which states where the violation of the territory directed against France seems even ^{to have} stimulated the admirably compliant Col. Kugler to a protest. The references to Mosul appear to have been rare and discreet.

In forwarding copies of this telegram to all Departments interested in the treaty we shall, in the case of the W.C., ask them to keep us advised of the progress of execution of the said articles.

D. G. D. [Signature]
L. D. [Signature]

Belge No. 5 — İşgal gücünün Türkiye'yi boşaltmasıyla ilgili tüm hazırlıkların bütünlüğüne ve ilk asker grubunun ivedilikle Türkiye'den ayrılacağını kanıtlayan Dışişleri Bakanlığı yorumu

BELGE No. 6

115 50

9825

Mr. Bond.

27th September 1933

I have an impression, though perhaps erroneous, that the question of secret information after the evacuation of our forces is demonstrable was recently considered, but the Department do not know what decision was come to. Secret telegrams are at times extremely useful and I fully sympathize with the Air Ministry's desire that the A.C.D. Iraq be kept posted, if I do not know whether this is practicable.

27th September 1933.

Mr. Tomlins has explained to me that Sir G. Crome vetoed an idea that secret documents should be kept.

Belge No. 6 ve 6 A -- İşgal gücü Türkiye'den çekildikten sonra İngiliz istihbaratınca Türkiye'de gizli haber ve bilgilerin nasıl toplanacağı konusunda Dışişleri Bakanlığında kaleme alınan gizli derkenarlar

S. R. Sonyel

BELGE No. 6A

so be obtained by our
diplomatic mission in
C/ple, after evacuation of
the military forces.

I see no object therefore
in sending this letter.

Acceptance as usual.

[Signature]
S. R. Sonyel

Belge No. 6 A

BELGE No. 7

[Registry No. .]

L.O.

Draft.

Mr. Henderson
Constantinople.

Telegram.

No.

No. 35

*Offered at request
of Air Ministry.*

(Com. Constantinople)

No 35 Ext. Air Min.

[300]

(90000) W.L. 11818/778 7:30 W & S Ltd
(104001) 27434/200 Op 500 0000 12:30

E 9805
54
A.O. 3 OCT 1923

September 1923 116

Despatched M.

SECRET

Air Ministry fear that on withdrawal of G.H.Q. from Constantinople,

A.O.C. Iraq will be deprived of important sources of information, and ask that you shall telegraph direct to High Commissioner Bagdad all urgent secret or other military information. They also wish ^{that} (if possible) that less urgent secret information may be sent to Bagdad via Cairo by safe bag.

Are these suggestions feasible?

Belge No. 7 — İşgal gücü Türkiye'den ayrıldıktan sonra orada gizli haber ve bilginin ne denli toplanacağı konusunda Dışişleri Bakanlığının İngiliz Yüksek Komiseri vekili Nevile Henderson'a gönderdiği yazının müsveddesi

S. R. Sonyel

Registry No.
E. 9605/G

~~VERY SECRET~~

~~CONFIDENTIAL~~

~~Draft~~

Sing Commander Carmichael,
Air Ministry.

FORM 1/22 F.O.P. (2/21)

120

F.O.

55

October 16th, 1923.

Dear Captain Carmichael,

With reference to Mr. Cliphant's letter to you of the 1st instant relative to the question of the communication to Baghdad of such secret military information as might still be obtained at Constantinople after the completion of the evacuation, I write to say that we have now heard from the Acting British High Commissioner at Constantinople to the effect that, as we anticipated, the sources of exceptional information in Constantinople are now *practically* exhausted, and that he does not anticipate ^{to believe} that the High Commissioner will have any such information of real importance to the Air Force in Iraq to communicate to them.

Such information as is received from secret sources is, however, *being* telegraphed to Baghdad, and I think anything

re. on....

Belge No. 8 A

BELGE No. 09

C.B. B.F.T., No. 61155/A-100

SUBJECT: — Ceremonial on Departure of Allied Generals from Constantinople on 2nd October, 1923.

G.S. "G."
G.S. "L."
C.S.O.
D.J.A.O.
A.Q.M.G.
C.F.
A.D.S.T.
A.D. Remounts.
D.D.M.S.
A.D.U.S.
D.A.D.V.S.
A.D. Railways.
C.P.
D.P.M.
D.A.D. Surveys.

D.A.D.R. & H.
S.C.F.
O. i/o Barracks.
Camp Commandant, G.H.Q.
Camp Quartermaster.
O. i/o Central Registry.
Controller of Labour.
H.Q. 1st Guards Brigade.
Base Commandant, Constantinople.
H.Q. Royal Air Force.
G.Q.G. Corps d'Occupation Français.
G.Q.G. Corps d'Occupation Italiano.
H.E. General SELAHEDDIN ADIL Pasha.
Military Attaché to H.E. the British High Commissioner.

1. GENERAL.

It has been agreed by the Allied Generals and Turkish Military Authorities in Constantinople to hold a final ceremony at DOLMA BAGTCHÉ, in accordance with the sketch shown in Appendix "A" (attached), on the departure of the Allied Generals from Constantinople on 2nd October, 1923. The ceremony will commence at 11.30 hours.

2. TROOPS EMPLOYED.

The following troops will be employed:—

BRITISH.

Colours, 1st Bn. The Irish Guards.
Drums, 1st Guards Brigade.
Detachment about 100 strong. } To be provided by 1st Guards Brigade.

FRENCH.

Colours.
Band.
Detachment about 100 strong.

ITALIAN.

Colours.
Detachment about 100 strong.

TURKISH.

Colours.
Band.
Detachment about 100 strong.

3. COMMAND.

For ceremonial purposes Colonel Commandant J. STEELE, C.B. C.M.G., D.S.O., Commanding 1st Guards Brigade, will direct the parade.

4. ORDER OF CEREMONY.

- All troops will be in position as shown in Appendix "A" (attached) at 11.15 hours.
- The Allied Generals—Generals HARRINGTON, MOMBELLI, and CHARPY) will arrive on foot at 11.30 hours by the route shown in Appendix "A."
- Troops will be at "Attention" (Bayonets fixed) at the "Order" prior to the arrival of the Allied Generals.
- On arrival, the Allied Generals will be received by His Excellency SELAHEDDIN ADIL Pasha. The Drums of the Guards Brigade will play the General Salute and the Detachments will "Present Arms" on the general order from the Parade Commander. Commanders of the British, French, and Italian Detachments will give the actual word of command for their own men to come to the "Present."
- Detachments will remain at the "Present" and the four Generals will inspect the Detachments.
- On the conclusion of the inspection, Detachments will "Order Arms" on the general order from the Parade Commander, and the four Generals will take post on the left of the parade facing east.

(P.T.O.)

Belge No. 9 ve 9A — Bağlaşık işgal gücünün Türkiye'den ayrılacağı son gün olan 2. 10. 1923'de düzenlediği töreni gösteren program

- (j) The three Allied Colours will take post opposite the Generals.
- (k) The Generals salute, Detachments "Present Arms," and the French Band plays three National Anthems - British, Italian, and French - in succession.
- (l) On conclusion of the French National Anthem, the Detachments will "Order Arms" and the Colours return to their original positions.
- (m) The Turkish Colours will then take post opposite the four Generals.
- (n) Generals salute, Detachments "Present Arms," and the Turkish Band plays the Turkish National Anthem.
- (o) Turkish Colours return to their original place and Detachments "Order Arms."
- (p) The four Generals take post on the right hand side of the parade in front of the Turkish Detachment facing North.
- (q) Allied troops then March Past the four Generals and the Turkish Detachment in the following order:-
 1. French Band.
 2. French Detachment.
 3. Italian Detachment.
 4. Drums, 1st Guards Brigade.
 5. British Detachment.

Colonel Commandant STEELE will march with the British Detachment.

- (r) Allied Generals say farewell to High Commissioners and Turkish Civil Authorities and leave together through Mosque courtyard, saluting Turkish Flag as they go past.
- (s) Allied Generals embark at Dolma Bagtche.

5. ALLIED GENERALS.

Each of the Allied Generals will be accompanied by two Staff Officers.

6. POSITION OF OTHER OFFICIALS, ETC.

The High Commissioners, Turkish functionaries and officers attending the ceremony will stand on the extreme left of the parade, facing East.

7. CONTROL OF TRAFFIC.

The D.P.M. will arrange for the policing of the parade ground and for the cessation of traffic, including teams, during the ceremony.

8. EMBARKATION.

After the ceremony British troops will embark at CAHATACHE at 12.00 hours for s.s. "ARABIC."

9. REHEARSAL.

A rehearsal of the above ceremony will be held on the ground at 08.00 hours on Saturday, 29th September, 1923.

10. DIAGRAM.

The sketch shown in Appendix "A," attached, is not accurate and exact distances and positions will be settled at the rehearsal.

G.H.Q. "A."
Constantinople,
17th September, 1923.

J. D. WOODALL, Major,
D.A.A.G.,
The British Forces in Turkey.

Copies to:—A.D.C. to G.O.C.-in-C.
Col. on Staff i/c Adm.
G.S.O. 1.

S. R. Sanyel

11
B.H.S.
Constantinople
Nov: 20. 1923.

Dear Lancelot,

A line to catch the bag to say that I have received a telegram from the C-in-C. Mediterranean informing me that he has proposed by writing to the Admiralty that the warships here shall leave Constantinople on December 20th & suggesting that I support this recommendation by despatch to the Foreign Office.

You know my views as given in my private letter to you by last bag. I entirely agree in their withdrawal on Dec: 20th as I am very averse to seeing them exit the last minute of the

the period during which they are entitled to stay. It seems unnecessary & put my views in more official manner. All is quiet in Constantinople and it is more dignified that they shall withdraw before they are compelled to leave. I see no necessity & do more than notify our Allies that such is our intention. I have no doubt that the Italians will agree. The French may possibly prefer to wait till the last minute but I see no reason to ponder to their lack of 'savoir faire', if they do.

Yours ever

Herle Henderson.

S. R. Sonyel

BELGE No. 11

It is requested that in any further communication on this subject, the above address and numbers may be quoted, and the letter addressed as follows:—
"The Secretary of the Admiralty,
"Whitehall,"
"London."
"Dept."

Admiralty, S.W. 1

M.3106 5th December 1923 13

E 11531

communicated

Sir,

With reference to your letter of the 22nd ultimo H.11186/7781/44 relative to the withdrawal of the Allied Warships in Turkish Waters, I am commanded by My Lords Commissioners of the Admiralty to acquaint you, for the information of the Secretary of State for Foreign Affairs, that they concur in the view that it would be preferable that the withdrawal should take place earlier than the 31st December.

2. My Lords have therefore instructed the Commander-in-Chief, Mediterranean to arrange for the withdrawal of H.M. Ships at the earliest suitable date.

3. Extract from a letter from Commander-in-Chief, Mediterranean on the subject is attached. This proposal Their Lordships have approved so far as the Commander-in-Chief is concerned.

4. Copy of telegram to Commander-in-Chief, Mediterranean, is attached.

I am, Sir,
Your obedient Servant,
J. S. Marshall

The Under Secretary of State,
Foreign Office,
S.W.1.

11-11-23

Belge No. 11 — Türkiye kara sularındaki İngiliz savaş gemilerinin geri alınmaları konusunda İngiliz Donanma Bakanlığının 5. 12. 1923 de Dışişleri Bakanlığına gönderdiği yazı

Commission should meet for the purpose of delimiting the Turco-Syrian frontier but for no other purpose so long as the Turks withhold satisfaction of the French demands.

(3), (4) & (5) An outburst of Turkish chauvinism on the recovery of Constantinople is entirely natural and comprehensible and, as Mr Henderson suggests, the less the Turks is thwarted in small matters the sooner will his zeal for expunging the traces of foreign occupation and establishing the authority of Angora consume itself. We are fortunate in having Adnan at Constantinople and Ismet at Angora to deal with and the less we complain and protest within the next three months the better.

The incident of the Angora delegation is significant of the jealousy that is likely to persist between the old and new capital. Constantinople, symbolizing the sovereignty of the Sultan and the traditions of the Turkish Empire, is likely to be the centre ~~of~~ ~~the~~ ~~opposition~~ and headquarters of the C.U.P. opposition to the Kemalist Republican régime of Angora. I do not think the latter will last for long.

D. G. Osborne
16/10

Recd
Ovc. 10

16/10

SEEN BY
17 OCT 1923
SIR EYRE CROWE

Belge No. 12 — İstanbul'da başgösterdiği iddia edilen Türk "şövenizmi"! ve Dr. Adnan Bey'le İsmet Paşa hakkında İngiltere Dışişleri Bakanlığı derkenarları

Dernières nouvelles d'Angora

(DE NOTRE CORRESPONDANT PARY.)

Angora, 21 sept. soir

Importantes déclarations de Ghazi Kémal pacha

Le parti populaire commencera dans une quinzaine de jours la discussion de la loi sur la Charte constitutionnelle à laquelle d'importantes modifications seront apportées. S. E. Ghazi Moustafa Kémal pacha, dans une interview accordée aujourd'hui au correspondant de la *Neue Freie Presse*, en réponse à la question posée par ce dernier tendant à savoir si la loi de statut organique a été entièrement élaborée et si les affaires intérieures continuent à se développer de façon satisfaisante, a fait les déclarations suivantes :

« Les dispositions de notre statut organique stipulent que le souveraineté appartient sans réserve au peuple.

Il y est clairement stipulé que le pouvoir d'exécution, le droit de législation sont concentrés dans l'Assemblée qui est l'unique et la vraie représentante de la nation. Pour exprimer ces deux termes en un seul mot dans quelques dictionnaires que l'on cherche on trouvera le mot « République ».

Par conséquent le développement intérieur de la Turquie n'a pas encore pris fin. Il y aura encore des modifications et des perfectionnements. Tous ces perfectionnements et modifications vont aboutir aux principes régissant la République. Il y aura en Turquie une république démocratique peut-être encore plus prononcée que celle d'aujourd'hui. Celle-ci ne différera en aucune façon des principes ayant cours dans les républiques d'Occident. »

Le correspondant de la *Neue Freie Presse* ayant voulu savoir quelle serait la future capitale de la Turquie, Ghazi Moustafa Kémal pacha a répondu comme suit :

Les événements se sont chargés de déterminer eux-mêmes notre capitale. Il n'y a plus une question de chef-lieu de gouvernement. Angora est le centre de la République turque. »

26th September 1923.

MUSTAPHA KEMAL'S AMBITIONS.

A TURKISH REPUBLIC.

(FROM OUR OWN CORRESPONDENT.)

CONSTANTINOPLE, Sept. 24.

Considerable excitement has been aroused here by the publication of statements which Ghazi Mustafa Kemal Pasha is alleged to have made in Angora to an American journalist. After pointing out that under the present Constitution the legislative and executive powers are concentrated in the Assembly, which is the sole and true representative of the nation, the Ghazi is reported to have continued:—

In order to express these two terms in a single word my dictionary, which you search will give the word "Republic." Consequently the internal development of Turkey is not yet finished. There will be further modifications, which will tend towards the principles governing a Republic. There will be in Turkey a democratic Republic, even now. Its principles will not differ in any way from those obtaining in the Republic of the West.

These last words are what have aroused most attention. If it is said that Turkey is to follow exactly the model of ordinary constitutional republics, this can only mean that the Ghazi intends to make himself President of the Turkish Republic, and may even have been expressed that this may only be an intermediary step, such as that taken by Louis Napoleon in December, 1848. It is universally admitted that the actual position of Mustafa Kemal Pasha is very difficult to define exactly, and this drawback will be accentuated when the moment arrives for Turkey to renew diplomatic relations with the Great Powers. At present the Powers only have as a precedent the letters of credence which Kemal Pasha brought to Lausanne on his appointment of the Government of the Grand National Assembly, but that the matter is already delicate enough clear from the recent episode when the Persian Ambassador was sent away from Angora on grounds which have not yet been quite satisfactorily explained.

Heretofore the Turkish Press has not had time for editorial comment on the Ghazi's statements, but the growing frankness of its attacks on the Government, and the pertinence given to the reported conversation, the terms of which have not been defined, suggest that if views expressed in private are any criterion, this criticism will be quite animated.

It is reported from Angora that several changes are being made in the Government, that Mahmut Zevceki Bey, the Vekil (Minister) of Economy, who has been recently attacked in the Assembly, is likely to be succeeded by Hassan Fehmi Bey, a member of the Lausanne delegation and at present Vekil of Finance. Changes are also expected in the departments of Education (Fethi Bey), Finance, of Education (Fethi Bey), Finance, of Education (Fethi Bey) and the Interior (at present held by Fethi Bey). The last change has provoked a vigorous attack on Fethi Bey (the Black Vekil) in the *Tanin* by Hussein Jalid Bey, who reproaches the Premier with not having kept his promise either to stamp out legends or to resign altogether from the Cabinet.

* * * The several Cabinet took office on August 15 after the first meeting of the newly elected Grand National Assembly. All the Vekils are members of the Popular Party, of which Ghazi Mustafa Kemal Pasha is President.

Belge No. 13 — Türkiye'de Cumhuriyetin kuruluşuyla ilişkin olarak 23. 9. 1923'de *Journal d'Orient* gazetesinde çıkan yazının kupürü

Times gazetesinin 25. 9. 1923 günkü sayısında çıkan ve Türkiye'de Cumhuriyetin kuruluşuyla ilgili çabaları yansıtan yazının kupürü

S. R. Sonyel

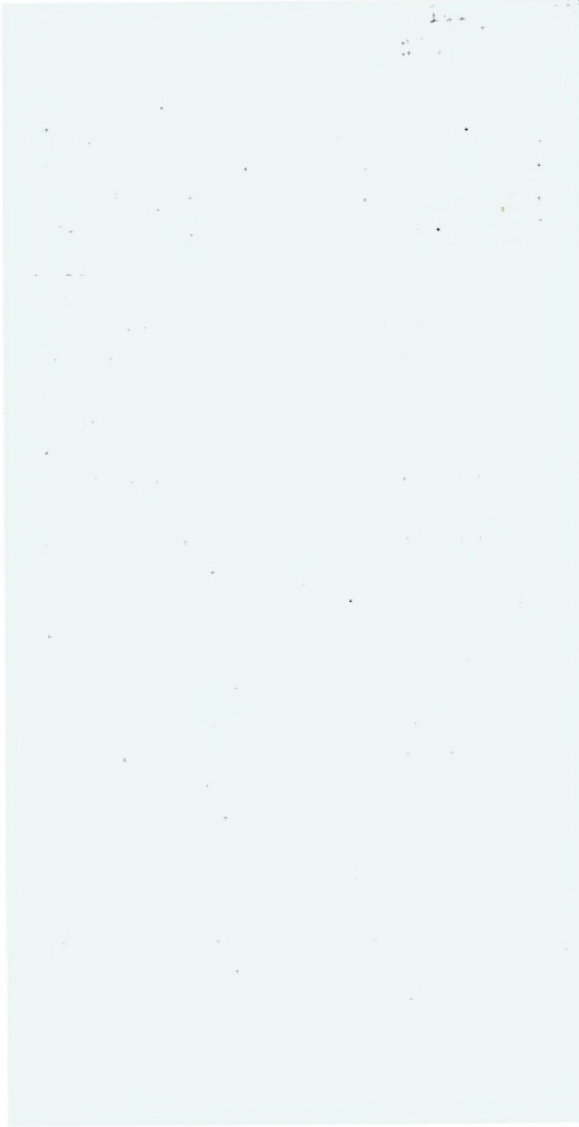
If this information is inaccurate, or largely exaggerated & I doubt if this, or any other Communist organization advises of these activities of Kordis.

That most of the leaders mentioned are, according to our information, members of the Communist Party.

D. P. Johnson
11/11/41

Belge No. 14A

S. R. Sonyel

Belge No. 14 C

Ministry. The final result seems to be that the majority of the Ministry has been reappointed while the constitutional changes that were effected during the crisis have resulted in a practical dictatorship and a consequent diminution of the Assembly's importance and influence. The latter has delegated its sovereignty to the President whose next step may be to dissolve it.

(5) This may be an answer to the eviction of the Turkish representative from Erivan.

D. G. Osborne
9/11/19

It seems doubtful whether anything really durable can be expected until the Assembly becomes a less inarticulate body. Megara is not yet at the end of her troubles.

L. Gifford, 6. Nov

On the contrary: only at the beginning.

Mustafa Kemal has secured
this

VO. 104

73

the position of omnipotence enjoyed
by Abdulhamid by intimidation;
the unanimity of his election is another
proof of its strength, nor is the purely
secular character of the new regime
a help.

The greatest handicap however
in the development of the new
State with her or rather is the
abysmal incompetence of its
functionaries.

W.D. 6/11/11

SEEN BY
-7 NOV 1913
S. R. SONYEL

E10667/99/44. 53

URGENT FILE 224.

Papers submitted November 1.

- 1.
2. Mr. Henderson No. 508 (tel) October 31.
Official notification of proclamation of republic.
3. Mr. Henderson No. 310 (tel) October 31.
New appointments to Cabinet.

Memorandum.

Ismet is our Prime Minister as well as Minister for Foreign Affairs. Would the Secretary of State possibly like to send him a personal message of congratulation on his new appointment? It would certainly please him & his goodwill is a matter of considerable importance to us. I submit a draft in case.

D.G. Osborne
4/11.

RECEIVED
NOV 2 1923
BY W. E. FREYRE CROWN

Belge No. 16 — İsmet Paşa'nın Başbakan seçildiğini ve ona İngiltere Dışişleri Bakanlığınca bir tebrik mesajının gönderilmesinin düşünüldüğünü gösteren İngiliz belgesi

Başbakan ve Dışişleri Bakanı	— İsmet Paşa (İnönü)
Diyanet İşleri Bakanı	— Mustafa Fevzi Efendi
Genel Kurmay Başkanı	— Fevzi Paşa (Çakmak)
İçişleri Bakanı	— Ferit Bey
Savunma Bakanı	— Kâzım Paşa (Özalp)
Ekonomi Bakanı	— Hasan Bey (Saka)
Adalet Bakanı	— Seyyid Bey
Eğitim Bakanı	— İsmail Sefa Bey
Bayındırlık Bakanı	— Muhtar Bey
Sağlık Bakanı	— Refik Bey (Saydam)
Donatma ve Onarma Bakanı	— Necati Bey
Maliye Bakanı	— o sıralarda Ankara'da olmayan Hasan Fehmi (muhtemelen ⁴⁹).

İngiltere Dışişleri Bakanlığında ilgi çeken bu haber, yetkililerden D. G. Osborne tarafından 1.11.1923'de şöyle yorumlanıyordu:

“İsmet hem Başbakan hem Dışişleri Bakanı oldu. Dışişleri Bakanımız bu yeni görevlere atanması dolayısıyla ona bir tebrik mesajı göndermek istiyor mu? Bu jest herhalde İsmet'i memnun edecek. Onun iyi niyetini kazanmak bizce çok önemlidir.”

Bu öneri üzerine İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, 2.11.1923'de Henderson'a gönderdiği kapalı telyazısında şöyle diyordu:

“Atandığı yeni görevinden dolayı İsmet Paşa'ya lütfen şahsi tebriklerimi ve iyi dileklerimi iletiniz. Bir asker ve diplomat olarak onun vatanına yapmış olduğu önemli hizmeti bir devlet adamı olarak da yapacağına şüphem yoktur. Ülkelerimiz arasında iyi ilişkiler kurulması bakımından onun bu yeni görevini özellikle iyi karşılarım”⁵⁰. (Belge No. 17).

İsmet Paşa, Lord Curzon'a verdiği karşılıklı, özel mesajından ötürü büyük memnurluk duyduğunu belirterek içten teşekkürlerini

⁴⁹ FO/9132/E 10760, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a kapalı yazı No. 705, İstanbul, 31.10.1923.

⁵⁰ FO/9132/E 10669, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 510(R), İstanbul, 31.10.1923; Dışişleri Bakanlığı derkenarları; Lord Curzon'dan Nevile Henderson'a kapalı telyazısı, özel No. 324, Londra, 2.11.1923.

sunuyor; Doğuda barışı iade etmek amacıyla geçmişte Lord Curzon'la yapmış olduğu işbirliği evresini anarak, iki ülke arasında kurulan "iyi ilişkilerin" pekleştirilmesinde İngiliz Lordunun, Dış İşleri Bakanı olarak kendisine kıymetli yardımları geçeceğine büyük inancı olduğunu bildiriyordu⁵¹.

İngilizler bir yandan İsmet Paşa'yı tebrik ederken, diğer yandan da Türkiye'de Cumhuriyetin kuruluşuna kuşkuyla bakıyor; Ekim ayında "cumhuriyet" kelimesinden söz edilince, Türkiye konusunda bu sözcüğün pek acayip geldiğini ve Avrupalıların "ileriye doğru büyük bir atılım yapıldığına inanacak kadar aldatıldıklarını"; oysa ki 29 Ekimde alınan kararın gerçekte "geriye doğru atılan bir adım" olduğunu; böyle bir adımın 1920'de Anadolu'da kurulan ultra-demokratik bir hükümet sisteminden fazla "Osmanlı İmparatorluğunun son günlerini hatırlatan bir anayasa sistemine doğru gerileme" olduğunu iddia ediyorlardı⁵². İngilizlerin bu iddialarının ne kadar asılsız ve esassız olduğunu bundan sonraki cumhuriyet evresi açıkça kanıtlamıştır.

⁵¹ FO/9132/E 10971, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı özel No. 517(R), İstanbul, 12.11.1923.

⁵² FO/10224/E 4095, Türkiye yıllık gizli raporu, 1923.

B I B L I O G R A F Y A

CLAUDE BRIXHE, *Le Dialecte Grec de Pamphylie. Documents et grammaire.* (Bibliothèque de l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul : xxvi). Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, Paris 1976.

A la seule exception de la longue épigraphe de Syllion (relatant les *res gestae* de Manès), de deux inscriptions descriptives (bases de statues), d'une inscription de nature incertaine, de deux inscriptions rappelant la générosité des deux citoyennes d'Aspendos et des légendes monétaires, le corpus des documents dialectaux de Pamphylie étudié par M. Claude Brixhe ne contient que des épitaphes.

Comme ce corpus au début de l'enquête de M. Brixhe contenait moins de cent documents, l'auteur a jugé bon d'en augmenter autant que possible le nombre. Depuis 1962, il a été maintes fois en Pamphylie: les recherches qu'il a menées à Aspendos et aux alentours ont été fructueuses; il a découvert 79 épitaphes (numérotées de 90 à 168). Il les a publiées, avec les inscriptions déjà connues, dans la seconde partie de son livre.

Il est évident que les épitaphes, qui "ne nous fournissent guère que des nominatifs et des génitifs singuliers" (p. 97, § 30), ne constituent point le matériel idéal sur quoi baser l'étude de la morphologie et de la syntaxe d'une langue. Mais "la multiplication des travaux sur les langues de l'Anatolie ancienne" et "le regain d'intérêt pour les parlers achéens du Ier millénaire" et surtout "l'étrangeté même du dialecte grec de Pamphylie" ont amené M. Brixhe à entreprendre cette tâche difficile.

Il a étudié à nouveau et minutieusement tout le matériel disponible, sans négliger les épigraphes les plus insignifiantes. Le commentaire, dont il a doué les textes publiés, nous permet de suivre son raisonnement et de juger des résultats auxquels il aboutit.

D'abord il fallait tenir compte de la chronologie: les inscriptions remontent à des époques différentes. L'auteur les a groupées en deux catégories: celles qui remontent au IVe s. av. J. C. et celles qui appartiennent au IIIe et au IIe siècles. Donc, la considération d'une évolution intérieure du dialecte pamphylien s'impose. Mais, évidemment, ce n'est pas tout.

Dans l'étude des inscriptions, il faut toujours avoir présent à l'esprit que la graphie peut s'en tenir à la tradition (archaïsmes orthographiques) aussi bien que dépendre de la prononciation (surtout lorsqu'il s'agit de mots nouveaux ou peu usités); qu'elle peut être influencée extérieurement (dans le corpus on rencontre des noms macédoniens et l'influence de la *koinè* y est manifeste, v. 21.121, 21.131, 22.112); encore, on doit toujours considérer l'éventualité d'une faute du graveur, dont le niveau intellectuel est généralement très modeste (v. p. 138, *Φεψέτῶ* pour *Φεχετῶ* ?).

L'étude du corpus met aussi en évidence que le pamphylien est influencé par au moins une langue indigène, le louvite (v. pp. 235-236, 253-254, 262; v. aussi 21.115, 21.133 et 22.316) et qu'il s'est évolué sur un substrat achéen (dont l'existence est confirmée par la parenté avec l'arcadien et le chypriote, v. 21.121, 21.122, 21.132) et sur un substrat dorien (v. 22.312 dernier paragraphe).

Seule une approche multidisciplinaire aurait permis à l'auteur de ménager ce matériel de façon à porter à bon terme son travail. M. Brixhe, dans son double effort pour interpréter les inscriptions et pour esquisser la grammaire du dialecte pamphylien, a eu recours à la grammaire historique, à la dialectologie, à la comparaison avec les langues des régions limitrophes, à la linguistique, à ses connaissances - très riches - sur la mycénologie, l'histoire des civilisations et des langues de l'Anatolie ancienne, la numismatique, aussi bien que sur l'anthroponymie et la toponymie anatoliennes.

L'étude de la grammaire et du lexique du dialecte pamphylien comporte 143 pages, dont 85 sont consacrées à la phonétique et à la phonologie. C'est une étude de la langue de Pamphylie dans son ensemble et à partir de l'examen de tous les documents disponibles. Tout ce qu'à l'heure actuelle pouvait être dit à ce sujet, a été dit et dit très bien.

L'auteur a d'abord constitué le corpus, qu'il a enrichi de ses trouvailles, l'a étudié à l'aide des connaissances fournies par la dialectologie, la grammaire historique etc., puis il a essayé d'établir les formes propres au grec de Pamphylie. Il en est résulté une esquisse de grammaire conditionnée par le matériel disponible, qui a permis toutefois des remarques, des raisonnements et des conclusions pertinentes d'une certaine envergure au sujet de la phonétique et de la phonologie (pp. 11-95).

Pour ce qui est de la morphologie, la morphologie nominale est étudiée dans quelques pages (pp. 97-113) et tout ce qu'on pouvait dire sur la morphologie pronominale est dit dans moins d'une page (pp. 113-114). La morphologie verbale est basée, à quatre ou cinq exceptions près, exclusivement sur la grande inscription de Syllion (pp. 115-124). A noter des confrontations très intéressantes avec des formes des langues de Lesbos, Rhodes, Phaselis (en Lycie), d'Arcadie, de Chypre et de Thessalie. C'est dire combien uniforme, bornée et frêle est la documentation dont on dispose.

Un corpus composé pour la plupart de stèles funéraires qui ne nous donnent que des noms au nominatif et au génitif singulier, ne pouvait offrir à l'auteur un matériel valable pour l'étude de la syntaxe du pamphylien (pp. 125-132; de quelque intérêt ce qui est dit sur les prépositions et les préverbes).

Pour la même raison le lexique est très pauvre (pp. 133-143) et M. Brixhe s'est ingénié de l'enrichir en utilisant les sobriquets. Pour ce qui est des gloses, il me paraît que Neumann a raison de rapprocher *σαραπίους τὰς μαινάδας* de *σάλλη / σάρπη*. Celle-ci est le nom d'un poisson de mer qui s'est conservé en turc sous la forme de *sarpa* et *deli sarpa* (*deli* signifie *μεινίς*, folle).

ζειγάρι, cigale, est sans doute une onomatopée (pp. 84-85), comme semblent l'indiquer les mots turcs *çiğir-mak* (crier, chanter) et *çiğir-t-kan* (crieur).

Les philologues aiment connaître d'abord le texte. C'est ce que j'ai fait: j'ai lu d'abord la 2e partie et c'est ce que je voudrais conseiller au lecteur. Après avoir pris connaissance des inscriptions, il pourra lire et étudier avec un plus grand profit la première partie.

Le livre est riche en argumentations qui portent sur des problèmes de détail qu'il est souvent impossible de résumer. Ce que nous tenons à souligner, c'est que l'auteur fait preuve d'un esprit scientifique rigoureux. Il est toujours prudent et il ne prétend du texte plus de ce qu'il peut nous donner. Des conclusions définitives sont rares. L'auteur doit examiner nombre d'hypothèses pour chaque problème; il les discute avec une clarté d'esprit remarquable et, s'il en est le cas, il fait son choix avec pertinence.

Un doute doit être avancé à l'égard des indices qu'il tire de la comparaison avec le grec moderne à propos de l'effacement total ou partiel de la nasale en finale de syllabe à l'intérieur d'un mot ($\epsilon\zeta\acute{\alpha}\gamma\omicron\delta\iota < \epsilon\zeta\acute{\alpha}\gamma\omega\nu\tau\iota$) et en finale de mot ($\text{Φοῖ}\kappa\upsilon < \text{Φοῖ}\kappa\omicron\nu$), effacement qui est expliqué par la nasalisation de la voyelle précédente. Or, entre le dialecte pamphylien des inscriptions étudiées et le grec moderne se sont écoulés plus de vingt deux siècles et tout rapprochement nous paraît au moins hasardeux (21.4).

Nous pensons que le lecteur ne sera pas porté à souscrire à toutes les conclusions auxquelles aboutit l'auteur. La matière même le lui interdit: ce sont toujours des hypothèses qui reposent pour la plupart sur des indices très minces; le dossier, nous l'avons dit, est extrêmement limité et le matériel - surtout celui fourni par les stèles funéraires - est très peu varié. Mais ce qui fait du livre de M. Brixhe une oeuvre dont on ne saurait se passer, c'est qu'il tient compte de tous les travaux précédents qui, concernant les domaines les plus divers, concourent d'une façon ou de l'autre à l'interprétation des inscriptions dialectales de Pamphylie. L'auteur, tout en considérant la fragilité des indices et en s'abstenant rigoureusement de tout jugement catégorique, a su, par sa maîtrise du matériel dont il disposait, esquisser dans ses grandes lignes la grammaire du grec parlé dans cette région. On a là un travail de grande haleine qui servira de base pour toute recherche ultérieure soit dans le domaine épigraphique que dans le domaine historique. Car il ne faut pas oublier que l'oeuvre de M. Brixhe corrobore la tradition antique selon laquelle les Achéens se seraient installés en Pamphylie et à l'invasion achéenne aurait fait suite une colonisation dorienne (v. par exemple p. 78, 22.312).

Nous voulons espérer que l'oeuvre de M. Brixhe donne l'essor à une activité archéologique et épigraphique d'une très grande étendue dans la région pamphylienne. M. Mansel a mis au découvert Sidé et il a consacré ses dernières années aux fouilles de Pergé. Mme Jale İnan poursuit actuellement l'oeuvre de son illustre devancier. Mais il faut qu'un intérêt international soit concentré sur la Pamphylie. Selge, Termessos, Syllion doivent être l'objet de fouilles systématiques; d'autres villes existent dont on ne connaît que les noms et dont on devrait identifier la place. Il n'est pas invraisemblable que la Pamphylie, grâce à sa colonisation grecque très ancienne et à sa position périphérique, puisse nous décèler les mystères du "miracle grec", en nous introduisant dans le monde mycénéo-achéen, un monde dont le souvenir paraît s'être effacé sur le littoral égéen. Car il est sûr que la for-

mation de l'esprit grec (cet admirable phénomène de l'histoire humaine) s'est réalisée beaucoup avant l'âge homérique.

Pour ma part, je pense que le Programme MAB (Man and Biosphere) entrepris par l'Unesco sur une échelle mondiale pourrait, grâce à une coordination bien conduite entre les sciences naturelles et les sciences socio - humaines, constituer le cadre ou réaliser un plan de recherches intensives d'ordre archéologique, épigraphique et linguistique en Pamphylie. Le Programme MAB, qui a pour but de garder à l'homme son environnement naturel non dégradé, est un programme d'esprit humaniste par excellence; et je crois qu'à l'âge technologique où nous vivons, il est nécessaire de trouver des moyens nouveaux pour sauvegarder et réaliser les valeurs humaines ayant leur source dans la pensée classique. Et rien de plus contradictoire aux valeurs humaines qu'une vie aliénée à la nature, à tout sentiment cosmogonique et à l'histoire de l'humanité.

Pour terminer, je désire exprimer un voeu: il faut en finis de remplacer, chez nous, les noms anciens des bourgs et des villages par des noms turcs. Aujourd'hui Ormana (l'ancien $\text{Ορμωνα} / \text{Ερμωνα}$, nom, selon M. Brixhe, d'origine anatolienne) est devenu Ardiçpinar. De même Zivindi (l'ancienne Sibidunda en Pisidie) est devenu Bozova. Changer ces noms, c'est effacer l'histoire de l'Anatolie, c'est éliminer des indices parfois importants pour l'identification d'une ville antique. M. Brixhe, à juste titre, cite le nom du village actuel, Zerk, comme un indice qui corrobore son identification avec l'ancienne Selge.

Prof. Dr. SUAT SİNANOĞLU

L. LOCKHART, R. MOROZZO DELLA ROCCA, M. F. TIEPOLO, *I Viaggi in Persia degli Ambasciatori Veneti Barbaro e Contarini* (= *Venedik elçileri Barbaro ve Contarini'nin İran'a Seyahatleri*). Roma, MCML-XXIII, XIII+415 Sayfa. 1 harita. Ayrıca belge fotokopileri. Yayınlayan: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente. *Il Nuovo Ramusio*" serisinin VII. cildi: *Raccolta di viaggi, testi e documenti relativi ai rapporti fra l'Europa e l'Oriente* a cura dell'IsMEO.

Fâthî Sultan II. Mehmed zamanında İran'ı, gerçekte Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ı ziyaret etmiş ve önemli birer *Seyahatnâme* yazmış olan iki Venedik elçisinin yapıtları nefis bir cild halinde bilim dünyasına sunulmuş bulunuyor. Seneler önce "yakında çıkacak kitaplar" arasında belli başlı kitapçıların kataloglarına girmiş olan bu eserin 1973 senesi Eylül ayında basımı tamamlanmış ve 1974 senesi başlarında da satışa verilmiştir. 1000 aded basılan bu kitabın, yayınlayan enstitünün geleneğine göre 900 satış için, 100 tane de özel basımı yapılmış bulunuyor.

Eserin hazırlanması ve basıma verilmesinden sonra da ele geçen bilgiler peyderpey kitaba eklenmiş. Bununla beraber bütünlüğüne bir halel gelmemiştir. Bir bilimsel işbirliğinin ürünü olan bu kitabın tertip sırasını izleyelim: S. XI-XIII'de Francesca Maria Tiepolo, *nota editoriale* başlığı ile yayının gayesini açıklamakta. *Gli avvenimenti* (olaylar) başlığı ile adı geçen elçilerin seyahatleri arifesindeki dünya siyasetinin özetini XV. asır başından başlatarak daha Timur'un Ön-Asya topraklarında görünmesinden itibaren ele almakla incelemeğe başlayan müsteşrik L. Lockhart, ayrıca Giosafat Barbaro ve Ambrogio Contarini'nin hayatları hakkında bilgiler vermektedir (S. 3-27). Venedik Devlet Arşivi (Archivio di Stato di Venezia) eski müdürlerinden R. Morozzo della Rocca da "*Seyahatnâmelerin yayınına genel giriş*" bölümünde basma ve yazma nüshalar hakkında bilgiler vermektedir. Daha XVI. yüzyıl ortalarında tanınmış Venedikli yayıncı Aldo Manuzio tarafından yayın âlemine sunulan bu eserlerin muhtelif yazma nüshaları daha vardır. Marciana kütüphanesi adı ile tanınan merkez kütüphanesinden başka Venedik Şehir kitaplığı (Civico Museo Correr)ndaki yazma nüshalar da elden geçirilmiştir. Böylece Ramusio yayınından meydana gelen bazı yanlış okumaların önüne geçilmiştir (S. 28-35). Venedik Devlet Arşivi görevlilerinden M. F. Tiepolo'nun¹ yardımı ile G.

¹ Venedik Devlet Arşivi'nde görevli bulunurken beraber, Venedik tarihinin kronolojisini düzenlemişlerdi. G. Cini vakfı tarafından hazırlattırılan Venedik tarihinin [*Storia della Civiltà Veneziana*, ana başlığı altında onbir ciltlik bir seridir. Venedik'in kuruluşundan İtalyan Birliğine katılışına kadar geçen süreyi içeren ciltlerde, muhtelif devirler incelenmiştir.] muhtelif senelerine ait ciltlerin sonuna eklenen bu kronolojiler, kısa fakat özlü birer yol göstericidir. Son zamanlarda inceleme olanağı bulamadığım bir eseri gene bilimsel bir iş birliği sonucu yayınladıklarımı öğrendik: "*Venezia*" dalle origini al 1791, Milano 1972, 59 sayfa ve tablolar. A. Giuffrè yayınevi.

Barbaro ve A. Contarini'nin doğumlarından ölümlerine kadar geçen süre hakkında buldukları Venedik belgelerini değerlendirmiştir [S. 36-53 G. Barbaro'ya S. 54-63 de A. Contarini'ye ait olanları ayrılmış]. Bundan sonraki kısımlar seyahatnâmelerin metinlerine aittir. Önce Giosafat Barbaro'nun metni yayınlanmış. S. 67-102 arasında; "*Quivi cominciano le cose vedute et aldite per mi Iosaphat Barbaro citadin de Venetia in do viazi che io ho fatti, uno a la Tana et uno in Persia*" (Burada, ben Venedik vatandaşı G. Barbaro, şahsen Azak ve İran'a yapmış olduğum iki seyahat esnasında gördüğüm ve duyduğum konular, başlıyor) başlığını taşıyan metinden sonra S. 103-171 arasında "*Quivi comencia la seconda parte che apartiene al viazo che io Iosaphat Barbaro feci in Persia come ambassator*" (Burada, elçi olarak İran'a yaptığım seyahati ben G. Barbaro ikinci kısımda anlatmağa başlıyorum) başlığını taşıyan metin bulunmaktadır. Padova şehri piskoposu Pietro Barozzi'ye "*Tatarların kullandığı baldıran otu hakkında bir mektup*"dan sonra (S. 172-173) Ambrogio Contarini'nin yazmış olduğu metnin yayımı gelmektedir (S. 177-234). "*Questo è el viazo de misier Ambroiso Contarin ambassador de la illustrissima Signoria de Venesia al signor Uxuncassam re de Persia*" (= Şanlı Venedik Cumhuriyeti'nin, İran kralı Uzun Hasan Beye, elçisi olarak yollanan bay A. Contarini'nin seyahatidir) başlığını taşıyan bu bölümden sonra tamamlayıcı bilgiler fashna geçilmiştir. Basıma *Ramusio* külliyatındaki metinlerin yanısıra biraz geç devirde kaleme alınmış yazma nüshalar da esas tutulmuş. Sayfa altlarında bu türlü metinlerde görülen ifade farkları derc edildiği için notların daha sonraki sayfalara konulması yerinde olmuştur. S. 237-302 arasında konan 436 tamamlayıcı not ile G. Barbaro'nun, S. 303-326 arasındaki 191 adet not da A. Contarini'nin metninin açıklanması için hazırlanmış ise de, basım sırasında elde edilen bilgiler ek olarak S.326-328 arası Barbaro, S. 328 vd. da Contarini'nin metinleri için konulmuş. Her üç mütehassıs da ilgili gördüğü yönleri açıklamaktan geri durmamış ve kısaltma harfleri ile notun kime ait olduğu da işaret etmişlerdir. S. 333-345 arasında da M. F. Tiepolo tarafından metinlerin iyi anlaşılabilmesi için, Venedik lehçesindeki pek kullanılmayan sözcüklere dair lügatçe konulmuş. En son bölüm kaynaklar ve bibliyografya başlığını taşımaktadır (S. 349-366). Burada yazma nüshalardan başka daha 1482 senesinde basılmış ve İtalyan kütüphanelerinde bile bulunmayan, *inkunabul*² olmuş Contarini'nin seyahatnâmesinden başka XVI. yüzyılda başlayan basım faaliyeti ve yapılmış çeşitli çevirilerden sonra, yararlanılan yapıtlar alfabetik düzen içinde verilmiştir. Her bilimsel araştırma için kaçınılmaz olan dizin, M. F. Tiepolo tarafından hazırlanmış ve özel şahıs isimleri ile yer adlarına göre düzenlenmiştir. Yayında müelliflerin yazdıklarına titizlikle bağlı kalınmış ve dizinde ayrılıklar yeri gelince işaret edilmiştir (S. 369-415). Sondaki harita elçilerin geçtikleri yerleri ve konakladıkları mahalleri göstermesinden dolayı yararlıdır ve Lockhart tarafından çizilmiştir.

* * *

² Matbaanın XV. yüzyıl ortasındaki başlangıcından itibaren aynı yüzyılın sonuna kadar basılmış kitaplara verilen isimdir. Esas anlamı beşikdir. Bk. Aydın Sayılı, *Belleten* XXV/99 (1961) S. 428'deki son paragraf.

Ramusio³ külliyyatının günümüz bilimsel ihtiyaçlara yeni bir yayını hazırlayan IsMEO, bu elçilerin de eserlerini yayınlamakla yalnız İran değil, Türk tarihçilerine de yararlı bir yapıt sunmuştur. Hazırlayanlar arasında bir de türkoloğun bulunması elbette yararlı olurdu. Eski Ramusio metni ve *Hakluyt* külliyyatındaki çeviri yalnız yabancı araştırmacılar tarafından değil fakat aynı zamanda Türk tarihçiler tarafından da değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Görebildiğim kayıtlara göre: Mükrimin Halil Yınanç⁴, Halil İnalık⁵, Şerafettin Turan⁶, Şehabettin Tekindağ⁷, Bekir Sıtkı Baykal⁸ ve Nejat Göyünç⁹ tarafından yararlanılmasından başka, XV. yüzyıl şark tarihine eğilmiş her araştırmacının dikkatinden kaçmamıştır. W. Hinz ve V. Minorsky gibi klâsikleşmiş müsteşriklerden başka günümüzdeki yeni nesil İran tarihi araştırmacılarına¹⁰ da kaynak eser olmuştur. Rus tarihçiler, kendi bölgeleri hakkında en eski bilgileri veren ve iki italyan seyyahın eserlerine yabancı kalmamışlar ve kendi dillerine çevirmişlerdir^{10a}.

³ Coğrafya eserlerinin basımı ile şöhret yapan Gian Battista Ramusio, XVI. yüzyıldaki basım faaliyeti ile tarih, coğrafyacıların yanısıra diğer bilim adamlarının her zaman yararlandığı malzeme hazırlamıştı. Venedik kentinde 1559-1606 seneleri arasında dört defa yayınlanmış ve bugün için çok nadir bulunan bu yapıtın 1968 senesinde Amsterdam kentinde *Mondus Novus* serisinden üç cild halinde tıpkı basımı yapılmıştır.

⁴ "Akkoyunlular", *İslâm Ansiklopedisi*

⁵ "Mehmed II.", *İslâm Ansiklopedisi*

⁶ "Fatih Mehmet-Uzun Hasan mücadelesi ve Venedik", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, III/4-5 (1966) S. 63-138.

⁷ A) "Uzun Hasan'ın Osmanlılara karşı katî mücadeleye hazırlıkları ve Osmanlı Akkoyunlu harbinin başlaması", *Belleten*, XXI/82 (1957) S. 261-284.

B) "Fatih Sultan Mehmet-Uzun Hasan rekabetinde Trabzon meselesi, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi* II/2-3 (1964) S. 67-81.

⁸ A) "Son Osmanlı-Karaman münasebetleri hakkında araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XIII/17-18(1962-1963) S. 43-76.

B) "Silifke" *IUEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, II (1971) S. 141-152. Özeti *İslâm Ansiklopedisi*'nde de yayınlanmıştır.

⁹ *XVI. yüzyılda Mardin sancağı*, İstanbul 1966 S. 90 vd. ve 93.

¹⁰ M. M. Mazzaoui, *The origins of the Safawids, Si'ism, Sufism and the Gulat*, Wiesbaden 1972. B. von Palombini, *Bündniswerben abendländischer mächte um Persien 1453-16,00* Wiesbaden 1968.

Elena Č. Skržinskaja, *Studi Veneziani* dergisinin X. cildinde "Storia della Tana" (Azak tarihi) adlı makalesinde bu yapıtdan Ramusio külliyyatını kullandıktan sonra, Karadeniz'in kuzey taraflarını ilgilendiren kısımlarını rusçaya çevirmiştir. [S. 3-45].

^{10a} "Biblioteka inostrannix pisateley o Rossiyi" adlı bir dizinin birinci ve ikinci ciltleri olarak, hem italyanca metin hem de rusça çevirileri Petersburg [bugünkü Leningard]da yayınlanmıştır. Asıllarını görme olanağını bulamadığımız bu kayıtları şu eserden aldık: Zeki Velidi Togan, *Tarihde Usul*, İstanbul 1946, S. 269 n. 556 ve 557 numaralı kayıtlar. Birinci cilt Barbaro, ikinci cilt Contarini'nin eserlerine ayrılmıştır.

XV. yüzyıl sonlarında Osmanlı Türklerine karşı İran ile yeni bir cephe açmağa kalkışan Venedik Cumhuriyeti'nin yalnız bu iki elçi ile yetinmediği malumdur¹¹. 1463-1479 seneleri arasında devam eden Türk-Venedik harbi sırasında tek başına mücadele olanağını kendisinde göremeyen Venedik Cumhuriyetinin ikinci cephe için Karaman Oğulları¹² ve Akkoyunlular ile giriştikleri çabalar yakın bir zamanda Prof. Dr. Ş. Turan tarafından Türk belgelerinden de yararlanmak suretiyle yeterince incelenmişti. Bu tanıtma vesilesiyle Anadolu topraklarına ait bilgileri dilimize çevirmeyi yerinde gördük. XVI. yüzyıl ortalarında Anadolu üzerinden İran'a gitmiş bir elçinin *relazione*'si vesilesiyle de hem bu kitabın yayını haber vermiş ve bugünkü Türkiye toprakları hakkındaki bilgilere değinmişim¹³. Ş. Tekindağ tarafından Silifke'nin (n. 8 B), N. Göyünç (n. 9) tarafından da Mardin kentlerini ilgilendiren satırlar dilimize çevrilmiştir. Metni tamamen, bütün tamamlayıcı notlarla dilimize kazandırmak ayrı bir çabayı gerektiriyor. İleri bir tarihte olanak

E. Ć. Skrżinskaya, bu iki eseri bir arada yakın bir geçmişte yayımlamıştır: *Barbaro i Kontarini o Rossiik istorii italo-russkix svjazy v XV*. Leningard 1971, 3+273 S. [Tanıtımı: G. Lanera, *Studi Veneziani XV* (1973) basımı 1975, S. 603-607.

¹¹ Bu elçilik faaliyetlerinden en tanınmış olan Barbaro ve Cotarini'nin seyahatleri Ramusio külliyyatında yayımlanıp Hakluyt serisinde İngilizceye çevrilmesinden başka N. Di Lenna'nın değerini hâlâ koruyan araştırmalarına konu oldu: *Ambrogio Contarini, politico e viaggiatore veneziano del secolo XV*, Padova 1921 adlı eserinden sonra 105 sayfa tutan bir makale ile "Giosafat Barbaro (1413-1494) e i suoi viaggi nella regione russa (1436-1451) e nella Persia (1473-1478)", *Nuovo Archivio Veneto* n.s XXIII (1914). Bu satırları hazırlarken bu araştırmaları göremedim. Bir Türk tarihi de yazmış olan Angiolello'nun hayatı ve eserini aynı müellif incelemişti: "Ricerche intorno allo storico Giovanni Mario Angiolello (degli anzoletti), patrizio vicentino (1451-1525)", *Archivio Veneto Tridentino*, V (1924). bk. Adnan Sadık Erzi, Türkiye kütüphanelerinden notlar ve vesikalar II, *Bellelen* XIV S. 607.

Yapılmış seyahatlerin en düzenli araştırması için bk. G. Caraci, "Viaggiatori Italiani in Persia nel Medioevo," *Il Veltro* a. XIV (1970) 1-2 S. 39-60. Bu müellifin ayrıca bütün Şark dünyasını ilgilendiren araştırması "Viaggi fra Venezia ed il Levante fino al XIV. secolo e relativa produzione cartografica", *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, Firenze 1973 S. 147-184. [bk. Ek I].

¹² Daha İstanbul'un II. Mehmed tarafından fethi sıralarında bile Karaman-Oğulları kendilerine işbirliği teklifinde bulunan Venedik Cumhuriyetini reddetmiyorlardı. bk. A. S. Erzi. Akkoyunlu ve Karakoyunlu tarihi hakkında araştırmalar, *Bellelen* XVIII/70 (1954) S. 206. 12 Şubat 1453 tarihli ticaret anlaşmasının Venedik Devlet Arşivi'nde aslı bulunamamakla beraber *Libri Commemorativi* serisinde bir sureti vardır. W. Heyd, *Doğu ticaret tarihi ve Romanın, Storia documentata di Venezia* adlı eserlerinde bundan bahsetmişlerdir. A. S. Erzi, bir Haçlı Seferine katılması muhtemel Karamanoğullarını bu yola iten amilleri maddeler halinde açıklamıştır. On sene sonra Andrea Cornaro'nun Karaman'ı ziyaretinden sonra Venedik ve Romaya kadar giden Karaman elçileri vardı.

¹³ *Bellelen* XXXVI/141 (Ocak 1972) S. 115.

bulursam girişeceğimiz bu çaba yerine şimdilik Anadolu dışı topraklar hakkındaki bilgiyi yalnız sayfa notlarıyla göstermekle yetindik.

* * *

G. Barbaro 1436 senesinde henüz 23 yaşında iken Şark'a ticaret yapmağa gitmiş ve 16 sene kalmıştı [Giriş S. 16]. Azak şehrinde kalıp Astırhan, Aral Gölü, Moğolistan ve Çin'e giden kervanların hareket noktasında ticaret hayatını sürdürdü. O yalnız para kazanmak hırsı ile değil, aynı zamanda öğrenmek ve öğrendiklerini yazmak arzusuyla da doluydu. O devrin Garp dünyası için nelerin bilinmediğini farkında olduğu için, muhtelif topluluklar, coğrafi mevkiler için zaman zaman bilgiler vermiştir. Şark'ta bulunduğu ilk yıllarda, Don nehri kıyılarına, Gürcistan'ın güney taraflarına, hatta Şirvan ve Dağıstan'a kadar uzanan seyahatler yaptı. Yalnız bu arada yazdığı bazı özel isimler yüzünden tenkit edilmiştir. Ya kendi dalgınlığı veya müstensihlerin bazı yersiz yakıştırmalarından olacak, ara sıra anlaşılmayan durumlarla karşılaşmaktadır. Bu dönemde, Kırım'daki tatar-türkçe'si ile farsçaya merak sardığı tahmin ediliyor. Duyduğu bazı terimlerin de çevrisini vermesi yararlı olmuştur. Barbaro'nun Uzun Hasan Bey yanına yapmakla görevli olduğu seyahati 18 Şubat 1473 tarihinde başladı. Kendisi izlenimlerini yazarken tarih yönüne dikkat etmemiş. Bununla beraber bu eksikliği gideren kaynaklar, başta *Mektup*'ları elde bulunduğu ve yayınlandığı için bu eseri yayımlayanların koymuş oldukları tamamlayıcı notlar ve belgeler bu eksikliği gidermiştir. *Türk Ansiklopedisi*'nde bu zatın hayatı ve eserlerine ait kısa bir bilgi vardır. Barbaro tipik bir Venedik tüccarıdır. Asil bir vatandaş, kültürlü bir zat ve çeşitli görevlere yükselmeye kabiliyetli birisidir. Venedikli tüccar, Gino Luzzatto'ya göre [*Storia economica di Venezia dall' XI al XVI secolo*, Venedik 1961 S. 133 vdd] Akdeniz'de yürüttüğü faaliyetini Avrupa içerlerinden, Uzak Doğu hatta Endonezya'ya kadar uzatmıştır. Ailelerinin ve vatandaşlarının mallarını emniyet içinde yabancı ülkelere getirip götürdükten sonra, devlet hizmetine çağrılır. Çoğunun yolladıkları haber tarzındaki yazılarından saklananlar günümüzdeki tarihçiler tarafından kullanılır. Marino Sanuto'nun *Diarii* ciltlerindeki bilgilerin çoğu bunların yolladıkları haberlerdir. Andrea Gritti senelerce İstanbul'da edindiği tecrübelerle önce Venedik temsilciliğine (Bailo), Venedik şehrine döndükten sonra Doge'liğe kadar yükselmiştir. En tanınmış eser A. Saporì'nidir. [*Le Marchant italien au Moyen Age*, Paris 1952. Ayrıca çeşitli makalelerinin toplandığı *Studi di Storia Economia* adlı serinin III. cildinde S. 215 "patrizio-mercante", S. 223-231 "Un nuovo tipo di mercante". Gianfranco Folena, "Introduzione al veneziano "De là da Mar", "*Venezia e il Levante fino al secolo XV* a cura di Agostino Pertusi, C. I S. 298 deki iki dipnotunda diller arasındaki ilişkiyi ve Ortaçağ tüccarının karşılıklı kültür alışverişine katkısı üzerindeki en son araştırmalara değinmektedir.

* * *

Barbaro, Anadolu topraklarına Kıbrıs adasındaki Magosa limanından geçmişti. 1473 senesi başlarında görevini yerine getirmek için yanında Uzun Hasan'ın daha önce Venediğe gönderdiği elçi [Hacı Mehmet] ile gemiye binip, Karaman sahillerine beraberinde götürmeğe yükümlü olduğu malzemelerle binerek yola

çıktı. Malzemenin değeri 4000 duka tutarında idi. [Bunlar hakkında bir rakam verilmemekte top, ok atma aleti, tüfek, barut olduğu bildirilmektedir]. Imola'lı Tomaso adında birisinin yönetiminde 200 de adam vardı. 3000 duka değerinde gümüş eşya ve vazo, 2500 duka tutarında altın işlemeli ipek kumaş, 3000 duka tutarında da sarı renkli kumaş hediyeler arasında idi. İkinin Kıbrıs adasında bulunduğu sıralarda Papalık ve Avusturya elçileri ile karşılaştılar. Orada Karaman toprakları hakkında bilgi aldılar. Karaman elçisi de Kıbrıs'a geldiği sırada Barbaro onunla bir görüşme yaptı. İsmi verilmeyen elçi ile görüşmesini bitirdikten sonra Barbaro diğer elçilerden ayrılarak yoluna devam etti. [S. 104'den itibaren] onun izlenimlerini okuyalım: "Hafif bir gemiye binip *Syghi* adında, kalesi olan bir limana geldim¹⁴. Oradaki beyin de katılımıyla bir toplantı yaptık. Bu beyin bir kaç yüzden aşağı olmayan sipahisi ve adamı vardı. Memleketi dolaşır onlar da izlerlerdi. Bu beyin büyük kardeşi¹⁵ Osmanlı'ya karşı yardım aramak için Hasan Bey'e gitmişti. Onunla konuşurken bizimle hemfikir olduğunu gördüm ve diğer haberleri de büyük sevinç içinde öğrendiğini ihsas etti. Hasan Bey'in kendilerine cesaret veren mektuplarını gösterdi. Burada Venedik Beylerinin donanmasının geleceği bildiriliyor ve memleketi bu arada bilhassa sahil yerleri kurtaracağı haber veriliyordu. Bunun üzerine donanmamızın burada bulunması gerektiğine inandım ve Magosa'da kalan gemilerimizin *Sigi*'ye gelmesini emrettim. Bu anda komutanımız Pietro Mocenigo, *proveditor* V. Soranzo ve S. Malipiero'nun diğer gemiler ve kapitanlarla Korikos limanına geldiğini öğrendim. Burada da Korikos adında güzel bir kale vardır. Gecikmeksizin Augustin Contarini'yi gönderip eğer bir girişimde bulunmak istiyorlarsa derhal *Sigi*'ye gelmelerini istedim.

Burada ben bulunuyordum ve zaferi kolaylıkla elde edebilirdik. Halbuki komutan emir vermeyi, itaat etmeğe tercih etti. *Sygi* Korikos'a XX. milden fazla uzaklıkta değildir. Komutan bu sırada benim yollanmış olduğum haberi almış ve Korikos'u bombalamaktan vazgeçip *Sygi*'ye gelmişti. Bu donanmada elli altı gemi ve benim olan iki ince iki de büyük gemi ile toplam altmış gemi bizim şanlı beyliğimiz [Venedik Cumhuriyeti], 16 gemi kral Ferdinand'ın, 5 gemi de Kıbrıs kralının, iki gemi Rodos Büyük Üstadının, 16 da Papalık gemisi bulunuyordu. Büyük kısmı Modon limanında kalan gemilerin toplamı 99 idi. Bizim gemilerimizde 440 at ve bir o kadar da *stratioti*¹⁶, yani bunlardan her gemide 8 kişi vardı. Atlar 5 gemide bulun-

¹⁴ Bu yerin bugün neresi olabileceğine dair kimse bir teklif ileri sürmeden aynen kopya etmiştir. Siggı ve Sigi tarzında da kaydedilmiş bu yer hakkında Lockhard [S. 269 daki 191 numaralı tamamlayıcı notunda] Sikele denen bir yer olabileceğini yazıp haritasına koymuştur. Neresi olabileceğine dair 1936 senesinde Harita Genel Müdürlüğünün yayınladığı Türkiye Haritasında Sökün diye, Silifke'ye yakın bir yer belirtilmiştir.

¹⁵ Pır Ahmed Bey

¹⁶ Hafif süvari sınıfı olan askerler, Osmanlı Türklerinin Mora ve Arnavutluk'da ilerlemeleri üzerine, ellerindeki toprakları kaybeden eski arazi sahipleri olup Venedik Cumhuriyetinin hizmetine girmiş ve Kıbrıs'ı ikinci bir vatan saymışlardı. Kendilerine has döğüş sitillerinin yanı sıra, bir arada olmanın yarattığı bir edebiyatları da vardı [s. 271 deki 201 numaralı not].

duruluyordu. Limana vardığımızda atları karaya çıkardık ve adamların büyük kısmını da sahile çıkarıp hemen hazırlıklara giriştik.

Ertesi gün kaptan bana yolladığı haberde kalenin çok sağlam olduğunu ve ulaşılmaz bir yerde olduğunu bildirdi. Gerçekte orası bir dağın zirvesinde idi. Benim ne istediğimi sordu. Verdiğim cevapta gerçekte çok sağlam olmakla beraber içinde yirmibeş kişiden fazla kimse bulunmadığına emin olduğumu söyledim. Onların geniş bir yeri koruyamayacaklarını da ekledim. Ben devamlı olarak yapacağımız girişimde başarılı olacağımız üzerinde durdum. Bay Piero Mocenigo söylediklerime çok hayret etti ve herhangi bir cevap vermedi. Fakat iki saat sonra bana amiralini yollayıp bu girişimde bulunacağını bildirdi. Bu haber bana büyük bir sevinç verdi ve hemen bunu Karamanlıların komutanı *Themiaga*¹⁷'ya ilettim. O da bu habere sevinip kendi beyine de bildirilmesini istedi, ben de uydum. *Themynga*'dan döndükten sonra komutanımızın geldiğini öğrendim ki, yapacağımız vuruşmanın hazırlıklarına giriştim. Ertesi sabah aşağı yukarı saat 4 de *Themynga* gelip, kaleden yollanan birisinin can ve mala dokunulmadan davranırlarsa kaleyi teslim hazır oldukları bildiriliyordu. Bunu kaptanımıza ilettim o da *Themynga* vasıtasıyla razı olduğumuzu, mal ve hayvanlarıyla kurtulacaklarını ve hatta istedikleri yere gitmekte serbest olduklarının haber verilmesi isteniyordu. *Themynga*'ya bunu söylediğim zaman, o da benim bu haberi bizzat kale komutanına [burada isim verilmiyor Ramusio nüshasında "Karaman doğumlu Mustafa adında komutan" dendiği çıkıntıda vardır] ile konuşmamı istedi. Bunun üzerine kalenin önüne gittim ve karşısındaki pencerenin önünde durdum. Oraya gelen bey ile konuştum. Kaptanımızın mal ve can emniyetine dair söz vermesinden çok memnun kaldığını birçok lâf ettikten sonra söyledi. Bu sözü verdikten sonra kapıları açtı ve benim girmeme izin verdi. Yanımda ayrıca amiral, üç gemi arkadaşım ve tercümanımız vardı. Nerede olmak istediğini sordum. Suriye'ye gitmek istediğini ve daha garantili olması için de ailesi ve eşyalarını bizim gemilerimizin taşınmasını istedi ve ben de söz verdim, çok sevindi ve hemen daha önceden de hazırlanmış eşyalarını aldı. Kapıdan dışarıya bütün adamlarını ve eşyalarını çıkardığı zaman hepsinin 150 kişi olduğu görüldü. Dağ tarafından indikten sonra kaptanımızla karşılaştı. O da yanına aldığı gemicilerle kaleyi teslim almağa gidiyordu. Kaptan gemicilere eşyaların şahıs malı olduğunu söyleyip yağma etmemelerini emretti ise de bir işe yaramadı. . . Böylece kaleyi ele geçirince ben gemiye döndüm. Gecenin geç saatinde komutan olaydan beni haberdar etti. Karamanlı komutanı bulup, bu gemicilerin yaptıklarından dolayı özür dilenmesini, çalınan eşyaların ve bunları çalanlardan dolayı ruhunda duyduğu üzüntüyü bildirmemi istedi. Donanmaya dönünce tercümanımın da yağmadan edindiği silâhı gördüm ve hemen eşyaları buldurup hesap ettirdim. Sonra Karamanlı komutan *Themynga*'ya gittim ve bizimkilerle meydana gelen olaydan özür diledim, ertesi sabah da tazmin edeceğimizi söyledim. O da beni çok iyi karşıladı. Sygi deki komutanın bütün adamları ile beraber ölmemelerine, zira onlar beyine karşı âsi idiler, üzüldüğünü söyledi. Onun bu olaydan kederlenmediğini görünce konuyu değiştirdim ve söz verilen bir şeyin yerine geti-

¹⁷ Kötü bir çeviriyazısı yapılan bu isim hakkında bir görüş bulunmamaktadır. Emin Ağa ilk aklımıza gelen bir ihtimal.

rileceğini ekledim. Bunu da izleyen gemicilerin galiz küfürleri ve komutanla *provedidori* ve *sopracomito*'ların üzüntüleri idi. Komutanımıza geldim ve Vettor Soranzo'nun diğer *sopracomito*'lar ile beraber alınan mal ve hayvanların hesabının sorulmasını istedim. Sabahdan itibaren de [S. 108] herkes aldığı mal ve hayvanı getirip ortaya koyduktan sonra gemilerin dikkatle aranmasına geçildi. Hayvanların hepsi bulunduğu gibi malların önemli bir kısmı ortaya getirildi. Beyden alınan malların ortaya konmasından büyük bir tepe meydana geldi. Bütün bu yağmadan ve yağma harici bulunan eşyalar bay Vittor Soranzo'nun gemisine getirildi. Orada beyin karısı ile beraber olduğu öğrenilip alınan mallar teslim edildi. O da adamlarını eşyalarını bulmaları için çağırınca herkes geldi.

Bu beyin babasından kalma zengin bir hazinesi olduğu ve binlerce duka tutarında kıymetli taş, inci, altın ve gümüş, ve hatta kumaşa sahip olduğu zannediliyordu. Örnek olarak da, ölen bir Girit'li *sopracomito*'nun yağmaya giriştiğinde aldığı 800 dukayı ölmeden evvel iadeye vasiyet etmesini gösterebiliriz.

Bunlar olurken beyin iki erkek kardeşi geldi ve onu gemide gördüler. Onun bütün rica, minnet ve yalvarmalarına hatta elindekileri tamamen ortaya koymasına rağmen öldürdüler. Kardeşlerden birisi yengesi olan kadını kendisine eş olarak aldı.

Donanma mezkûr Korikos'a¹⁸ gitti ve karada bulunan şahısların da gemiye binmesi üzerine, kalenin alınması için bombardımana başladık. Burada Osmanlıların adamları vardı. O esnada Karaman Beyi adamları ile oraya geldi. Duvarlarda ilk gediklerin açılması üzerine bir anlaşmaya girişip içerdekilerin eşyaları ile çıkma-ları şartıyla kalenin Karamanlılara teslimi istendi. Bunu müteakip ben Silifke'ye gittim. Diğer Karaman toprakları gibi maruf olan bu şehir de Osmanlıların elinde idi. Orada bulunanlara da bizim toprak istediğimizi ve arzu ederlerse eşyalarını alıp gidebileceklerini söyledim. Aksi halde savaşa devam ederler de, şartlarımızın kabul edilmemesi üzerine hepsinin kılıçtan geçirileceğini söyledim. Onlar da bana gitmemi ve düşüncelerini ertesi sabah Karaman Beyine bildireceklerini söylediler. Ertesi gün yolladıkları haberde toprağı teslim edip hemen gitmeğe hazır olduklarını söyleyip derhal uyguladılar.

Komutanımız sonra bütün donanmayı alıp Kıbrıs'a döndü. Magosa limanı açıklarında hükümeti bu ada hakkında haberdar etmek istedi. Fakat biz Karaman topraklarında bulunduğumuz sırada kral Jak ölmüştü. Komutanın *Arcipelag*'larla gitmesi üzerine ben Magosa limanında üç ince iki büyük gemi ile, şanlı beyliğimin bana verdiği adamlarla bir süre kaldım.

Hasan Bey'in elçisi benimle gelmek istediği için yanımdaki *cancelliero* ile iki büyük gemiye topçularımızı alarak bindik. Şanlı beyliğimiz [Venedik]'in emri üzerine Girit adasına gitmelerini istedim. Orada bir kısmı kaldı, bir kısmı da Venedik'e gitti. Süvarileri Kıbrıs adasını korumaları için bırakmıştım. Biz şimdi Korikos'a dönelim ve onun için konuşalım zira o sırada olanak bulamamıştım.

Bu Korikos deniz üzerindedir. Kuzeye bakan yönü bir milin üçte biri kadardır. Üzerinde büyük bir kale vardı. Evvelce kuvvetli güzel ve iyi işlenmiş olduğu belli

¹⁸ Ortaçağ boyunca güney Anadolu'da önemli bir uğrak merkezi olan bu kale için bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Karamanlıların Gorigos seferi (1367)", *İÜEF Tarih Dergisi* VI/9 (1954) s. 161-174. Bilhassa n. 163 deki 11. numaralı not.

ise de, şimdi büyük kısmı tahrip olmuştur. Kapıların üzerinde bulunan yazılar Ermenicedir ve şimdikilerin kullandıkları bir dil değildir, çünkü benimle bulunan Ermenilerin hiç biri yazıları okumasını bilmiyordu. Diğer kale Korikos'a uzaktır ve limanın ağzında bir top atımlık mesafededir. Fakat Korikos büyük bir kaya üzerindedir ve denize doğru uzanan bir sahil kısmı vardır. . . Kalenin her bölümünde tatlı su için sarnıç bulunur ve halk için de ayrıca mevcut 4 sarnıç, o kadar büyük ve suyu o kadar güzeldir ki, herhangi bir büyük şehre yeterlidir. Çıkış kapısı doğu tarafındadır. O sıralarda Karaman-Oğlunun adamları vardı. Çok sebze ve pamuk bulunur. Hayvanlar arasında öküz ve at çoktu. Yemişler çok güzeldir ve bereketlidir. Vardığımda hava da çok güzeldi. Şimdi nasıl oluyor da Osmanlılar tarafından tahrip ediliyor. Deniz kenarında iki kale var. Yukarda söylediğimiz bir dağ üzerindeki *Sygi* ve diğeri. İkisi de çok sağlam. Bunlardan birincisi denize bir ok atımlık mesafede. Diğeri bundan 6 mil uzaklıkta ve deniz kenarındadır, çok sağlamdır. Korikos'dan ayrıldıktan sonra 10 mil mesafede Silifke bulunuyor. Bir dağın zirvesindedir. Aşağıdan akmakta olan nehir Korikos civarında denize dökülür. Büyüklüğü Brenta'nunki kadardır. Dağ tarafında da Verona'dakine benzeyen bir tiyatro var. Tepeye çıkıp kente ulaşmak istediğimizde, kısmen taşlardan yapılmış birçok mezarlar görülüyor. Bazı mezarlarda toprağa yapıştırılmış. Daha yukarı çıkıldığı zaman, kalenin ilk suru ile karşılaşılır ki, hemen hemen şahikadadır. Yan taraflarında burçlar bulunur ki, kapıları hiç tahtası olmadan safi demirdir. Yükseklikleri onbeş adım, genişliği de yarısı kadardır. O kadar ince işlenmiştir ki, gümüş zannedilir ve çok geniş oldukları kadar sağlamdırlar. Sur çok kalındır ve içi dolu ve çok sağlam toprakla kaplıdır. O kadar dikdir ki aşağı inilemez, kalenin etrafı 3 mil kadardır ve en üst tarafı da bir milden fazla değildir ve bir şekerli ekmeğe benzer. İşte bu surun ortasında Silifke kalesi surları ve burçları ile bulunmaktadır. Burç ile surlar arasındaki boşlukta birinci kapıda bu 300 dönüm meyva ekilecek boş yer vardır. Kaleden kapıya kadar 30 veya daha fazla adımlık bir yer var. Kalenin içinde taştan yapılmış bir mahzen vardır ki, derinliği 5, uzunluğu 25 veya daha fazla, genişliği 7 adımdır, Burada cephaneden çok tahta bulundurulur ve çok büyük olan sarnıçlarında su hiç bir zaman eksik olmaz. Burası Küçük Ermenistan'dır ve Toros Dağlarına kadar uzanır. Corchestan derler.

Burada bir süre kaldıktan sonra İran'a yapacağım seyahati hızlandırdım. Sahilden (başka bir yol olmasına rağmen) yürüyüp, [S. 113] bir günde Karaman topraklarından çıktım. Geldiğim ilk yer Tarsus kenti idi. Bu güzel şehir Dulkadir elindedir ve beyi Şehsuvarın kardeşidir²⁰. Burası Küçük Ermenistan'da olmasına rağmen Mısır Sultanına bağlıdır. Toprağı üç mildir, içinden bir nehir geçer. Üzerine de sağlam taştan yapılmış bir köprü kurulmuştur ki öte tarafa geçilir. Nehirde uzayıp gitmektedir [sonra kalenin tarifini yapar].

¹⁹ Yunan denizindeki takımadalar.

²⁰ Kent Ramazanoğullarının elinde olmasına rağmen, dış etkilerden kendisini kurtaramadığı için yabancı boyunduruğuna girmiş bulunuyordu (F. Sümer "Ramazanoğulları", *İslâm Ansiklopedisi*, IX s. 616b-617b). Ömer Bey önce yendiği Şehsuvar'a, Barbaro'nun ziyareti sırasında yenik düştü.

Bir günlük ileride Adana vardır. Toprağı çok geniştir ve içinden çok da büyük bir nehir akar. 40 adım uzunluğunda taş bir köprüsü vardır²¹. Köprüden beraberimizde olan *sufi*'lerle beraber geçtik. Bunlar bizim hacılar gibidir ve kendi usullerine göre giyinmişlerdir. Aralarından birisi ilâhiler okuyup, Muhammedi kutlayan tekbirler getiriyor. Ağırdan ve yavaştan aldıktan sonra hızlanıyorlardı. Dans edenler de, o sese göre hareket ediyorlar ve bir çeyrek saat içersinde adımlarını ve sıçramalarını o derece çabuklaştırıyorlardı ki, vücutları yorgun ve yarı ölü düşüyordu. Bu gösteriye halktan çok kimse katıldı. Düşenleri arkadaşları kaldırıyor ve istirahat yerine götürüyordu. Böylece hemen her durdukları yerde veya yürüyüş sırasında bazan bu gösteriyi yaparlardı. Sanki yapmaya zorlanıyorlardı.

Adana toprağı, bölgesi gibi çok miktarda pamuk ve pamuk ipliğı üretmektedir. Burası da Küçük Ermenistan'da olmakla beraber Mısır Sultanına bağlıdır. [S. 114] Fırat nehrine ulaştığımız yere gelinceye kadar kayda değer bir şey yoktur. Fırat nehrine geldiğimiz zaman Sultanın 16 at taşıyan bir gemisini gördük. Nehri geçtiğimiz gemi çok acaipti. [Ramusio nüshasında "Fırat nehri İran kralının devleti ile Mısır Sultanın devletini birbirinden ayırır" tarzında olduğu çıkmada gösterilmiş]. . . Nehri geçince Urfa denilen şehre geldik. Burada Hasan Bey adına kardeşi Veli Bey bulunmaktadır. Burası büyük bir yeri. Hasan Bey *Byr* [Birecik olduğunda ittifak vardır] şehrine hücum ettiği zaman Mısır Sultanı Urfa'yı hemen tahrip etmişti. Dağ üzerinde sağlam bir kale vardır. Burada bey beni memnurlukla görmek istedi. Ben de ona mektupları verdim. Buranın tahrip edilmesinden fazla bir şey söylemek istemiyorum, kaldı ki bey de korku ile durmakta^{21a}. Sonra bir dağın eteğine geldik ve bunun üzerinde bulunan başka bir dağa da *Merdin* deniliyor. Oraya elde yapılmış bir merdiven olmadan çıkılmaz. Basamaklar taştan yapılmış ve 4 adım genişliğinde, uzunluğu bir mildir. Bu merdivenin başında bir kapı vardır ve şehre buradan girilir. Dağın her tarafında çok tatlı su bulunur ve memlekette çok çeşme vardır. Burada başka bir dağ vardır ki etrafı elli adım kadardır. Oraya çıkmak için birincisine benzer bir merdiven bulunur. Memlekette evlerden başka sur bulunmaz. O da bir milin üçte biri kadardır. 300 kadar ev bulunur ve bunların içinde de çok insan vardır. Çok güzel ipek ve pamuklu işlerler [S. 115]. Hasan Bey'e bağlıdırlar. Türkler ve Arapların söylediklerine göre şehir o kadar yüksektir ki tepelerinden kuş uçuğu görülmez. Burada Hasan Bey'in kardeşi Cihangir Bey tarafından yapılmış misafirhanede²² kaldım. Buraya herkes yemek yemeğe gelir ve ayaklarının altına 100 duka tutarında güzel halılar sererler. Burada nadir rastlanan ve bizim

²¹ Seyhan nehri üzerindeki bu köprü Bizanslılar zamanından sonra Osmanlılar zamanında da şehrin iki yakasını birleştirdiği için, en canlı yeri idi. Mahalli türkülere kadar şöhreti geçen bu köprü önemini sürdürmektedir. [bk. Ek II].

^{21a} Birecik'in tahribine, Venedik kaynaklarına göre 1472 senesi sonu tarihi verilmiş. S. 277 n. 229.

²² Metinde "hospital" denilen kelimeyi misafirhane olarak çevirdik, otel bugünkü anlamı ile bu kuruluşun gayesini izahdan uzaktır. Yolcuların istirahatini sağlamakla kuruldu. Türk-İslâm uygarlığında ayrı bir yeri olan bu tip binalar için bk. S. Eyice, "İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İçtimai Bir Müessesesi Zâviyeler ve Zâviyeli-Câmilere", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası* XXI/1-4 (1963).

yerde de çok az rastlanan bir olayı anlatayım. Bir gün misafirhanede yalnız bulunurken, bir *carandolo* [Kalender] yarı çıplak perişan, önünde koyun postu bulunan biri karşıma geldi. 30 yaşlarında bulunan bu adam cebinden bir kitapçık çıkardı ve güzel hareketlerle okumağa başladı. Sonra okumasını hızlandırdı ve bana soru sorunca ben de cevap olarak yabancı olduğumu söyledim. O da bana "Ben de bu dünyaya yabancıyım ve hepimiz de yabancıyız. Bunun için her şeyi bıraktım ve böylece hayatımın sonuna kadar bu şekilde devam etmeği düşünüyorum". Daha başka güzel ve süslü cümlelerle güzel ve mütevazı yaşamağa hayretini arttırarak, dünyayı kahrederek de dediği: "Sen benim bu dünyada nasıl çıplak gittiğimi görüyorsun. Ben de baktım ve hiç bir şeyin hoşuma gitmediğini görünce vazgeçip kurtuldum."

Mardin'den hareketle, atla Hasan Bey'in başka bir kentine Assanceph (*Hısnıkeyf-Hasankeyf*) e vardık²³. Buraya ilk gelen bir insanın birinci izlenimi küçük bir dağın dibinde olduğu zaman, sağ tarafında bulunan dağdaki sayısız insanların ve sol tarafta da şehrin bulunduğu yerin bir dağ tepesinde olduğudur [S. 116]. Bunun dip tarafında da mağaralar vardır. Bunlarda da pek çok insan oturuyor. Bu mağaraların dağ tarafına bakanların sayıları sonsuzdur. Çoğu yerden aşağıdadır. Evlere giden yollar vardır. Evlerden bazılarının yüksekliği 30 adımdır. İnsanlar ve hayvanlar yürüdükleri zaman bir o kadar yükselir. Yürüyüşe devam edildiğinde sola dönüldüğü zaman araziye inilir, burada da pamuk tüccarları ile sair meslek sahipleri görülür. Burası çok geçilen bir yerdir. Birbuçuk mil kadar bir uzaklıkta şehir var ve içinde güzel evler, camiler bulunmakta. Bu şehirden güzel ve derin bir nehir geçiyor, genişliği 30 adım kadardır. Tahtadan yapılmış bir köprü ile, binen insanlar güçlkle karşı tarafa geçiriliyor. Nehrin derinliğinden suda durma olanağı yoktur. Bu dağı geçtikten sonra, köyleri ve ne sarp ve ne de yüksek olan dağları geçtik, iki gün uzaklıkta, hep şark tarafına giderek Siirt şehrine geldik. Üçgen tarzında olan bu şehrin bir kenarında çok sağlam ve kuleli bir kale vardır ve diğer kısmındaki surlar yıkılmıştır. Burasının güzel bir yer olduğu görülüyor. 3 mil yer tutan meskûn kısmı çok güzeldir ve evler, camiler, birçok çeşmeler ile süslüdür. Buraya girmek istediğimiz zaman, iki nehrin iki taştan köprüsünü geçtik. Bir keresinde ikisinin altından bizimkilerin bütün eşyalarını taşıyan *burchio* [eşya taşıyan altı düz gemi] geçti. İki nehir de çok geniş ve hızlıdır. Bir tanesi *Bethelis* diğeri *Issan*'dır²⁴. Küçük Ermenistan'dan buraya dek uzanan yerde büyük dağlar, ormanlar ve dikkati çeken evler bulunmamaktadır.

[S. 117]. Kasabalar çoktur, ziraatle geçinirler. Burada da çok yiyecek, meyva ve pamuk bulunur. Hayvanlar da öküz, at ve sairler çoktur. Bunlardan başka

²³ Bu çok eski şehir, günümüzde ufak bir yerleşim merkezi olmuştur. Anadolu ticaret yollarının değişmesine paralel olarak gerileyen bu merkez hakkında bk. Besim Darkot, "Hısn Keyf", *İslâm Ansiklopedisi* V/1 s. 452-454.

²⁴ Yayınlayanlar bu nehirlerden birincisine Bitlis suyu ikincisine Yezidhane su demektedirler. Botan suyu denilmesi daha uygun olurdu. Yapılış devri belli olmayan bu köprü için: C. Çulpan, *Türk Taş köprüleri*, Ankara 1975 s. 238 C. F. Lehman-Haupt'un *Armenien einst und Jetzt*, Berlin 1910 s. 336'dan naklen [bk. Ek II].

keçileri vardır ki, kollarını her sene toplayıp yününden *ciambelotti* (tiftik, sof) yaparlar. Onlar bunu yıkayıp temizlerler.

Şimdi *Thaura* dağına giriyoruz ve buradan Karadeniz'e yani Trabzon'a doğru uzanıyoruz. Şark'a doğru Pers körfezine ilerledik. Girdiğimiz bu tepe, çok yüksek ve sarp dağlar üzerindedir. Sakinleri de *Corbi*²⁵ denen insanlardır. Komşularından ayrı bir dilleri vardır. Çok cesur olmakla beraber hırsız ve bir o kadar da katildirler. Kaleleri çoktur ve hepsi de tepelerde vahşi yerlerdedir. Yolcuları soyabilmek içindir. Mamafih geçen kervanlara çok zarar verdirdikleri için beyler tarafından çoğu tahrip edilmiştir. Onların davranışlarının bazısına deney oldum: 4 Nisan 1474 tarihinde bazı arkadaşlarımla *Chexan*²⁶ denilen Hasan Bey'e bağlı bir yerden geçerken, memlekette yarım günlük mesafedeki bir yerde, Hasan Bey'in de elçisi yanımızda olmasına rağmen, yüksek bir dağda bulunan *corbi*'lerin hücumuna maruz kaldık ve elçi ile *cancellero* ve ayrıca iki kişi öldürüldüler. Ben ve diğerleri yaralandık. Bütün paraları ve buldukları malları aldılar. Ben at üzerinde olduğum için yalnız başıma kaçtım. Yaralılar sonradan beni buldular ve beraberce bir halife, yani hacıların reisine sığınıp yapabileceğimiz en iyi bir şekilde yolumuza devam ettik. Üçüncü günü *Vastan*'a²⁷ geldik. Burası tahrip edilmiş ve çok kötü meskûn 300 ev var. İki gün uzakta [S. 118] Hoy şehrine geldik ki burası harap bir halde 400 eve sahip. Sanatkârlık ve toprak işçiliğiyle hayatlarını kazanıyorlar. Artık *Thauro* dağının sonu olduğu için bu halifeden ayrılmak istedim. Onun adamlarından birisini kendime rehber aldım ve üç günde çok namlı *Thauriz* (=Tebriz) şehrine geldim. Yolumuzda giderken bazı *Cordi*'lerle beraber olan *Turcomani*²⁸ gördük ve onlar bize nereye gittiğimizi sordular. Ben de Hasan Bey'i aramağa gittiğimi ona gönderilmiş bir mektubun olduğunu söyledim. O da benden mektubu göstermemi isteyince, ben samimî olarak mektubu onun eline vermenin doğru olmadığını söyleyememle, adam yumruğunu kaldırıp bana öyle bir vurdu ki 4 ay bu acıyı duydum. Hatta tercümanımıza da çok sert vurup, aklınıza gelebilecek en kötü duruma soktular.

²⁵ Kürtler olduğuna dair Lockhardın kaydından sonra, Tiepolo XVII. yüzyıl başında ziyarete gelen Floransalı Vecchietti'nin raporundan naklen: "Bağdad'a doğru İran sınırının sonunda yüksek ve sarp dağlar vardır ve sakinlerine Kürd denir. Ayrı bir dilleri vardır ve farsçaya benzer. Memleketlerinin özelliğinden yararlanarak çok serbest yaşadıklarından sert ve savaşçı insanlardır. Bir kaç sene önce başlarında Kubat adında biri vardı, Türklere kötü gözle bakan bu adamın ulaşılmaz bir kaya üzerinde kalesi vardı. Bu adam orada bulunuyor ve geçen kervanlardan istediğini alıyordu. Bir zelzele sırasında kalesi yıkıldı ve üçbin adamı ile birlikte mahvoldu" kaydını koymuştur.

²⁶ Hizan.

²⁷ Bugün kalıntılarına rastlanmayan bir şehirdir. E. Honigman, *Bizans Devletinin Doğu sınırı*, İstanbul 1970, çev. F. Işıltan. s. 206.

²⁸ 248 numaralı tamamlayıcı notta turcimanı (=çevirmenler) izahını kabule meyyal değiliz. Kürd ve Türk aşiretlerinin bir arada yaşadıkları bölgelerde, *Türkmenler*'le karşılaşmaları doğaldır.

Tebriz'e geldiğim zaman, *caversara* [=kervansaray], yani bizde *fontego* [=fonda-co, han] denilen yere geldim. Hasan Bey'e geldiğimi bildirip, onu görmek istediğimi ilettim. Onun karşısına çıktığım zaman, üzerimde o kadar kötü bir elbise vardı ki, iki dukadan fazla etmezdi. Beni karşılayıp önce hoş geldiniz dedikten sonra Hasan Bey elçisinin ve diğer iki kişinin öldüğünü ve bize yapılan suikastı öğrendikten sonra, bize artık hiç bir zarar gelmeyeceğini söyledi. Ben sonra daima göğsümde taşıdığım itimat mektubunu çıkarıp ona verdim. Bana okuttu. Etrafında bulunanlardan hiçbirisinin bunu okumasını bilmediğini ve bir çevirmen tarafından çevrilip çevrilemeyeceğini araştırdı ve bunun üzerine gene bana okuttu [S. 119]. Mektupta ne denildiği anlaşıldıktan sonra benim danışmanlar ile beraber gidip nelerimin çalındığını söylememi ve yazdırtmamı istedi ve söyleyecek bir şeyim olup olmadığını sordu. Sonra evime gitmemi istedi ve gerektiği zaman da çağıracağını söyledi. Hasan Bey'i bulduğum yer şöyledir [dedikten sonra sarayın bir tasvirini ve içindeki şairlerden bahisten sonra, ertesi gün kendisine yollanan hediyeleri kaydedip, kentin meydanındaki eğlenceye²⁹ katıldığını yazar. Gelen bir Hind elçisinin hediyeleri Barbaro'nun dikkatini çekmiştir. Yırtıcı hayvanlardan oluşan bu hediyeler, oranın özellikleridir. Tanıştığı insanlar arasında rastladığı tüccar bir grup, ona bir çok halı gösterirler. Bir sunnet düğünü vesilesiyle katıldığı bu evde, yüz küsur halıdan 40'ını en güzelleri olarak gösterirler "bu çok güzel halılar arasında Kahire ve Bursa³⁰'ninkiler hükmüme göre, frenk ve S. Matheo (ilki Fransa'yı ikincisi İspanya, Portekiz'i ima eder) ipeklilerinden daha değerlidir" demektedir (S. 127).

Barbaro'nun seyahatinin bundan sonraki kısımlarında İran topraklarında geçen süresini anlatır, Trabzon'dan Tebriz'e giden yoldaki uğradığı konaklama noktalarını anlattığı zaman bizi ilgilendirir. Trabzon hakkında fazla bir bilgi vermez. Tıpkı Trabzon'a nerden geldiğini anlatmadığı gibi. Bu devir Trabzon'una ait belgeler yayınladığı için düzenleyenler de fazla bir ek yapmamışlardır. Bununla beraber buranın Osmanlılara bir vergi ödeme yükümlülüğüne girdikten sonra, 1461 tarihinde, yani Barbaro'nun seyahatinden çok evvel Türk topraklarına katıldığı biliniyor³¹. Barbaro'nun hâlâ bir imparatorun bahsetmesi yersizdir [S. 152]. Tebriz'e gitmek için hep *garbin* (garp) tarafına giderken "bir çok şehir ve kaleler bulunuyor. Hatta dağlar ve ormanlarda kimseler yok. İlk belirli yer düz bir arazide bir kalesi ve etrafı dağlarla çevrili bir tepe üzerindeki Bayburt³² kentidir.

²⁹ Burada *tanfaruzo* der, Türkçe teferrüc'den geçmedir. Babinger'in bu görüşü, İtalyan filolog Bruno Migliorini tarafından da "*Atti del Accademia Toscana di Scienze e Lettere "La Colombaria"* [1952] s. 161-166 daki "Taferruglio e Tanfaruzzo" başlıklı makalesinde kabul edilmişti [F. Babinger, *Archivio Storico Italiano* CXXI (1963) s. 31, n. 23.

³⁰ Bursa halısı demekle herhalde Anadolu halısı demek istemişti. Bursa kentinin o sıralardaki ipek ticaretinde sahip olduğu yer hakkında konuşmak gereksizdir. Halıcılığa ait taradığımız kitaplarda Bursa halısı diye bir kayda rastlamadık. Bunun yanında XV. asır Anadolu halıları, bütün medenî dünyada takdir ediliyordu.

³¹ B. S. Baykal not 7'deki B. Ayrıca Ş. Tekindağ, "Trabzon" *İslâm Ansiklopedisi*

³² Dedem Korkut Kitabında da yeri olan bu kentimiz için bk. O. Turan *İslâm Ansiklopedisi*. Yazımızın hazırlanmasından sonra yayınlanan eser: Dr. İsmet Miroğlu, *XVI. yüzyılda Bayburt Sancağı* İstanbul 1975

Kalesi sağlam ve taştan. Toprağında çok meyva yetişir. Kalenin altında 1500 kadar ev var. Hasan Bey'indir. Beş gün ilersinde Erzincan var. Büyük bir şehir ise de, önemli bir kısmı tahrip edilmiştir. Şark ve garp arasında iki mil gidince Fırat nehri gelir. Bunun üzerinde 17 gözlü büyük ve güzel bir köprü vardır. Sonra Harput denen kale vardır. Burası Erzincan'dan 5 gün uzaklıktadır. Burada Trabzon imparatorunun kızı ve Hasan Bey'in karısı olan hanım var³³. Burası kuvvetli bir yerdir. Halkın çoğu rumdur. Bu kadının yanında da çok ortodoks papazı bulunuyor. Yol üzerinde bir çok kasaba ve kaleler bulunmaktadır. Sonra *Moschne* denen kale ile *Halla* ve *Thene*³⁴ adındaki diğerlerine rastladık. Hepsini muhkem ve çevrili. Her birinde 500 den az ev var. O civardan da büyük bir nehir geçiyor [Fırat]. Üzerinden kayıklar ile karşı tarafa geçiliyor ve adı geçen Harput'an pek fazla uzak değildir. Bu kalelerin hükmü altında yaşayan ahaliye *Comari* [yapılan çıkmada *Coynari* ve *Conyari* de denilmiş] yani bizim dilimizde çoban [bk. Ek III] denilir. Sonra daha Şark'a yürüdüğümüz zaman *Polu* (Palu) denen yere geldik. 300 kadar ev vardır ve aşağıdan bir nehir geçer. Daha Şark'a dört gün gidip Amus [Muş] denen yere geldik. Çok kötü iskân edilmiş bir köy hali var. Bütün Trabzon ülkesinde ve topraklarında ve hatta sınırlarında çok şarap yapılır. Bağlardaki ağaçlar budanmamıştır. Bizim bir *botta* [Venedik ölçeği]'mıza göre bir dukadan azdır. Ormanlarda bizim Puglia sahillerindeki cinsden ceviz doludur. Diğer meyvalar da boldur. Bazı yerlerde *zamora* denilen şarap yapılır.

Oradan Türkmenistan'a girilir. Önceleri Ermenistan denilirdi. Burada doğanların adı Karakoyunlular olunca, İran ve Çağatay'dakilere Akkoyunlular deniliyor. . . Bu isimler altında büyük bölünmeler meydana gelmiştir³⁵. Sonra dağlar arasında, küçük fakat kuvvetli *Muş* şehri var. Bir tepede olan şehir 3 mil yer kaplar ve epey halkı vardır. Üç gün ilerde *Ahlat* denen yere geldik. Kalesi sağlam ve güzel. Üzerinde bulunduğu gölün uzunluğu 150 genişliği 50 mildir. Batı tarafında 15 mil uzaklıkta başka bir göl vardır. 80 mil kadar olan bu gölün etrafında bazı kaleler vardır Ahlatın alt taraflarında bin kadar ev var. Her iki gölün üzerinde pek çok gemi bulunur ve deniz yolculuğu yapılır, İkinci gölün üst tarafında *Ceus*³⁶ adında güzel topraklı ve surlu bir şehir var. Burada 5 gözlü bir köprü var. *Ceus*'dan *Herzis* (Ercis) e kadar 4 tane bu tip köprü var, ve hepsinin altından nehir geçer. Ercis'de İran ve Çağatay hükümdarı olan *Giusa*'nın annesinin mezarı bulunuyor. Buradan

³³ Bir siyasal birleşme için yapılan bu evlenme, Akkoyunlular ile Trabzon İmparatorluğunu biraz yaklaştırmış görünüyor. Asıl adı Katerina olan bu hanımın *bayan* anlamına gelen "Despina" sıfatına türkçe Hatun eki ile Despina Hatun şekline konmuştur. (s. 294 n. 352). XIV. yüzyılda Akkoyunlu'lardan Kutlu Bey'in prenses Maria ile evlenmesi sırasında, bu hanıma da Despina Hatun denilmiştir (bk. Adnan S. Erzi, "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar", *Bellelen XVIII/70* (Nisan 1954) s. 190. sair evlenmeler için de bk. s. 189 n. 43.

³⁴ Bu üç yerin bugünkü şekilleri saptanamadı.

³⁵ Barbaro'nun, Avrupa'daki siyasal bölünmelere ait benzetmelerini çevirmeye lüzum görmedik.

³⁶ Van gölünün ismi verilmeden tarifi yapılmış, Yakınındaki Nazik Gölünün yakınındaki Kers'in burası olduğu ileri sürülüyor.

5 mil uzaklıkta *Oria* adında kuvvetli bir kale, bir tepenin üzerinde bulunuyor. Hep Şark'a gidildiğinde yarım günde *Hoy* şehrine varılıyor.”

Bu satırlardan sonra bugünkü İran toprakları hakkında bilgi veren Barbaro'nun, Otluk-beli Meydan savaşından sonra, Hasan Bey'in kuvveti hakkında [S. 159] bilgi verirken 20-24 bin atlı, 4-5 bin yaya ve 6 bin de yardımcı kuvveti, Osmanlılara karşı az ve yetersiz gördüğü okunuyor. İki sayfa sonra da tekrar edilen bu kanaatden sonra bir Tatar elçisinin ziyareti faslı vardır. 1478 senesi Ocak ayında Uzun Hasan vefat ettiği zaman Barbaro, onun ailesi hakkında bilgi verir [S. 162] ve düzenleyicilerden L. Lockhard tarafından tamamlanır [S. 299 n. 406 ve 407]. Dönüş yolculuğu Erzincan, Çemişkezek, Arapkir, Malatya üzerinden olup en son Halep şehrine ulaşır. Burada bir *muchario* (mekkari) bulup Beyrut'a iner. Bir olay çıkarmamağa dikkat edip, bir Girit gemisine atlayarak Kıbrıs adasına gelir. Oradan da memleketi olan Venedik şehrine dönerek gördüklerini kaleme almağa başlar. Bu arada karşılaştığı, fakat daha önce yazmadığı bazı konulara değinir.

21 Aralık 1487 tarihinde yazdığı raporunun son satırlarında, Azak ve İran'a yapmış olduğu seyahatleri sırasında gördüklerinin yazılmasının bittiğini ifade ederek eserini bitirir. Yayınlayanlar Venedik temsilcilerinin klâsik *relazione*'leri arasında saymamakla beraber, bu kıymetli yapıtı bir *sefâretnâme* saymakta beis görülmez. Her ne kadar Venedik Senato'su daha sonradan bu temsilcilerin bir yazılı rapor vermelerini kanunî bir zorunluluk haline getirmiş ise de esaslı bir kaynak olan bu yapıtlar değerlerini yitirmemişlerdir.

* * *

A. Contarini'nin seyahati Karadeniz'in kuzey tarafından İran içlerine doğru yapılmıştır. Girişte açıklandığına göre [S. 24], 23 Ocak 1474 tarihinde Venedik şehrinde ayrıldı. Aynı senenin 4 Ağustos günü Tebriz'deydi. O sıralarda Hasan Bey İran'ın güneyinde oğlu Uğurlu Mehmed'in isyanını bastırmakla meşguldü 22 Temmuz günü Tebriz'den ayrılan Contarini, İsfahan'a geldi ve orada Barbaro ile karşılaştı. İkisi beraber Hasan Bey'i, Osmanlı Türklerine karşı bir mücadeleye ikna edemedikleri için, aynı anda iki cepheden birden hücum hayali sona ermiş oldu. Bir sene daha İran'da kalan bu elçi, 1475 senesi Haziran ayında dönüş yolculuğuna başladı. Gürcistan'a geldiği zaman Kefe şehrinin Osmanlı Türklerinin eline düştüğünü öğrendi. Bunun için daha kuzeyden bir yol izledi. Astırhan kentinden sonra, Moskova'da Prens III. Ivan ile görüştü. Dört aylık ikameti sırasında çok ikram gördü. 21 Ocak 1477'de Moskova'dan ayrıldıktan sonra Polonya ve Almanya üzerinden 10 Nisan günü Venedik'e geldi. Uzun Hasan Bey'in şahsı ve devleti hakkındaki verdiği bilgi ihtiyatla kullanılır. Dönüşünden sonra da çeşitli görevlerde bulundu.

Bu zatın izlenimlerini tarihimizi yakından pek fazla ilgilendirmedığı için şimdilik dilimize çevirmedik.

* * *

Kitabın güzel bir kâğıt üzerine ve matbaa harflerinin büyük bir özenle seçilerek basılması, bilim adamlarının olduğu kadar kitapseverlerin de ilgisini çekecektir. Pietro della Valle'nin İran Mektupları (= Lettere dalla Persia) adlı eserinden sonra bu kitabı yayımlayan İSMEO'nun Orta Doğu'ya ait diğer metinleri de bir an önce aynı seride yayınlanmasını bekleriz.

I

§ Bu çalışmamı geliştirirken, gene 1973 senesinde basılmış fakat 1974 senesi içinde yayınlanmış olan iki kısımlık *Venezia e il Levante fino al secolo XV* başlıklı eser elimize geçti. Venedik'deki Giorgio Cini vakfı tarafından 1968 senesi 1-5 Haziran günleri arasında düzenlenen "Convegno Internazionale di Storia della Civiltà Veneziana" adlı bilimsel toplantının zabitleridir. İki kısma ayrılan birinci ciltte Tarih-Hukuk-Ekonomi konusundaki bildirimler konuşulmuştur. Sanat, Edebiyat, Dilcilik ve Kültür tarihine ayrılan bildirimler ikinci cildinde bulunmaktadır [basım 1974 yılında ise de yayımı 1975 dir.] Venediğin Şark (Levante) dünyasına ait konularında her zaman ilişkisi olduğu türk-islâm âlemine de dolaylı olarak değinen araştırmalarla dolu bu bildirimlerin bir listesini düzenliyoruz.

TOMMASO BERTELÈ, *Moneta veneziana e moneta bizantina (secoli XII-XV)* s. 3-146, IV tablo.

GIUSEPPE CARACI, *Viaggi fra Venezia ed il Levante fino al XIV secolo e relativa produzione cartografica* s. 147-184.

GIOVANNI COSSANDRO, *La Formazione del diritto marittimo veneziano*, s. 185-218.

GIORGIO T. DENNIS, *Problemi storici concernenti i rapporti tra Venezia, i suoi domini diretti e le signorie feudali nelle isole greche* s. 219-235.

IVAN DUJCEV, *Rapporti fra Venezia e la Bulgaria nel medioevo* s. 237-259.

GIANFRANCO FOLENA, *Introduzione al Veneziano "De la da Mar"* s. 297-346.

DAVID JACOBY, *Les "Assises de Romanie" et le droit vénitien dans les colonies vénitiennes* s. 347-360.

HANS J. KISSLING, *Venedig und der Islamische orient bis 1500*, s. 361-387.

BARISA KRELUC, *Le relazioni fra Venezia, Ragusa e le popolazioni serbo-croate*, s. 389-401.

FREDERIC C. LANE, *Venetian seamen in the nautical revolution of the Middle Ages*, s. 403-429.

ROBERTO SABATINO LOPEZ, *Il problema della bilancia dei pagamenti nel commercio di Levante*, s. 431-452.

MANOUSSOS I. MANOUSSACOS, *L'Isola di Creta sotto il dominio veneziano problemi e ricerche*, s. 473-514.

MICHEL MOLLAT, PHILIPPE BRAUNSTEIN, JEAN CLAUDE HOCQUET, *Réflexion sur l'expansion vénitienne en Méditerranée* s. 515-539.

MARIE NYSTAZOPOULOU PÉLÉKIDUS, *Venise et la Mer Noire du XIe au XVe siècle* s. 541-582.

ŞERBAN PAPACOSTEA, *Venise et les pays roumains au Moyen-age* s. 599-624.

JEAN RICHARD, *Chypre du protectorat à la domination vénitienne*, s. 657-677.

JORJO TADIC, *Venezia e la costa orientale dell'Adriatico fino al secolo XV*, s. 687-704.

ALBERTO TENENTI, *Venezia e la pirateria nel Levante: 1300-1460*, s. 705-771.

FREDDY THIRIET, *Problemi dell'amministrazione Veneziana nella Romania, XIV-XV sec.* s. 773-782.

UGO TUCCI, *La navigazione veneziana nel duecento e nel primo trecento e la sua evoluzione tecnica*, s. 821-841.

GIUSEPPE VALENTINI, *Dell'amministrazione veneta in Albania* s. 843-910.

CHARLES VERLINDEN, *Venezia e il commercio degli schiavi provenienti dalle coste orientali del Mediterraneo* s. 911-928.

İkinci ciltte yer alan bildirimler arasında GIAMBATTISTA PELLEGRINI; Contatti linguistici arabo-veneziani" s. 301-330 dışında kalanlar türk âlemi ile yakından ilgili olmadıkları için buraya konulmamıştır.

§ Şark dünyasının öğrenilmesine dair düzenli çalışmalar yüzyıllardan beri devam etmektedir. Dilimize kaynak değerinde çok az yapıt çevrilmiştir. Araştırma mahiyetindeki çalışmalar türkçe çok azdır. Önemli bir yapıt yıllar önce ele alınmıştır: W. Barthold, "Avrupa ve Rusya'da Şark'ı tettebbu' tarihi", *Millî Tettebbular Mecmuası* I (1331) s. 163-186, s. 349-380, s. 545-570 (çeviren Ragıp Hulûsi [Özdem]). Birinci Türk Tarih Kongresinde bu yapıtın dilimize çevrilmesi Yusuf Akçora tarafından temenni edilmişse de uygulanmamıştır: bk. *Şabıtlar*, s. 580-581. Daha sonraları B. Nikitine tarafından ekler yapıp "La découverte de l'Asie" (Paris 1947) başlığı altında yayımlanan bu yapıtdan başka, Şark âlemine dair çalışmalara toplu bakan bir makale şudur: C. E. Bosworth, "Orientalism and orientalist", *Arab-islamic Bibliography*, 1977, Sussex, s. 148-156.

II

Yazımızın tesliminden sonra yayınlanan *Türk Taş Köprüleri* adlı eserde, Barbaro'nun üzerinden geçtiği belli başlı köprüler hakkında yeterli bilgiler verilmiştir: Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri Ortaçağdan Osmanlı devri sonuna kadar*, Ankara 1975, Adana köprüsü s. 19-22, Hasankeyf. Dicle Köprüsü s. 39-40. Cizre köprüsü s. 44-48.

III

Barbaro'nun "Konyar"lar için çoban demesi, bizi bir dipnotu koymaktan alıkoymuştu. Rumeli'nin Türkleşmesinde önemli bir yeri olan bu zümre için ayrı bir araştırma yapılması gerekirse de, şu iki küçük kaydı koymakla yetiniyoruz: *Türk Ansiklopedisi*, fasikül 172 (1974) s. 205. Osman Ergin, *Aylık Ansiklopedi* c. II s. 594-595.

MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

SİLİFKE DOLAYLARINDA YAPILAN ARAŞTIRMALAR

Silifke ve çevresinde 1972 yılından beri yapılmakta olan arkeolojik araştırma ve incelemeler 1977 yılında da sürdürülerek 25 Ağustos — 19 Eylül tarihleri arasında adı geçen bölgede beşinci dönem çalışmaları yapılmıştır. Başkanlığım altındaki ekipte asistanım Mehmet İ. Tunay, kürsüm okutmanı Münevver Keşoğlu, rölöve çıkarmak ve plânları çizmek üzere asistanım mimar Birol İ. Alpay ve fotoğrafçı olarak da eski öğrencilerimizden, şimdi Müzeler Genel Müdürlüğünde görevli Nedret Bayraktar bulunmuştur. Geçen yıllarda olduğu gibi merkez olarak Silifke seçilmiş ve incelenecek yerlere buradan tutulan vasıtalarla gidilmiştir.

Çalışmalar üç ayrı grup halinde özetlenebilir:

1. Bu bölgede evvelce başkaları tarafından yapılan araştırmaların yerinde kontrolü, eksikliklerin tamamlanması ve yanlışların düzeltilmesi.

2. Tarafımızdan önceki dönemlerde incelenen fakat bazı eksik taraflar olduğu anlaşılan anıtların tekrar görülerek, bu eksikliklerin giderilmesi.

3. Şimdiye kadar hiçbir araştırmacının görmediği, bilhassa kuzeydeki dağlık bölgede, Toros'lardaki bazı ören yerlerinin ve buradaki anıtların araştırılıp incelenmesi, bunların fotoğraflarının (siyah-beyaz ve renkli) çekilmesi ölçülerinin alınarak rölövelerinin çizilmesi, notların yazılması.

Bu çalışmalar Silifke'nin doğu ve batısındaki kıyı şeridinde, bölgenin kıyısında-ki ıssız adacıklarda ve geride kuzeyde dağlarda yapılmış ve bunun için özel vasıtalar kiralandıktan başka birçok yere ancak dağ ve orman içinde uzun yürüyüşlerle yaya olarak ulaşmak mümkün olmuştur.

Birinci grup çalışmalarda evvelce E. Herzfeld ve S. Guyer tarafından *Meriamlık und Korykos* (Mon. Asiae Minoris Antiqua, II)'da tanıtılan eski Korykos şehri ile kıyıdaki kalesi yeniden incelenerek, buradaki yapılar hakkında bu kitapta verilen bilgiler yerinde ve yapılar üzerinde kontrol edilmiş, eksik bazı binaların varlığı anlaşılacak bunların ölçüleri alınıp, plânları çizilmiştir. Aynı gruba giren bir çalışma da Erdemli'nin kuzeyinde dağlarda bulunan antik bir şehir, Tabureli ören yerinde yapılmıştır. Çok yıl önce Keil ve Wilhelm tarafından *Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien* (Mon. Asiae Minoris Antiqua, III)'da tanıtılan, son yıllarda da O. Feld tarafından çok kısa bir not halinde bir daha üzerinde durulan bu yerdeki yapı kalıntılarından iki eski basilika'nın yeniden rölöveleri çıkarılmıştır. Nihayet Silifke-Uzuncaburç yolu üstünde olan ve geçen yüzyıl sonlarında Th. Bent tarafından tanıtılan Meydan kalesi yeniden incelenmiş, aşağıdaki Persenti deresi yatağında bulunan Roma devrine ait güzel bir *aedicula* üzerinde çalışılmıştır.

İkinci grup çalışmalarda evvelce tarafımızdan görülerek incelenen bazı yerlere tekrar gidilmiştir. Bunlardan birincisi kıyıdaki ıssız adalardır. Boğsak adası ile Küçük Ada'daki yapıların eksik resimleri ve rölöveleri tamamlanmıştır. 1972 y-

ından itibaren birkaç defa gidilen ve üç saatlik zor bir yürüyüşle ulaşılabilen Karakabaklı ören yerine bir daha gidilerek buradaki eski şehir kalıntısı ve anıtların eksik kalan rölöveleri tamamlanmıştır.

Üçüncü grup çalışmalar şimdye kadar bilinmeyen anıtlar ve ören yerleri üzerinde yapılmıştır. Bu grupta ilk inceleme Ağa limanı kalesi önündeki adacık üzerinde bulunan bir basilika ile ilgilidir. Çok harap durumdaki bu yapının ancak sınırlı ölçülerde rölövesi alınabilmiştir. Bu grup çalışmaların en önemlisi Toroslarda iki yerde gerçekleşmiştir. Bunlardan birincisi Öküzüklü mevkiindeki yapıdır. Yol üzerinde Yanıkhan denilen yerde biri kitabeli iki basilika bulunmuş, Öküzüklü'de ise küçük bir şehir kalıntısı bulunmuştur. Burada mimarî tarihi bakımından çok önemli büyük bir basilika harabesi, çeşitli yapılar ve çok iyi durumda kalmış eski bir yol ile karşılaşmıştır. İkinci önemli örenyeri ise Emirzeli olup, burada oldukça geniş eski bir şehir kalıntısı bulunmuştur. Hellenistik çağdanberi var olduğu kalıntıların mimarisinden anlaşılan bu yerde de önemli yapıların varlığı dikkati çekmiş, çok iyi durumda eski bir evden başka, ikisi çok iyi durumda üç büyük basilika ve başka yapılar üzerinde çalışılmıştır.

1977 yılı yazında yapılan inceleme ve araştırmaların ana çizgileri bu raporda özetlendiği gibidir. Bu çalışmalarda elde edilen bilgiler mimar asistanım Birol Alpay tarafından işlenerek çizilmektedir. Araştırmalarım ilgi duyan Fransız bilim adamlarının daveti üzerine 1977 yılı Kasım ayında Paris'e giderek Paris IV-Sorbonne Üniversitesi ile Collège de France'da Silifke ve çevresindeki çalışmalarım dair 17 ve 28 Kasım günleri iki konferans vermiş bulunuyorum *.

PROF. DR. SEMAVİ EYİCE

* Bu bölgedeki araştırmalarımız ile ilgili olarak bir yazımız yayınlanmış bulunuyor, bkz. Semavi Eyice, *Silifke çevresinde incelemeler: Kanlıdivan (=Kanytelteis-Kanytelideis) basilikalari*, "Anadolu Araştırmaları" IV-V (1976-1977) s. 411-442, lev. I-XVIII; Bu yazının almanca bir özeti, Erlangen'de yapılan XX. *Deutscher Orientalistentag*'ın bildirileri arasında yayınlanacaktır.

Propriétaire : LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Directeur responsable : ULUĞ İÇDEMİR

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Etudes :	Page
AKARCA, PROF. DR. AŞKIDİL: Les Villes Situées aux Alentours de la Plaine Inférieure de Kara Menderes à Troas (en turc, avec 31 planches).	1
YETKİN, PROF. DR. Ş.: Les Kilims (Tapis ras) se trouvant dans la Mosquée d'Ulu Cami à Divriği, au Style Art de Sérail Ottoman (en turc, avec 27 fig.)	53
————— : Son résumé en anglais	64
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İSMAİL HAKKI: L'Instauration des Finances de l'Etat Ottoman et le Trésor Impérial de l'Etat Ottoman (en turc).	67
BAYUR, HİLMİ: L'Etat de la Force Navale Turque Pendant la Guerre des Balkans (en turc, avec 3 pages de photocopie)	95
SONYEL, DR. SALÂHI R.: Les Derniers Jours des Forces d'Occupation en Turquie et l'Instauration de la République suivant les Documents Secrets Anglais (en turc, avec 24 pages de photocopie) ...	105
Bibliographie :	
SİNANOĞLU, PROF. DR. SUAT: Claude Brixhe: <i>Le Dialecte Grec de Pamphylie. Documents et Grammaire</i> (en français)	147
ŞAKIROĞLU, MAHMUT H.: L. Lokhart. R. Morozzo Della Rocca, M. F. Tiepolo; <i>Les Voyages en Iran de Barharo et Contarini, Ambassadeurs de Venise</i> (en turc)	151
Information :	
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: Les Recherches Effectuées aux Alentours de Silifke (en turc)	169

Sur la couverture : Matrice en pierre représentant l'image d'un dieu. XVIIIe s. av. J. C., découverte à Kaniş - Kültepe.

BELLETEN

PÉRIODIQUE TRIMESTRIEL

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XLII

No. : 165

Janvier 1978

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 7 8